Міністерство освіти і науки України
Український державний університет
імені Михайла Драгоманова
Історичний факультет
Кафедра всесвітньої історії та археології
Наукове товариство студентів та аспірантів

ДРАГОМАНІВСЬКІ ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

Збірник наукових праць молодих істориків

2026,
Випуск 11(15)

УДК 94(477)(066)
Д72

Рекомендовано до друку Вченою Радою історичного факультету Українського державного університету імені Михайла Драгоманова (протокол № 1 від 28 серпня 2026 р.)

Редакційна колегія:
Вєтров І. Г. – кандидат історичних наук, доцент;
Журба М. А. – доктор історичних наук, професор;
Жолоб М. П. – кандидат історичних наук, доцент;
Мелещенко Т. В. – кандидатка історичних наук, професорка;
Перепелюк О. М. – докторка філософії (історія та археологія), доцентка;
Потильчак О. В. – доктор історичних наук, відповідальний редактор та упорядник.

Рецензенти:
О. П. Реєнт – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України;
О. О. Салата – докторка історичних наук професорка;

Д72 Драгоманівські історичні студії: зб. наук. праць молодих істориків / відп. ред. і упор. О. В. Потильчак: кафедра всесвітньої історії та археології; історичний ф-т; УДУ імені Михайла Драгоманова. Київ: Видавництво УДУ імені Михайла Драгоманова, 2026. Вип. 11(15). 243 с. Електронне видання.

У збірнику публікуються матеріали пленарного та секційних засідань XV Всеукраїнських драгоманівських читань молодих істориків «Україна в європейській та світовій історії: сучасний науковий і освітній дискурс», що відбулася в УДУ імені Михайла Драгоманова 22 травня 2026 р.

У доповідях та повідомленнях учасників конференції висвітлюються як порівняно вивчені так і малодосліджені проблеми вітчизняної та світової історії, порушуються актуальні й контраверсійні питання, що стали предметом наукової та суспільної дискусії в Україні. Матеріали збірника мають на меті популяризацію наукових історичних досліджень, розширення їх джерельної бази, проблематики, поглиблення аналізу історичних явищ і процесів, олюднення історії.

УДК 94(477)(066)

© Драгоманівські історичні студії, 2026
© Видавництво Українського державного університету імені Михайла Драгоманова, 2026

ЗМІСТ

Частина І. МАТЕРІАЛИ ВСЕУКРАЇНСЬКОГО КРУГЛОГО СТОЛУ «ПРОБЛЕМИ ДЕКОНСТРУКЦІЇ ІСТОРИЧНОЇ МІФОЛОГІЇ»……..……..….8

Журба М. А.
Теорія і практика комуністичного інтернаціоналізму без міфів…….....8

Шаповал Ю. І.
Переосмислення радянського минулого: чому це важливо за умов російсько-української війни…….....23

Лисенко О. Є.
Солідарність заради безпеки: взаємодія України та її партнерів перед російськими загрозами……..31

Потильчак О. В.
Повернення совєтського наративу «Великої Вітчизняної війни» у пам'ятних монетах України 2013 – початку 2014 років: контекст державної політики пам'яті.....….35

Подольський А. Ю.
Євреї України у боротьбі проти російської агресії (2014–2026 роки)……..…..…47

Гирич І. Б.
Термінологічні проблеми переосмислення колоніального статусу України в історіографії…….....50

Доценко В. О.
Еволюція російської історичної політики за роки правління Владіміра Путіна….57

Жолоб М. П.
Деміфологізація проблеми репресій радянської влади проти віруючих національних меншин України у 1930-х роках……..63

Частина ІІ. ПАНЕЛЬНІ ДОПОВІДІ, ПОВІДОМЛЕННЯ ТА ДИСКУСІЇ…...67

Розділ 1.
МЕДІЄВІСТИКА ТА РАННІЙ НОВИЙ ЧАС.……...……...67

Пасічніченко А. О.
Негативний вплив істот слов'янської міфології на побут та працю людей……67

Бабенко Р. В.
Руське населення Південно-Західної Русі в містах Золотої Орди……71

Гайдай В. В.
Льодове побоїще та Грюнвальдська битва: проблеми історичної верифікації …..75

Кердань П. С.
Конкіста та работоргівля як перші кроки дегуманізації «іншого»:
огляд інтелектуального осмислення проблеми..……....78

Сомінська Л. А.
Трансформація ставлення населення українських земель до образу правителя
у XIV–XVI ст.: від князя до виборного гетьмана …….....83

Сав'юк Б. С.
Маньєризм як візуальне втілення соціополітичної кризи в Італії
(1520–1590-ті рр.)……..87

Тарковська Д. С.
Роди Станіславських у польських гербівниках XVI-XIX ст…….……91

Розділ 2.
ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ТА ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ XIX –
ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ……..……..……..…95

Генсьорський В. І.
Реакція православного духовенства українських єпархій на політичні зміни
1917 року: єпархіальні з'їзди як інструмент церковної самоорганізації…….....95

Стьопченко Е. М.
Просвітницько-економічна спадщина Миколи Левитського
в контексті модернізації української освіти: від історичного досвіду до
новітніх практик……...….99

Мироненко А. П.
Київська жіноча міністерська гімназія як простір становлення жіночої
ідентичності у Києві другої половини XIX – початку XX століття.……..…109

Михайлівська О. Ю.
Соціокультурні наслідки реконструкції Парижа (1853–1870)
та їхній вплив на естетику імпресіонізму.……....112

Сташенко В. О.
Бони українських державних утворень 1917-1920 рр.: особливості емісії
та використання в грошовому обігу…….115

Фурсенко Ю. Ю.
Дипломатія ЗУНР: стратегії, інструменти та геополітичний фактор у
Боротьбі за державність ……..…...…119

Чмихова А. О.
Трансформація політичного простору Києва 1917–1921 рр. на сторінках
журналу «Літопис революції»……..….124

Розділ 3.
УКРАЇНА І СВІТ У ПЕРІОД МІЖ ДВОМА СВІТОВИМИ ВІЙНАМИ (1920-ТІ – 1940-ВІ РОКИ)……..…...127

Боровський А.
Соціальні ролі німецьких жінок в умовах радянської трансформації українського села в 1920–1930-х рр.…….....127

Вітрюк В. І.
Київська богословська школа Української Синодальної Церкви в контексті проблеми підготовки духовних кадрів 1920-х рр.…….....……130

Кандауров Є. М.
Політика українізації в УСРР у 1920-х роках:
між національним розвитком і сталінською централізацією……..133

Кузьмінський С. Г.
Українська видавнича діяльність у Чехословаччині міжвоєнного періоду:
інституції, періодика, книговидання……....136

Левченко А. В.
Дмитро Гойченко: між виконавцем і свідком Голодомору 1932–1933 років..…140

Левченко Ю. І.
До методології дослідження економіки у роки німецько-румунського режиму окупації України 1941–1944 рр.……..…….145

Леонтенко Д. А.
Структура та діяльність окупаційної влади в Києві у 1941–1943 рр.……....148

Лисенко А. В.
Україна в політичних планах нацистської Німеччини (1939–1944 рр.)……..…152

Подшибякіна К. П.
Етнічне походження та гендерний аспект: переваги та недоліки в умовах Житомирщини під час нацистської окупації (1941-1944)…….....…156

Приходько М. М.
Польське драматичне товариство імені Александра Фредри у Перемишлі:
інституційна основа та роль аматорського театру на базі статуту……..…160

Розділ 4.
УКРАЇНА І СВІТ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.…165

Чекиш Н. В.
Кладовища іноземних військовополонених та інтернованих на Київщині
у 1944–1953 рр.: інституційний вимір ……..……165

Смук Т. С., Двірна К. П.
Життя та діяльність Василя Кука в умовах тоталітарного режиму в Україні (60-70-ті рр. ХХ ст.)…….....172

Медвідь С. В.
Суспільно-політична візія Сполученого Королівства у мемуарах Стефана Терлецького: від досвіду остарбайтера до входження в істеблішмент (друга половина ХХ ст.)……..……..……..175

Макуха А. А.
Вплив Народного Руху України на трансформацію політичної культури та його репрезентація в освітньому процесі..…….....180

Забитчук І. .
Трансформація українського суспільства в умовах російсько-української війни: соціально-історичний вимір…….……..…….183

Явецька В. .В.
Резолюції ООН як інструмент делегітимізації російської агресії проти України: трансформація змісту та проблема імплементації протягом 2014–2025 років……...185

Розділ 5.
МЕТОДИКА НАВЧАННЯ ІСТОРІЇ ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ДИСЦИПЛІН…….....190

Кунденко Д. І.
Педагогічні підходи до викладання чутливих історичних тем у загальноосвітній школі……...190

Богушев І. П.
Використання художньої літератури на уроках історії України у 8 класі при вивченні теми «Гетьманування Івана Виговського»……..….195

Дереш Я.І.
Цифрові інструменти візуалізації як чинник стимулювання пізнавального інтересу учнів 11 класу на уроках історії України……..…….199

Зобків Д. Р.
Теоретико-методологічні засади сторітелінгу в сучасній шкільній історичній освіті ……..…….204

Карнаушенко В. М.
Історія Австро-Угорської імперії в дзеркалі інтегрованих курсів: зміст, сюжети та методичні акценти ……..…..…….210

Стасюк К. О.
Виклики цифровізації та глобалізації: як осучаснити викладання історії культури в Україні?…….214

Пасєвін В. Р.
Вивчення теми «Становище церкви в роки «Відлиги»» на уроках історії України в 11 класі загальноосвітньої школи……..….219

Нигода В.О.
Медіаосвіта в умовах цифрових інформаційних загроз…….……222

Санжаровська А. О.
Технологія «скрайбінг» як засіб навчання: формування уявлень про воєнну історію у здобувачів освіти покоління зумерів на уроках історії України у 8 класі……..225

Бондар А. С.
Роль медіаосвіти у формуванні стійкості до інформаційних загроз в умовах гібридної війни…….……...……..…..……...……...228

Тверезовський Д. О.
Історична освіта як чинник опору російським ідеологічним маніпуляціям……..232

Алфавітний покажчик авторів ……...236
Алфавітний покажчик наукових керівників…….241

Частина І

МАТЕРІАЛИ ВСЕУКРАЇНСЬКОГО КРУГЛОГО СТОЛУ «ПРОБЛЕМИ ДЕКОНСТРУКЦІЇ ІСТОРИЧНОЇ МІФОЛОГІЇ»

УДК 327.3:329.15

Михайло ЖУРБА
завідувач кафедри всесвітньої історії та археології історичного факультету УДУ імені Михайла Драгоманова, доктор історичних наук, професор, м. Київ

ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА КОМУНІСТИЧНОГО ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМУ БЕЗ МІФІВ*

* Доповідь підготовлено в рамках виконання проєкту держбюджетного фундаментального наукового дослідження на тему: «Деміфологізація національного історичного наративу в інформаційному просторі та суспільному дискурсі України (1991-2024 рр.)». Наказ МОН України від 25 лютого 2025 р. № 369. Державний реєстраційний номер: 0125U001518.

Анотація. У виступі здійснено критичний аналіз теорії та практики комуністичного інтернаціоналізму від його ідейних витоків до утвердження радянської моделі міжнародного комуністичного руху. Розглянуто трансформацію гуманістичної ідеї інтернаціональної солідарності у марксистську доктрину класової боротьби, а згодом – у більшовицький інструмент політичної централізації та зовнішньополітичного впливу. Проаналізовано роль комуністичного інтернаціоналу, більшовизації профспілкових і селянських організацій, системи політичної освіти, ліквідації неписьменності та пропаганди у поширенні комуністичної ідеології. Особливу увагу приділено механізмам формування радянського тоталітарного дискурсу, використанню пропаганди, «новомови», атеїзму та квазірелігійних практик для ідеологічного контролю суспільства. Показано суперечність між декларативним універсалізмом і солідарністю комуністичного інтернаціоналізму та практикою політичних репресій, насильства, централізації й імперського гегемонізму.

Ключові слова: *комуністичний інтернаціоналізм, більшовизм, радянський тоталітаризм, ідеологія, пропаганда, політичні репресії, зовнішня політика, СРСР.*

Mykhailo ZHURBA, Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of Department of World History and Archeology Dragomanov Ukrainian State University

The theory and practice of communist internationalism without myths

Abstract. A critical analysis of the theory and practice of communist internationalism is presented, from its ideological origins to the establishment of the Soviet model of the international communist movement. The transformation of the humanistic idea of international solidarity into the Marxist doctrine of class struggle, and subsequently into a Bolshevik instrument of political centralization and foreign-policy influence, is examined. The role of the Communist International, the Bolshevization of trade-union and peasant organizations, the system of political education, the campaign to eradicate illiteracy, and propaganda in disseminating communist ideology is analyzed. Particular attention is paid to the mechanisms underlying the formation of Soviet totalitarian discourse and to the use of propaganda, "Newspeak," atheism, and quasi-religious practices as instruments of ideological control over society. The contradiction between the declarative universalism and solidarity of communist internationalism and the practices of political repression, violence, centralization, and imperial hegemony is demonstrated.

Keywords: communist internationalism, Bolshevism, Soviet totalitarianism, ideology, propaganda, political repression, foreign policy, USSR.

Постановка проблеми. Утвердження більшовиків при владі започаткувало принципову трансформацію змісту інтернаціоналістичної доктрини. Проголошена як засіб об'єднання трудящих різних країн, вона стала механізмом централізації міжнародного комуністичного руху навколо Москви**,** супроводжувалася втручанням у діяльність зарубіжних комуністичних партій та поширення радянської політичної моделі. Створення комуністичного інтернаціоналу, його більшовизація, контроль над профспілковим і громадським рухом, використання пропаганди та системи політичної освіти демонструють розрив між декларативним універсалізмом комуністичної ідеології та її практичним функціонуванням.

Мета – дослідити еволюцію комуністичного інтернаціоналізму, здійснивши його критичну деміфологізацію як історичного та політичного феномену.

Виклад основного матеріалу. Інтернаціоналізм як утопія планетарної солідарності сягає своїми витоками у глибоку давнину. Його ідея входила до концептуальних засад філософської школи стоїцизму в античному світі і в якості умоглядної системи постала на початку доби Просвітництва. Англійський соціолог Джеремі Бентам, який увів в обіг термін

«інтернаціоналізм», вписав його у свою теоретичну програму магістральної стратегії людства на шляху побудови суспільства, яке поєднувало у собі принципи справедливості, утилітарності та добра. У середині XIX ст. ідея інтернаціоналізму взята на озброєння радикальним соціалізмом була трансформована у доктрину спільних дій пролетаріату за свої економічні та політичні права. Проголошене у «Маніфесті комуністичної партії», написаному Карлом Марксом і Фрідріхом Енгельсом гасло: «Пролетарі усіх країн єднайтеся!» стало засобом мобілізації фабричного люду і було зорієнтоване на синхронізацію його революційних виступів. Одночасно пролетарський інтернаціоналізм проголошувався панацеєю національного егоїзму та расизму. Насправді, марксистське підпорядкування ідеї солідарності гіпертрофованому постулату класової боротьби призвело до девальвації глибинного гуманістичного потенціалу поняття інтернаціоналізму.

Хроніки класового інтернаціоналізму стали ідеальною ілюстрацією того, як романтична соціальна утопія перетворюється на жахливу життєву практику. «Привид комунізму» – головний персонаж «Маніфесту комуністичної партії», матеріалізувавшись, призвів до потворного суспільного експерименту, який тільки на території колишньої Російської імперії забрав понад 70 млн. людських життів. Так сталося, що подія, відома як «жовтнева соціалістична революція», яка до 1927 року відзначалася в СРСР як «Перший день світової революції», виявилася найбільшою за соціальними наслідками глобальною катастрофою XX ст. Скориставшись демократичним безладом після скинення монархії Романових, політичну владу у Росії та її національних домініонах захопила міжнародна терористична організація, фінансована іноземними державами. Це і був початок дійсної історії «пролетарського інтернаціоналізму». Зрозуміло, напередодні більшовицького перевороту не усе гаразд було у «данському королівстві» – оазі азійського деспотизму – Російській імперії, цій «в'язниці народів», де прірва між верхами і низами досягла межі. Як у свій час слушно зауважив Микола Бердяєв – для того щоб зрозуміти брехню більшовизму, треба зрозуміти його правду. Правду у сенсі станового егоїзму дворянства і влади, ірраціональних думок і дій учасників цього процесу. Водночас, М. Бердяєв відзначив іншу особливість «російської революції», сконцентрованої навколо примітивного і водночас надзвичайно привабливого та ефективного гасла – «Грабуй награбоване!». Випущена більшовиками бацила загальної інтернаціональної рівності залучила під знамена міжнародних терористів багатомільйонні різнонаціональні маси. Саме в ім'я ідеї цієї соціальної справедливості здійснювалися нескінченні експропріації, а на її ідеологічні капища покладалися незчисленні жертви.

Більшовицька реформація доктрини інтернаціоналізму доповнила його ідеями російської пасіонарності та месіанства, увівши в цю модернізовану теорію базовий системоутворюючий чинник в якості диктатури пролетаріату. Лідер більшовиків Володимир Ульянов-Ленін та його конфіденти зробили ставку на світову соціалістичну революцію та насильницькі методи ощасливлення народів у комуністичному раю. У фундамент ленінського інтернаціоналізму поряд з ідеалом міжнародного робітничого братства було імплементовано тезу про злиття у єдине річище революційної боротьби пролетаріату розвинених країн та національно-визвольного руху народів колоніального світу. Уточнювалися концепції, проголошувалися нові імперативи, визначалися стратегії і апробовувалися тактики. Після смерті В. Леніна класичний пролетарський інтернаціоналізм був підмінений імперським гегемонізмом і російським великодержавним шовінізмом. Створений у 1919 році Комуністичний інтернаціонал (Комінтерн) використовувався для брутального втручання ВКП(б) у внутрішні справи робітничих партій. Новий вождь більшовиків Йосип Сталін висунув ідею загострення класової боротьби в умовах існування двох суспільних систем – соціалістичної і капіталістичної. У зв'язку з цим розпочалося нищення не лише політичних опозиціонерів і ідейних опонентів, але і взагалі далеких від політики людей. При цьому європейська соціал-демократія трактувалася як головна загроза для міжнародного робітничого руху і ототожнювалася із фашизмом. Репресіям були піддані не лише люди, але і політичні партії. У 1938 році тотального розгрому зазнала комуністична партія Польщі з її філіями – компартією Західної України і компартією Західної Білорусі. Якщо у перші роки існування Комінтерну лідери більшовиків розглядали його як важіль для поширення комуністичних ідей і пропаганди радянського експерименту, то починаючи з другої половини 1920-х рр., здебільшого використовувалися, як інструмент зовнішньої політики Радянського Союзу.

У 1924 році Кремль оголосив про більшовизацію Комінтерну у відповідності до чого усі комуністичні партії по суті перетворилися на частину світової партії більшовиків. Комінтерн у такій новій версії прагнув встановити контроль над керівництвом усіх комуністичних утворень, поширюючи свій вплив посередництвом усталених практик: у середовище зарубіжних партій засилалися агенти кремлівських спецслужб, опозиціонери виводилися із складу партійних організацій, розгорталася мережа прорадянських пропагандистських центрів. Створена у 1926 році для підготовки партійних функціонерів у Москві Міжнародна ленінська школа (МЛШ) перетворилася на пряме знаряддя поширення впливу Москви на комуністичний рух. Тисячі молодих людей навчалися у цій міжнародній школі упродовж 1920 –

1930-х рр. Програма школи містила заняття з теоретичного марксизму та історії робітничого міжнародного руху. Вона передбачала засвоєння марксистсько-ленінської доктрини більшовизму та опрацювання методик проведення страйків і збройних повстань. Окрім теорії, слухачі школи вивчали праці класика військової справи Карла фон Клаузевіца. Курс навчання передбачав у вигляді практичних занять, також відвідування фабрик та заводів, що часом призводило до непередбачуваних колізій. Західні комуністи були шоковані низьким життєвим рівнем і жахливими умовами праці робітників Радянського Союзу. Курсанти повинні були не лише оволодівати складною марксистською методологією у німецькому оригіналі, оскільки німецька мова була визначена офіційною мовою Комінтерну, але й засвоювати російський більшовицький сленг на зразок «агітпропу, партосередку, робсількору» тощо. Інколи заняття нагадували тренінги для розвідувально-диверсійних шкіл. Німецький комуніст Вольфганг Леонард, студент школи Комінтерну так довго і ретельно вивчав нацизм, що, повернувшись до Німеччини уже після закінчення Другої світової війни і зустрівши справжніх нацистів зрозумів, що розбирається у принципах нацизму краще за них самих [8, с. 214-217].

Сформована В. Леніним система привела до влади кримінального злочинця Й. Сталіна з його ненаситною жадобою абсолютної влади і паталогічним прагнення самочинно розпоряджатися життям мільйонів людей. Але створена Й. Сталіним і його поплічниками тоталітарна система не могла б проіснувати так довго якби опиралася лише на терор. Іншою опорою режиму стала вселенська містифікація. Грандіозне ошуканство. У надрах усюдисущого пропагандистського апарату СРСР сформувалася спеціальна система фікцій, покликана підмінити життєві реалії. На єдиній лінійці носіїв офіційної інформації влаштовувався парад періодичних видань, радіотрансляцій, продуктів кінопрокату, які входили до монопольного «культпросвітнього» холдингу ЦК ВКП(б). Специфіка радянської політичної системи полягала в тому, що вона, використовуючи атрибути модерного суспільства, фальсифікувала і вводила їх у стан мертвотної пустої формалізації [6, с. 6-8]. Форсований, жорсткий тиск на свідомість людей здійснювався в умовах екстремальних обставин громадянської війни, господарського безладу, голоду, державного терору, зведеного до рівня банального бандитизму. Усе це було втиснуто у короткий часовий проміжок революційної турбулентності, що створювало ґрунт для деформації світоглядної матриці різних соціальних верств. Агресивний курс влади на плебеїзацію та деінтелектуалізацію суспільного життя каталізував ті процеси. На 1927 рік вищу освіту мали 0,8% членів ВКП(б), 9,1%, – середню, 63% – початкову, 24,8% позиціонували себе як самоуки, 2,3% були неписьменними. Тобто відсоток неписьменних значно

перевершував індекс комуністів із вищою освітою. Іще більш вражаючим було соціальне обличчя кондових селянських спілок – комнезамів, які мали проводити більшовицьку класову політику на селі. Їх влучно, чесно і дотепно охарактеризував один із уцілілих письменників «розстріляного відродження» Тодось Осьмачка у своїй повісті «Старший боярин»: «Та голота, що літом затикає дірки у накритті хат рваними кожушками та свитками, а восени їх витягає і затикає гарбузовою гудиною з чужих городів. А коли прийде зима, то ті свитки та кожушки, що ціле літо стриміли у покрівлях, надіває на свої брудні, смердючі та вошиві плечі та йде красти солому з сусідських ожередів; рвати дошки з чужих тинів і рубати хрести на кладовищах, аби тільки просмердіти теплим димом у своїх немазаних та полупаних грубах та печах. Та голота, що коли починає вранці палити краденим паливом, то півкутка оббігає за буряком на борщ... А як забажає курити, то всі полиці і всі закапелки у господі обдивиться і, не знайшовши тютюнцю, вийде на вулицю і чекає: може, хто йтиме повз хату вулицею й дасть хоч бичка докурити. А коли й це не пощастить, то йде, голодна, невмивана та обірвана, никати на смітники з пекучою надією знайти недокурок. Це те ледащо, яке нажебрає копійок, накупить горілки та п’є. Прокинеться ж уночі – ззаду голе, пузо мокре, ще й копієчка в руці. І від повноти такого самопочуття перекинеться на другий бік і спить до білого пелеха!» [9, с. 549-550].

Наслідки виявилися фатальними. Сон розуму завжди породжує потвор. Про це добре сказав Віктор Андрущенко у своїй книзі «Просвітницька одіссея розуму»: «І тоді на історичну арену виходять «придурки» не обтяжені ні наукою, ні освітою, ні культурою. Вони неправдою захоплюють владу і коять таке, що ні в казці сказати, ні пером описати». Як наголошує автор, «у результаті відсторонення від інтелекту і застосування «прагматичної моралі» життєвий процес спотворюється, батьки народжують психічно неповноцінних дітей, які розпочинають і чинять наругу над історією, паплюжать надбання батьківської культури, намагаються зруйнувати старий і утвердити свій «новий світ»». Для повернення в цивілізовану історію люди мають «звільнитися від облуди, навіяної злочинними авторитетами, усвідомити те, що сталося, визнати помилки та збочення, розпізнати справжнє обличчя ініціаторів, організаторів і провідників суспільних провалів, розвінчати і засудити їх» [2, с. 12-13].

Ідеологічні мантри про захист завоювань революції, підступи класового ворога, світову робітничо-селянську державу вибудовували фетиш із абстрактних понять. Вони змушували думати, що доля людей, їх життєві стратегії є дрібно вартісними у порівнянні із цими ідейними абстракціями і формували поняття про те, що у разі зникнення цих фантомних конструкцій

життя людей втрачає будь-який сенс і стає непотрібним. За цією технологією саме фізичне існування мільйонів людей приносилося у жертву, нав'язаної їм комуністичній утопії. До того ж «Моральний кодекс будівника соціалізму» вимагав самопожертви заради світлого майбутнього, постійних обмежень у повсякденних потребах, побутової та культурної аскези. І усе це відбувалося в атмосфері всепронизуючого тотального страху, який за визначенням ще філософа античності Сенеки найефективніше перетворював людей на рабів.

Люди повинні були не лише страждати і помирати за ідею, але й говорити та думати як їм наказувала влада. Сумнівно, що більшовицькі вожді самі вірили у ці заклики. Для них, як і для сучасних «харизматичних» лідерів авторитарних систем це було не питанням віри, а проблемою ресурсу для реалізації суспільник експеременті і простого прикриття особистих шкурних інтересів. На цьому тлі, фарисейство стало віссю більшовицької практики безкорисливого класового інтернаціоналізму. Істина про те, що неможливо одночасно служити Богові і Мамоні була, як для вищих ешелонів більшовицької еліти, так і для пересічних її чинів, абсолютно неприйнятною по факту. У особистому сейфі «чорного диявола революції» і за сумісництвом очільника радянської урядової системи Якова Свєрдлова (Аарона Баухмана) після його смерті у березні 1919 року було виявлено золотих монет вартістю понад 108,000 інвалютних рублів, 75 золотих виробів інкрустованих коштовним камінням, облігації царського часу на суму 750,000 рублів. Саме у нього зберігався і головний партійний общак у вигляді так званого «діамантового фонду» політбюро РКП(б), призначеного для фінансування втечі і проживання за кордоном кремлівських бонз у разі втрати влади. Зворушливо виглядає реєстр вилучених речей у головного радянського інквізитора, очільника Об'єднаного державного політичного управління (ОДПУ) – Генріха Ягоди, після його арешту у березні 1937 року. Перелік включав у себе, окрім значних грошових сум, «пальт чоловічих, закордонних – 21 шт., взуття закордонного – 23 пари, чоловічих кальсонів закордонних – 23 пари, костюмів чоловічих, закордонних – 22 шт., килимів великоформатних – 17 шт., сувоїв закордонного сукна – 23 шт., посуду антикварного – 1008 предметів. Всього: 26 позицій» [10, с. 424]. До речі, «аскетичний» лідер російських більшовиків В. Ленін так і не зміг оговтатися після звістки про втрату тисяч золотих франків, які знаходилися на його рахунку у швейцарських банках.

Взявши під контроль усі засоби масової інформації, більшовицька влада запустила потужний ідеологічно-пропагандистський механізм, націлений на продукування потрібних їй міфів і утвердження їх у масовій свідомості. Основним інструментом поневолення розуму стало фальшиве слово, що

спотворювало мислення людини. Вигаданий світ створювався за допомогою зфальшованої мови, яка оперувала десемантизованими порожніми словами, призначеними для підміни понять. Це і була та сама «новомова», описана Джорджем Орвеллом у його антиутопії «1984», покликана стати засобом виразу ідеології «англійського соціалізму» і унеможливлення будь-якого спротиву. У радянському політизованому дискурсі знецінене слово досягало безпрецедентних масштабів. Як справедливо зауважив свого часу польський філософ Лешек Колаковський, мета комуністичної пропаганди полягає в тому, щоб не тільки брехати, а й нищити саму ідею правди у нормальному розумінні цього слова. Застосування новомови в окремих гаслах перетворювалося на апофеоз цинізму і нелюдського знущання над тими до кого вони були звернені. Гасло, викарбуване на брамі радянського концтабору «Воркутлаг» зустрічало своїх в'язнів словами: «Праця – це справа честі, сміливості, і героїзму!» [6, с. 7–8]. Латентний «інтернаціоналізм» кремлівських комуністів додатково визначався тим, що запроваджений тоталітарний наратив було сформовано на базі російської мови, що виконувала в СРСР, як і в колишній самодержавній Росії, інтегральну роль мови загальноімперської комунікації. Пошук інформаційних альтернатив, усяка рефлексія, що не потрапляла в унісон державної пропаганди, незгода із провладними наративами, могли значно ускладнити життя і зрештою перетворитися на прямий шлях до звинувачення у антирадянській пропаганді за ст. 58 Кримінального кодексу СРСР і отримання тривалих термінів ув'язнення у сталінських концтаборах. Частина соціуму зомбована гаслами класового інтернаціоналізму всерйоз сприймала владні запевнення. У свою чергу радянські громадські активісти своїми виступами, заявами, публікаціями створювали інформаційний шум, який перебивав сумніви у правдивості офіційної пропаганди.

Сталінський тоталітаризм несе пряму відповідальність за підживлення нацистського режиму у Німеччині із його «інтернаціональними» планами. Виведений Адольфом Гітлером із політичної стайні на міжнародну арену «троянський кінь» комуністичної загрози так нажахав світових лідерів, що вони проголосили фашизм меншим злом у порівнянні із російським більшовизмом. Непокарані злочини сталінізму гаптовані флером ідей «класової солідарності» давали карт-бланш для впровадження у життя принципу сформульованого у свій час президентом США Франкліном Делано Рузвельтом: «Самоса – собачий син, але це наш собачий син!». Як не згадати тут сказане Еклезіастом: «Якщо вирок за злі справи виконується не поспіхом, то люди не боїться робити зло».

Тоталітарний комуністичний режим прагнув за принципом кругової поруки зробити заручниками і співучасниками своїх злочинів практично усі

«соціально-близькі» верстви населення. До першого ешелону, за версією класового марксизму, потрапляли промислові та сільськогосподарські робітники об'єднані у професійні організації. Профспілки України, як масові громадсько-політичні організації, у міжвоєнний період провадили регулярну міжнародну діяльність. Вона знаходила свій прояв у прийомі закордонних робітничих делегацій, профспілковій роботі серед іноземних робітників та спеціалістів, які працювали на підприємствах УСРР, міжнародному листуванні, участі в інтернаціональних акціях солідарності, діяльності прокомуністичних міжнародних об'єднань. Профспілки здійснювали також ідеологічну, пропагандистсько-агітаційну роботу серед робітників підрадянської України, спрямовану на їх залучення до більшовицьких соціалістичних перетворень. Водночас, влада відводила профспілкам роль контролюючого органу, а не реального захисника інтересів пролетаріату. Профспілковий рух чітко фіксувався і розвивався за вказівками компартійних структур [4, с. 4–5].

Парадоксально, але феномен більшовизму виявив себе у встановленні диктаторського режиму, що офіційно репрезентував волю індустріального робітництва з відповідною ідеологією класового пролетарського інтернаціоналізму у країні, де класичних пролетарів разом з кустарями було не більше 10% працездатного населення, а селяни становили переважну його більшість. Стосовно України, яка традиційно вважалася аграрним регіоном колишньої Російської імперії, то питома вага селян напередодні жовтневого перевороту 1917 року тут складала 73,5% усієї людності. Розруха в промисловості, продовольчі ускладнення змусили частину робітників під час громадянської війни залишити міста і повернутися до села, збільшивши кількість селян у 1920 році до 78%. Упродовж реконструктивного періоду робітники почали повертатися до міста, питома вага селянства почала зменшуватися з 76,37% у 1922 році до 75,75% у 1929 році. Проте в абсолютних цифрах його кількість навіть збільшилася за рахунок природного приросту більш як на 3,3 млн. осіб. Переважну більшість селян в УСРР в 1921–1929 рр. становили одноосібники. У 1921 році вони складали 99,95% від загальної кількості селян. Протягом 20-х років їх питома вага дещо зменшилася, але й напередодні суцільної колективізації – за станом на 1 червня 1929 року їх було 94,4% від усієї кількості селян. У 1930-ті рр. робітництво збільшило свою суспільну вагу – його пропорція зросла з 22% економічно активної людності в 1926 році до 37% у 1939 році. При цьому слід пам'ятати, що головним соціальним джерелом поповнення лав робітничого класу було знедолене селянство. Тікаючи від колективізації, приваблювані вищими життєвими стандартами та можливостями соціальної мобільності, що їх відкривала робота

в промисловості, сотні тисяч селян ринули в промисловість. Скажімо, у 1930 році 80% «новозавербованих» на шахти Донбасу були вихідцями з села.

З метою охоплення своїм впливом сільських мешканців більшовицька влада розробила і реалізувала програму їх об'єднання у провладні організації за зразком комунізованих профспілок. У селянському середовищі України міжвоєнної доби існували два генералізованих типи громадських об'єднань. До першої групи належали специфічні сільські громадські організації у вигляді селянської сільськогосподарської кооперації, адаптованої до потреб радянської економічної системи. Другу – становили доктринальні, кампанійські об'єднання, серед яких виділялася так звані класові спілки (комнезами, комітети взаємодопомоги, профспілка сільгосплісробітників) шефські та так звані добровільні товариства на кшталт Тсоавіахіму, Червоного Хреста, «Друзів дітей», МОДРу, створені для ідеологічної обробки сільського населення в дусі комуністичної доктрини, і використовувані в якості засобу виконання поточних мілітарних та соціально-реабілітаційних господарсько-політичних завдань. Сукупність громадських організацій радянського суспільства, що розповсюджували профільну діяльність на сільських мешканців та працівників підприємств сільськогосподарської промисловості утворювала складну систему багаторівневої взаємодії з державними органами та усіма іншими суспільними інститутами. Провідною метою такої взаємодії служило виконання громадськими об'єднаннями радянського села такого політичного замовлення комуністичної еліти, яке дозволяло останній забезпечити умови для підведення соціальної бази держави «диктатури пролетаріату» під суспільні перетворення, що корінним чином суперечили інтересам головного носія економічного добробуту країни 1920–1930-х рр. – селянства. Як перший, так і другий типи громадських об'єднань підпорядковувалися загальній тенденції централізації та уніфікації. Централізовані об'єднання, у союзному та регіональному масштабі із відповідною мережею районних представництв і місцевих осередків мали вихідним параметром такий статус, який у першу чергу гарантував державі їх лояльність до існуючої суспільної моделі та практики впровадження рішень владних структур у селянське середовище [4, с. 6-8].

Утвердивши свої позиції політично, більшовицький режим впритул зіткнувся із проблемою масової неписьменності, без вирішення якої ідеологічна обробка населення у дусі класового інтрнаціоналізму була б неможливою. Проблема навчання грамоті вимагала від більшовицької влади швидкого і радикального вирішення. Розгорнувся небачений за масштабами рух за ліквідацію неписьменності, який від початку набув відвертих рис воєнізованої кампанії з мобілізацією усього письменного населення на засадах

трудової повинності. Активістів лікнепу називали культармійцями відповідно до проголошеного курсу війни на культурному фронті. Одночасно відбувалася «зачистка» старих освітянських кадрів, які не вписувалися у революційний контекст. Ідеологічна мета лікнепу була прописана у постанові Раднаркому УСРР від 21 травня 1921 року де було сказано, що ліквідація неписемності проводиться з метою забезпечення можливості для усього населення «свідомо брати участь у комуністичному житті» [1]. Хоча виконавцем лікнепу була Всеукраїнська надзвичайна комісія з ліквідації неписьменності, її діяльність контролювала Головполітпросвіта – орган більшовицької агітації та пропаганди. З належним політичним змістом були надруковані і перші лікнепівські букварі [5, с. 5–8]. Зважаючи на низку викликів (матеріальних, фінансових, організаційних, соціальних), які постали перед організаторами ідеологізованого лікнепу, було засновано товариство «Геть неписьменність» (ТГН). Участь держави у створенні товариства, що позиціонувалось як добровільне з самого початку, наклала свій відбиток на усю його діяльність. Товариство «Геть неписьменність», виконуючи освітні функції серед усіх вікових і соціальних груп населення, формувало у громадян доцільні владі знання та світогляд. Постало завдання перезавантажити матрицю свідомості громадян новопосталої держави змінити шкалу цінностей, моральних пріоритетів та екзестенціальних сенсів. Комуністичний пролетарський гімн «Інтернаціонал», який проголошував руйнування старого світу до основ, передбачав не лише ліквідацію його матеріальної складової. Влітку 1931 р. на засіданні колегії ОДПУ її очільник, Генріх Ягода, зробив відверту заяву про те, що саме його карально-репресивна організація здатна не лише втілити у життя плани промислової модернізації, але і успішно вести битву за душі людські. Завдання було поставлене вселенського масштабу. Адже відомо, що за людські душі змагаються лише двоє – Спаситель і Ворог роду людського [10, с. 424].

На формування світогляду пересічних мешканців продовжувала впливати релігія. У концепції комуністичного інтернаціоналізму релігія була зайвим сегментом, що відволікала пролетаріат та його союзників від класової боротьби. До того ж просвітницька концепція, яку використовували засновники марксизму, базувалася на тезі про те, що релігія – це архаїчний елемент минулого, який ніяк не співвідноситься із прогресом і раціональним осмисленням дійсності. У метафоричному вигляді цей постулат втілився у вульгарно розтиражованому твердженні К. Маркса: «Релігія – опіум народу!». Хоча слід зазначити, що світогляд і життєва практика самого основоположника марксизму зазнавала дивовижних метаморфоз. Справжнє ім’я батька Карла Маркса – Мордехай Леві, декілька поколінь предків якого були рабинами, посідаючи вагоме місце в ієрархії духовних слуг іудаїзму.

Заради переваг суспільного статусу Мордехай Леві перейшов у християнство і отримав ім'я Генріх Маркс. У молоді роки його син – Карл Маркс виступив ревним адептом нової для своєї сім'ї релігійної конфесії. Перше його наукове дослідження мало промовисту назву: «Єднання віруючих з Христом» і було присвячене детальному аналізу «Євангелія від Івана». Однак після закінчення гімназії у житті майбутнього теоретика «наукового комунізму» відбувається дещо дивне. Навчаючись в університеті, він пише поему «Оуланем». По суті, слово «Оуланем» – це спотворення сакрального ім'я, анаграма старозавітного іменування Ісуса Христа – Еммануїл, що у перекладі з єврейської мови означає «з нами Бог». Оуланем – це Христос навпаки, тобто антихрист. Можливо у цій поемі міститься натяк на те, що у студентські роки К. Маркс увійшов до таємного окультного товариства, на кшталт клубу сатаністів. Пізніше із студента-сатаніста він перетворився на переконаного матеріаліста, вступивши з релігійними поглядами у непримиренну боротьбу. Очевидно причина такої дивовижної еволюції полягала у тому, що К. Маркс у зрілому віці прийшов до висновку: його вчення не просто чергова спроба описати суспільні процеси, а універсальна наукова теорія, яка дає рекомендації на усі випадки життя, подібно до іудейської Тори. У К. Маркса історія починається з часу, коли люди створюють своє суспільство свідомо, зрозумівши суспільні закони, які відкрив К. Маркс. У відповідності до цієї логіки усе, що було до К. Маркса, становило передісторію цивілізації. Одночасно К. Маркс розумів, що при такому підході у нього залишається один головний і реальний ворог – релігійний світогляд, згідно якого відлік історії ведеться від створення світу божеством, байдужим як до К. Маркса, так і до його формаційної теорії суспільного розвитку.

Показово, що марксизм виявився привабливим для інтелектуальних «недоуків» із числа його найвідданіших послідовників – для тих, хто не отримали повноцінної вищої освіти, таких як згадуваний вище Володимир Ульянов-Ленін – студент екстернатури, виключений з першого курсу університету. Інший – Микола Бухарін, теж не пішов далі початкового університетського курсу. Балакучий Лев Троцький (Лейба Бронштейн) закінчив лише реальне училище. Для цих персонажів було очевидним, що марксистська філософія не може існувати на одному ідеологічному полі з релігією, як формою побутового ідеалізму, і усіляка релігійність має бути безжально викорінена і насамперед у свідомості тих, хто буде нести прапор світової революції. Необхідність непримиренної боротьби з релігійністю розуміли і ті, хто прийшли до марксизму із студійної лави духовних навчальних закладів. Таким був Фелікс Дзержинський, вихованець єзуїтів, який у молоді роки готувався до сану ксьондза, та Йосип Джугашвілі-Сталін – недоучений православний священник, що перетворив марксизм на катехізис

для радянських людей [7, с. 19–27]. Атеїзм як вагома складова ідеології комуністичного матеріалізму став основоположним у трансформаціях духовного складника доби соціалістичного експерименту. Царство небесне замінювалося вселенською інтернаціональною ілюзією пролетарського раю. Ідеологія комунізму спрямовувала її прихильників до фіктивної мети, і водночас позбавляла свідомість людей тієї духовної височини з позицій якої могла бути виявлена ця глобальна містифікація.

Одразу після захоплення більшовиками влади проти релігії розпочалася повномасштабна гібридна війна. Симбіоз марксизму з безбожжям у контексті класових ідеологічних концепцій набув особливо зловісного характеру. Від конструктивної критики релігії основоположниками марксизму було здійснено перехід до примусового вилучення із користування віруючих культових споруд, фізичного знищення церковних ієрархів, монахів, інших представників кліру. 19 березня 1922 року В. Ленін надіслав таємну директиву членам політбюро більшовицької партії, керівництву ОДПУ, НКЮ і Ревтрибуналу у зв'язку із вилученням церковних цінностей для допомоги голодуючим. У директиві містилися і такі рядки: «Чим більшу кількість реакційного духовенства під цим приводом (боротьби з голодом – Авт.) ми зможемо розстріляти, тим краще». За приблизними підрахунками тоді більшовики фізично знищили 40,000 священників різних конфесій та понад 100,000 віруючих. Станом на травень 1922 року були розстріляні 92 митрополита і архієпископа. Але за словом «розстріл» часто приховувалися звірячі розправи. Так, ще в 1918 році київський митрополит Володимир був забитий до смерті, кастрований і голим кинутий для наруги. Чернігівський архієпископ був розіп'ятий на хресті і спалений. Що ж стосується питання більшовицької «боротьби з голодом», то уже знайомий нам М. Бухарін, один із цинічних і боягузливих поплічників В. Леніна, прокоментував ситуацію наступним чином: «Ми обдерли церкву як липку і на її «святі цінності» проведемо світову пропаганду, не давши з них навіть шеляга голодуючим» [3, с. 102-105].

Атеїстична ідеологія створювала підґрунтя для деформації духовності та традиційних форм моралі. Саме в умовах радянської державності атеїзм отримав небувале поширення і зумовив послідовне нищення усіх сакральних символів, моральних принципів. При цьому антихристська сутність комуністичної ідеології розбурхувала у її послідовників схильність до примітивних інстинктів, що призводило до масових проявів насилля, садизму та наруги над людською особистістю. Повставши проти християнської моралі з її засадничими постулатами любові і добра, комуністична ідеологія вибудувала власну «пролетарську мораль», яка базувалася на класовій ненависті, мала у своєму арсеналі виказування і зраду, заохочувала відмову від

співчуття та милосердя. Атеїзм продукував етичний нігілізм, цинізм повсякденного життя, знищення моральних традицій представників різних народів, які в силу історичних обставин опинилися у складі комуністичної імперії, спричинивши їх духовну деградацію [11].

Офіційно у СРСР утвердився найтриваліший державний атеїстичний режим в історії. Але у реальному Радянському Союзі від початку він почав набувати ознак релігійної системи із характерними для неї обрядами і сенсами. Радянська квазірелігійна мережа була своєрідною громадянською релігією, яку передбачав ще у XVIII ст. Жан-Жак Руссо. По суті, «Капітал» Маркса став Біблією новоявленої конфесії, потягнувши за собою, революційні Євангелія від Леніна, Троцького, Сталіна та появу канонічних життєописів (житій) комуністичних пророків. Ці пророки і адепти «московської Галілеї» за іронією долі, як і у класичному християнстві, були здебільшого представниками єврейського етносу, що надавало пікантності сюрреалістичній ситуації, яка склалася по-факту. За умовами жанру з'явилися натовпи люмпенізованих неофітів, непримиренних до новопроголошених язичників, які асоціювалися за класовою ознакою з найчисельнішим суспільним сегментом – селянством і ніби навмисно вписувалися в етимологію цього терміну [12]. Ця соціальна верства була приречена відповідно до марксистської доктрини пройти через митарства соціалістичного експерименту і за допомогою партійних місіонерів навернутися у єдино правдиву віру пролетарського інтернаціоналізму. При цьому, якщо настання комуністичного раю переносилося на невизначений термін, то появу реального земного пекла «щасливі мешканці» Країни Рад відчули на собі відразу у роки сталінського терору. Символічно, що на місці зруйнованого Чудового монастиря у Москві за наказом хазяїна більшовицької столиці Лазаря Кагановича постала будова страшної каральної установи – Народного комісаріату внутрішніх справ (НКВС).

Висновки. Проведений аналіз засвідчує, що комуністичний інтернаціоналізм трансформувався від гуманістичної ідеї міжнародної солідарності у доктрину класової боротьби та інструмент політичного й геополітичного панування. Більшовицька модель поєднала світову революцію з диктатурою пролетаріату, централізацією влади та насильством, а Комінтерн, профспілки, селянські організації, освіта й пропаганда стали засобами поширення та контролю комуністичної ідеології. Пропаганда, «новомова», атеїзм і репресії забезпечували ідеологічне підпорядкування суспільства. Отже, між декларативними ідеалами рівності та солідарності й реальною практикою комуністичного режиму виникла принципова суперечність, оскільки універсалістська риторика використовувалася для легітимації насильства, централізації влади та радянського імперського гегемонізму.

Список використаних джерел та літератури

1. 100 років кампанії лікнепу. Як більшовики українців грамоті навчали. Режим доступу: https://www.dsnews.ua/ukr/nasha_revolyutsiya_1917/100-rokiv-kampaniji-liknepu-yak-bilshoviki-ukrajinciv-gramoti-navchali-21052021-425778

2. Андрущенко В. П. Просвітницька одіссея розуму. Київ: Знання України. 2025.

3. Бунич И. Золото партии. Санкт-Петербург, 2002.

4. Журба М. А., Вітенко З. Р. Химери інтернаціоналізму. Міжнародні зв'язки профспілок України (20 – 30 рр. XX ст.). Вінниця, 2021.

5. Журба М. А., Козир В. В. Неписьменні змушені диктувати. Товариство «Геть неписьменність» в Україні (1923–1936 рр.). Київ: Твори, 2025.

6. Масенко Л. Мова радянського тоталітаризму. Київ, 2017.

7. Первушин А. И. Оккультный Сталин. Бесы и демоны советского тирана. Санкт-Петербург, 2008.

8. Пристланд Д. Красный флаг. История коммунизма. Москва, 2011.

9. Проза Мистецького Українського Руху: тексти та інтерпритації. Київ: Книга, 2013.

10. Сванидзе М., Сванидзе Н. Исторические хроники с Николаем Сванидзе (1913–1933). Киев, 2012.

11. Шліхта Н. Як в СРСР воювали (і мирилися) з Церквою. Режим доступу: https://zaxid.net/yak_v_srsr_voyuvali_i_mirilisya_iz_tserkvoyu_n1518272

12. Язичник (поганин) – ідолопоклонник, мешканець сільської глушини, селюк.

УДК 316.75:94(47+57):355.01(477:470)

Юрій ШАПОВАЛ
керівник Центру історичної політології Інституту політичних та етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України, доктор історичних наук, головний науковий співробітник, професор, м. Київ

ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ РАДЯНСЬКОГО МИНУЛОГО: ЧОМУ ЦЕ ВАЖЛИВО ЗА УМОВ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Напевно, не треба докладно пояснювати, чому історія є зброєю. Зброєю пам'яті. Європейські історики (як-от швейцарець Якоб Таннер чи німецькі дослідники Алейда та Ян Ассман) наголошують, що інструменталізація історії (перетворення її на зброю) – це улюблений метод авторитарних режимів. Британський історик марксистського спрямування Ерік Гобсбаум разом із Теренсом Рейнджером сприяли описанню механізма створення такої зброї. У збірнику статей «Винайдення традиції» за їхньою редакцією показано, що більшість речей, які ми вважаємо «давньою пам'яттю нації», насправді є штучно створеними міфами XIX–XX століть.

Дослідники зазначали, що держави використовують історію як інструмент маніпуляції, щоб змусити громадян підкорятися владі та відчувати штучну єдність перед вигаданою загрозою. Відомий французький філософ та історик ідей Поль Рікер у своїй книзі «Пам'ять, історія, забуття» досліджував, як саме пам'ять перетворюється на зброю в руках політиків. Рікер ввів поняття «маніпулятивної пам'яті». Він пояснював, що влада часто використовує ідеологію, аби відібрати з минулого лише ті події, які виправдовують її теперішні дії (наприклад, війни чи репресії). У такій системі «пам'ять» стає зброєю для формування образу ворога та мобілізації суспільства.

Наочним прикладом цього є сучасна Російська Федерація. Вона активно використовує радянський наратив як доказ «світлого минулого». Наприклад, Євген Спіцин, російський історик, педагог та автор підручників з історії

(близький до провладних кіл). Він активно виступає на пропґандистських телеканалах, пропагуючи радянські цінності та виправдовуючи жорсткі методи радянської влади. Ось що він, зокрема, писав: «Радянська освіта і наука були найкращими у світі, вони створювали людину-творця, а не людину-споживача, як зараз. Радянська держава дбала про кожну дитину, про кожного робітника. Весь бруд, який зараз виливають на радянську епоху та її лідерів - це замовлення тих, хто розікрав спадщину цієї великої супердержави».

Російський історик спецслужб, видавець та публіцист Олександр Колпакіді є одним із найрадикальніших захисників радянської системи та сталінізму. Він розглядає радянський період як вершину розвитку російської цивілізації. Колпакіді стверджує: «Радянський Союз був вершиною нашої історії, золотим віком російського та інших народів, які населяли цю країну. Ніколи - ні до, ні після - ми не досягали таких висот у науці, культурі, освіті та соціальній сфері. Головне, що дав СРСР - це відчуття справедливості та впевненості в завтрашньому дні, чого зараз люди повністю позбавлені».

Проте в Росії спостерігаємо не просто ґлорифікацію радянщини. Компліментарне ставлення до радянського минулого слугує ідеологічним обґрунтуванням російської аґресії проти України та спроб ліквідувати українську державність. Цим займаються не просто кабінетні історики, а ключові ідеологи кремлівського режиму, політики та пропаґандисти. Вони використовують кілька основних радянських міфів: «боротьбу з нацизмом» (де під нацистами розуміють будь-кого, хто захищає українську ідентичність), «повернення радянських територій» та протистояння із Заходом (аналог «холодної війни»).

Головним «архітектором» історичних міфів, які Кремль використовує як привід для війни, є Володимир Мединський, помічник президента Росії, колишній міністр культури, голова Російського військово-історичного товариства (РВІО) та співавтор нових російських підручників з історії. Він безпосередньо копіює радянську пропаґандистську риторику 1930–1940-х років. У своїх виступах та нових підручниках він трактує сучасну Україну як «штучне утворення», створене радянською владою (зокрема Леніним) на «споконвічно російських» землях, а теперішню аґресію виправдовує виправленням «історичних помилок». Мединський стверджував, зокрема: «Сьогодні ми переживаємо не просто ґеополітичне зіткнення. Наші солдати на передовій завершують ту війну, яку не доплекали наші діди у 1945-му. Вони борються з тим самим нацистським гадом, якого недобили в бандерівських криївках».

Ультраправий російський філософ та ідеолог «рашизму» Олександр Дугін починав як антикомуніст. Проте у своїх сучасних працях він створив синтез імперської та радянської ідеологій. Дугін розглядає СРСР не через комуністичну ідеологію, а як форму існування «Великої Росії» (Євразійської імперії). Для нього радянський період – це зразок максимального геополітичного розширення, а війна проти України – це священна місія з відновлення кордонів СРСР/Імперії та знищення західного впливу. На думку Дугіна, «без України Росія не може бути Імперією, не може бути повноцінним полюсом багатополярного світу, яким був СРСР. Спеціальна військова операція – це повернення ґеополітичного простору, який належав нам за правом сили та історії. Ми повертаємо те, що радянський народ захистив мільйонами життів»[1].

Свавільні інтерпретації радянського минулого використовуються для виховання школярів у Росії. Яскравим підтвердженням цього є шкільні підручники з історії Росії для 10 і 11 класів, що з'явились у 2023 році і за якими вчаться російські школярі. Не випадково, за словами авторів у цих підручниках, повністю переписані розділи, присвячені 1970-м, 1980-м, 1990-м і 2000-м рокам.

Не випадково і те, що у підручниках чимало посилань на публікації і виступи президента Росії Путіна. Він відомий своєю імпліцитною любов'ю до радянського минулого. Наприклад, використовуються такі його слова про розпад СРСР: «Насамперед слід визнати, що розпад Радянського Союзу був найбільшою геополітичною катастрофою століття. Для російського народу він став справжньою драмою. Десятки мільйонів наших співгромадян та співвітчизників опинилися за межами російської території. Епідемія розпаду ще й перекинулася на саму Росію».

Цілком очевидно, що радикальне та глибоке переосмислення радянського періоду є питанням національної безпеки та виживання України.

Радянське минуле – інструмент гібридної агресії

Так можна вважати, оскільки неподолана радянщина є ментальною окупацією. Радянська ностальґія та невикорінені радянські наративи в головах частини населення тривалий час служили підґрунтям для роботи російської пропаґанди та створення «п'ятої колони».

[1] Тут слід зауважити, що Дугін фактично повторює тезу одного з найвпливовіших американських ґеостратегів Збіґнєва Бжезинського з його книги «Велика шахівниця»: «Без України Росія перестає бути імперією, з Україною ж, підкупленою, а потім і підкореною, Росія автоматично стає імперією».

Роглянемо механізми використання радянського минулого в гібридній війні. «Російська гібридна війна, – підкреслював професор Єльського університету Тімоті Снайдер, – це війна за право визначати реальність. Коли Кремль використовує радянські символи на окупованих територіях, він не просто ностальгує – він мітить територію, показуючи, що тут правлять закони тоталітарного минулого, де людське життя нічого не варте». Варто наголосити на конкретному маркері цієї гібридної агресії, який ми бачимо сьогодні на власні очі. Коли російські війська заходять у тимчасово окуповані українські міста (як це було, наприклад, в Геніческу, Мелітополі або Маріуполі), перше, що вони роблять після вивішування триколора – повертають пам'ятники Леніну, відновлюють радянські назви вулиць та піднімають червоний прапор.

На це працює кілька ключових технологій.

Монополізація перемоги у Другій світовій війні і неправда про війну. Кремль штучно створив релігійно-політичний культ довкола 9 травня 1945 року. Будь-які спроби України говорити про реальні трагедії війни, прорахунки більшовицького керівництва чи внесок інших народів у перемогу над нацизмом таврувалися як «фашизм» і «неонацизм». Це створило в головах росіян ілюзорне моральне право «денацифікувати» будь-кого.

Неправда про те, що в СРСР називали «Великою вітчизняною війною», перетворилася у путінській Росії на свого роду «священну корову». У цьому зв'язку виразним є приклад з уже згаданим Володимиром Мединським. Коли розсекречені архіви підтвердили, що історія про «28 панфіловців» була вигадкою радянських військових журналістів, Мединський (тоді міністр культури) висловився вкрай різко: «Навіть якщо ця історія була вигадана від початку і до кінця... це свята легенда, до якої взагалі не можна торкатися. А ті, хто намагається це робити – мерзотники кінчені».

Пастка «спільної колиски». Кремль роками послідовно насаджував думку, що Україна та Росія мають нерозривне радянське минуле, а отже, незалежність України — це «історична помилка» (як про це неодноразово заявляв Путін). Через радянську призму транслювався міф, що українці, білоруси та росіяни — це фактично один етнос, який штучно розділили «вороги з Заходу». Радянський період подавався як вершина цього «братерства».

Конструювання ностальгії по СРСР. Роками через медіа, серіали, радянську естраду та кіно формувався образ СРСР як «втраченого раю» - епохи стабільності, справедливості, дешевого морозива та величі, яку «ми втратили». Це було спрямовано на старше покоління українців, щоб послабити їхній зв'язок із незалежною Україною.

Це є прямим, незаперечним доказом того, що радянське минуле для Росії – це не просто сторінка в підручнику, а ґеополітична зброя та інструмент колонізації. Професор Ярослав Грицак цілком слушно підкреслював: «Для Росії історія – це не наука, це простір для полювання на душі. Радянський міф – це остання лінія оборони російської імперії. Вони воюють не за майбутнє, вони воюють за те, щоб повернути нас у своє викривлене минуле».

Тотальна дезінформація та цензура. Йдеться про закриття архівів у Росії, криміналізація «очорнення радянської історії» та ліквідація правозахисних організацій. Першою жертвою стало Товариство «Меморіал», що збирало бази даних репресованих, розслідувало злочини НКВД/КҐБ і захищало права сучасних політв'язнів. У 2014 році статус «іноземного агента» отримав Правозахисний центр «Меморіал», а у 2016-му – «Міжнародний Меморіал». Це заблокувало нормальну роботу організації, обклало її величезними штрафами та створило токсичну атмосферу навколо її діяльності. Напередодні повномасштабного вторгнення в Україну Ґенпрокуратура Російської Федерації подала позов про закриття організації. Формальним приводом стала «відсутність маркування іноагента» на деяких матеріалах. Проте на суді прокурор озвучив реальну причину: ««Меморіал» створює брехливий образ СРСР як терористичної держави і змушує каятися за радянське минуле замість того, щоб пишатися славною історією». Усе це було частиною підготовки інформаційного поля до війни.

28 грудня 2021 року Верховний суд Росії ухвалив рішення про ліквідацію «Міжнародного Меморіалу». У лютому 2022 року рішення остаточно набуло чинності. Восени 2022 року (у день, коли «Меморіал» отримав Нобелівську премію миру) влада РФ відібрала у них московський офіс. Згодом проти лідерів організації (наприклад, Олега Орлова) було порушено кримінальні справи за статтею про «дискредитацію армії РФ».

Після заборони «Меморіалу» Кремль перейшов до повзучої «зачистки» будь-яких матеріальних і культурних згадок про злочини радянського режиму. Цей процес набув катастрофічних масштабів і включає кілька напрямів. У листопаді 2024 року в Москві «тимчасово» (а фактично безстроково) призупинив роботу головний державний Музей історії ГУЛАГу. Офіційною причиною назвали нібито «порушення пожежної безпеки».

По всій Росії фіксується масове зникнення або демонтаж меморіалів жертвам сталінізму, часто під приводом «реконструкції», «вандалізму невідомих» або через «відсутність дозволів». Проєкт «Остання адреса» (встановлення маленьких металевих табличок розміром із долоню на будинках, звідки людей забирали на розстріли) опинився під фактичною забороною. По всій Росії – в Москві, Петербурзі, Єкатеринбурзі – ці таблички

масово здирають так звані «невідомі активісти» за мовчазної згоди поліції або місцева прокуратура прямо вимагає їх зняти, називаючи це «несанкціонованою рекламою».

Доступ до архівів ФСБ повністю заблоковано. Дослідники більше не можуть отримати кримінальні справи катів та дізнатися імена виконавців розстрілів. З нових шкільних підручників історії тему масштабів репресій практично вилучено. Акцент зміщено на те, що жорсткі заходи Сталіна були «виправдані» загрозою війни та необхідністю модернізації.

Головна мета цієї політики полягає в тому, щоб сформувати позитивний образ СРСР, уявлення про те, що держава завжди права, її дії не підлягають критиці, а будь-які людські жертви всередині країни є виправданими, якщо вони принесені заради величі імперії (під яким би прапором вона не була).

Чому переосмислення важливе саме зараз?

Очищення від тоталітарних маркерів, демонтаж пам'ятників і перейменування вулиць – це не просто зміна табличок, а маркування свого простору. Війна змусила багатьох усвідомити: не можна воювати з Росією на фронті й водночас триматися за її культурні та історичні маркери в тилу. Світ має бачити Україну як європейську державу, а не колишню радянську республіку, не «окраїну» радянської імперії.

Переосмислення радянського минулого грає велику роль у руйнуванні міфу про «визволителів». Те, що Росія робить в Україні зараз (депортація дітей, катування, знищення міст, намагання стерти українську культуру), - це не вигадка Путіна. Це буквальне повторення практик сталінізму 1930–1940-х років. Переосмислення радянського минулого допомагає суспільству побачити тяглість російського імперіалізму. Стає зрозуміло, що ворог не змінився, і компроміси з ним неможливі, бо його мета завжди була однаковою.

Коли ми не переосмислюємо власну історію, ми залишаємося вразливими до маніпуляцій ворога. Розуміння того, що СРСР був тоталітарною імперією, яка нищила українську ідентичність (через Голодомор, Великий терор, Розстріляне відродження, русифікацію), руйнує російський міф про «братські народи» та «золотий вік». Розуміння трагедій минулого дає відповідь на питання, чому не можна здаватися сьогодні - ціна поразки буде такою ж, як і сто років тому.

Як казав незабутній Нікколо Макіавеллі: «Кожен, хто бажає передбачити майбутнє, повинен консультуватися з минулим».

Які ключові аспекти переосмислення радянщини слід виокремити насамперед?

По-перше, необхідною є відмова від радянської матриці мислення. Перехід від патерналізму («держава мені винна») та правового нігілізму до громадянського суспільства, де панує цінність людського життя, свободи та закону.

Радянська влада десятиліттями виховувала «радянську людину» - безініціативну, залякану, відірвану від свого коріння. Сьогодні, коли українці демонструють світові дива самоорганізації, волонтерства та героїзму, відбувається розвиток горизонтальних зв'язків. Щоб цей фундамент був міцним, потрібно чітко знати своїх справжніх героїв, а не нав'язаних радянською пропаґандою і цензурою.

По-друге, потрібен принципово новий погляд на Другу світову війну. Повний відхід від радянського культу «побєдобєсія» до європейської традиції пам'яті та примирення («Ніколи знову», а не «Можем повторить»). Україна - це суб'єкт, який зазнав колосальних втрат, а не просто додаток до Москви у цій війні. Тут потрібно акцентувати роль українців у різних арміях (союзні війська, Червона армія, УПА). Ось чому, зокрема, доцільною є заміна назв вулиць, площ та парків, присвячених радянським військовим діячам чи «визволителям», прибрання радянської символіки, зірок та серпів із військових меморіалів, розкриття злочинів як нацистського, так і радянського режимів на території України. Усунення радянських символів прибирає штучні тригери для внутрішніх конфліктів, які Росія роками роздмухувала через свою аґентуру.

По-третє, слід рішучіше наголошувати на важливому історичному висновку. СРСР намагався переконати українців, що вони не здатні на власну державність без «старшого брата». Сьогоднішня війна та опір доводять протилежне, але щоб перемогти остаточно, цей радянський комплекс меншовартості має бути повністю ліквідований. Повномасштабна фаза російсько-української війни призвела до переоцінки подій минулого в масовій свідомості. Наприклад, 2010 року 46% респондентів жалкували про розпад Радянського Союзу. 2014 року частка населення, що ностальгувала за радянською добою, знизилася до 33% і залишалася приблизно на тому самому рівні до 2022 року, коли внаслідок повномасштабного вторгнення російської армії впала до рекордних 11%. За даними загальнонаціонального опитування Центру Разумкова, опублікованого влітку 2024 року. 69% українців вважали розпад Радянського Союзу закономірною та прогресивною історичною подією (для порівняння: у 2017 році таких було 59%). Лише 12% респондентів досі сприймали розпад СРСР як «історичну катастрофу». Ще близько 9% опитаних відповіли, що хотіли б відновлення радянських порядків (у 2017 році тугу за радянським ладом відчував 21% громадян).

По-четверте, необхідно формувати розуміння значення минулого і сучасного України у європейському контексті. Радянське минуле має розглядатися в одному ряду з іншими тоталітарними режимами ХХ століття (нацизмом та фашизмом), що відповідає загальноєвропейській практиці. Європейській традиції відповідатиме перехід від військової історії (карти, стрілочки, паради) до соціальної історії (як війну переживали жінки, діти, полонені та меншини). Потрібно продовжити формування спільної з Європою мови пам'яті: перехід на європейські комеморативні практики (День пам'яті 8 травня, червоний мак), інтеґрацію українського історичного контексту у загальноєвропейський.

Дерадянізація як фактор резильєнтності України

Переосмислення радянського минулого – це ментальний щит, важливий фактор стійкості України. Без остаточного розриву з радянським ментальним простором неможливо мати міцну і направду суверенну державу. Потрібне перманентне руйнування радянсько-російського міфу про ментальну меншовартість українців, усвідомлення України як самостійного суб'єкта історії, а не «додатка до Москви». Це зміцнює національну ідентичність та волю до спротиву.

Тоталітарні режими минулого живляться нашою амнезією. Якщо ми не переосмислимо радянський досвід самі, ворог прийде і реконструює його на наших руїнах. Перемога на полі бою потребує перемоги в головах. Очевидною є необхідність не просто нищити ворога фізично. Потрібно продовжити ліквідувати його ідеологічний вплив всередині країни. А це завдання не є аж таким простим.

Дерадянізація прокладає шлях у майбутнє. Руйнуючи міфи про радянське минуле, Україна обирає шлях євроінтеґрації, розвитку та свободи. Цікаво, що свого часу Збіґнєв Бжезинський бачив в успішній європейській, модернізованій та позбавленій радянських догм Україні не просто суверенну державу, а й головний чинник майбутньої демократичної трансформації самої Росії, яка рано чи пізно змириться з тим, що вона є звичайною європейською країною, а не імперією. Цю думку призабули нині, з нею можна полемізувати, але до певної міри вона має сенс.

Переосмислення радянського минулого сьогодні – це не просто дискусія істориків чи питання зміни назв вулиць. Під час повномасштабної війни з Росією цей процес став питанням національної стійкості та виживання.

УДК 327.5(477):327(470)

Олександр ЛИСЕНКО
завідувач відділом воєнно-історичних досліджень Інституту історії України НАН України, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, м. Київ

СОЛІДАРНІСТЬ ЗАРАДИ БЕЗПЕКИ: ВЗАЄМОДІЯ УКРАЇНИ ТА ЇЇ ПАРТНЕРІВ ПЕРЕД РОСІЙСЬКИМИ ЗАГРОЗАМИ

Плануючи повномасштабну війну проти України, московські верховоди покладалися на гігантські переваги у людських, сировинних, промислових ресурсах. З урахуванням внутрішньої ситуації в Україні, стану економіки, ВПК, Збройних Сил такі переваги мали наперед визначити результати рашистської агресії. Однак український народ вистояв у найскладніші години і дні, а підтримка з боку інших держав стала одним з головних чинників краху «бліцкрігу».

Від початку агресії у 2014 році до початку повномасштабного вторгнення рашистів до України деякі зразки летальної зброї надсилали до України Естонія, Латвія і Литва, а також Польща. Це були ракети для систем *Javelin*, гаубиці калібру 122 мм та боєприпаси до них, пістолети, ПЗРК *Grom,* запчастини до іншої техніки. Від 2017 року стали надходити різні види озброєння від США. Не залишилася осторонь і Велика Британія, яка детально вивчала ситуацію і до січня 2022 року передала Україні 2 тис. гранатометних систем *NLAW.*

За час від 2014 до 2021 років з-за океану надійшло військового спорядження і зброї на суму 2 млрд дол.

Крім того Україна купувала деякі види озброєння у США, Чехії, Польщі, Туреччині, країнах Балтії та в інших регіонах світу.

У бесіді з журналістом Є. Кисельовим український економіст М.Кухар повідомив, що Україна отримує щороку від західних партнерів допомогу в обсязі 40-50 млрд. дол. щороку. На 2024 р. запланована сума зовнішніх надходжень

оцінюється в 42 млн дол., з яких 34 млрд. становить дефіцит бюджету і рефінансування раніше взятих позик (за облігаціями внутрішньої позики та інші).

Від 24 лютого 2022 року до березня 2025 року Вашингтон надав Україні військової допомоги загальною сумою 66,5-66,9 млрд. дол., а з урахуванням надходжень від 2014 року – 69,7 млрд дол. [1].

У квітні 2022 року. з ініціативи США з'явився новий майданчик підтримки оборонних зусиль нашої держави – Контактна група з питань оборони України («Рамштайн»). Ця глобальна платформа об'єднує понад 50 держав Європи, Америки, Азії, Африки, Близького Сходу. З часом «Рамштайн» еволюціонував від екстрених поставок зброї до довгострокових програм підтримки та розвитку українського оборонного виробництва (зокрема, британської на суму 3 млрд фунтів стерлінгів щороку до 2031 р., німецької – 11,5 млрд. євро на 2026 р.). У 2025 році Контактна група забезпечила рекордний обсяг військової допомоги в обсязі 45 млрд доларів.

Ще одним напрямом сприяння Україні стали формати *PURL (Prioritised Ukraine Requirements List)* «(Перелік пріоритетних потреб України») та фонд *NSATU (NATO Security Assistance and Training for Ukraine).* Вони спрямовані на акумуляцію добровільних внесків різних держав, за які потім купується зброя для ЗСУ.

Крім того, створено і функціонує 8 коаліцій спроможності за видами озброєнь: авіація, протиповітряна оборона, морський потенціал, артилерія, бронетехніка, ІТ, артилерія, дрони, розмінування.

Під час неформального саміту на Кіпрі 23– 24 квітня 2026 року його учасники обговорювали стратегічну адженду у різних її вимірах. У місті Айя-Напа В. Зеленський домовився з партнерами про нові внески до PURL і додаткову допомогу Україні За словами міністра закордонних справ України А .Сибіги, цей саміт став «переломним моментом» і результатом складної дипломатичної роботи наших політиків з зарубіжними партнерами [2].

Навесні 2026 року ЄС ухвалив рішення про надання Україні 90 млрд дол допомоги. Однак дефіцит фінансування воюючої держави продовжує зростати. У зв'язку з цим ЄС може очікувати необхідність ухвалення нового кредиту Україні. Його обсяг для покриття бюджетних витрат оцінюється в 19 млрд дол.

Підтримку справедливої боротьби нашої країни за суверенітет і свободу здійснюють не тільки уряди наших партнерів, а й численні громадські об'єднання. Усвідомлення глобальних загроз з боку «осі зла» формує довкола України мережу недержавних інституцій та громадських ініціатив у різних сферах співпраці – суто мілітарній, інформаційній, гуманітарній, культурній та інших.

Генеральна секретарка фонду Фрідріха Еберта Сабіне Фандріх в інтерв'ю Еспресо під час свого першого візиту до України розповіла про те, як змінилися пріоритети в діяльності цієї інституції після початку повномасштабного вторгнення: від підтримки ВПО до підготовки до повоєнної відбудови. Офіс фонду діє в нашій країні від 1993 року і сфокусований на трьох головних напрямах:

– зміцнення інклюзивного та демократичного суспільства (підтримка внутрішньо переміщених осіб і людей, які внаслідок війни втратили працездатність);

– сприяння сталому економічному та соціальному розвитку (відновлення та майбутній економічний розвиток України, навчання профспілок і майбутніх соціально-економічних партнерів) ;

– підтримка міжнародного діалогу (посередництво у діалозі між людьми в Україні, Німеччині, а ширше – в країнах Європи та Глобального Півдня).

Організація просуває демократичні цінності, багато уваги приділяє роботі з молоддю через громадянську освіту. Водночас вона не надає масштабної технічної допомоги, як це роблять державні інституції, натомість зосереджується на посередництві, стимуляції діалогу та аналітичних зусиллях.

Разом з тим очільниця Фонду Еберта вказала і на зворотній зв'язок: «Думаю, нам справді є чому у вас повчитися. Передусім – вашій рішучості та стійкості. А також тому, як швидко ви реагуєте на виклики, як оперативно запускаєте проєкти і як трансформувалася оборонна промисловість. Сьогодні видно, що багато країн намагаються перейняти цей досвід.

Ми також дуже вдячні за вашу роль, адже розуміємо, що Росія є загрозою не лише для України, а й для всієї Європи. Тому нам є чого навчитися від вас – і в технологіях, і в мужності, і у відвазі. І це викликає щиру повагу» [3].

Віддаючи належне багатьом країнам світу за підтримку нашої держави, слід не випускати з уваги труднощі, перешкоди і недоліки у цій важливій справі.

Впливові Європейські гравці довго вагалися і навіть свідомо гальмували допомогу Україні. З весни 2021 р. Німеччина та Нідерланди блокували надання Україні озброєння через механізми НАТО.

Характеризуючи особливості співпраці ЄС з Україною, аналітики з *Politico* вказують на те, що Європейський Союз створювався з метою економічної інтеграції та консенсусу, а не для застосування жорсткої сили чи швидкого реагування на виклики і загрози такого порядку. Оскільки світ стрімко змінюється, старі підходи починають давати збій. Колишній генсек НАТО Андерс фон Расмуссен з цього приводу констатував: « Сьогодні Європа перебуває у стані постійної кризи, а її архітектура ухвалення рішень просто не була для цього розрахована». Насамперед це стосується швидкості ухвалення важливих геополітичних рішень. Нагадаємо, що виділення Україні кредиту на 90 млрд доларів потребувало 4 місяців. Політолог Жиль Піттурс зазначив, що цей випадок є промовистим прикладом того, як ЄС легко застрягає через різні політичні і юридичні колізії [4].

Та й у практичному плані деякі партнери Києва інколи не поспішають, хоча існують прозорі й чіткі процедури реалізації досягнутих домовленостей.

Так, Україна донині не одержала жодного з обіцяних Ф-16 від Норвегії, які стоять на ремонті в Бельгії. Міністр оборони країни Сандвік підтвердив цю інформацію. Він визнав, що 32 найкращі літаки Ф-16 Осло передав Румунії, а не

Україні: «Це виглядає як скандал. Я справді злий. Більшість Норвегії думала, що ці літаки вже літають і захищають Україну», – заявив голова комітету з оборони норвезького парламенту Петер Фрьоліх.

Висновки. Налагодження партнерства з Україною у військовій сфері для багатьох провідних держав світу стало непростою справою з огляду на політичні, правові і навіть суто суб'єктивні чинники. Інерція страху перед Москвою, економічний прагматизм і неготовність невідкладно ухвалювати складні рішення створили чимало труднощів для ЗСУ, яким тривалий час перешкоджав гострий дефіцит найнеобхідніших засобів ведення війни. З часом усвідомлення нових реалій дещо змінило ситуацію й Україна стала отримувати на регулярній основі потрібне озброєння і спорядження. На цьому шляху траплялися значні затримки, наприклад, пов'язані з блокуванням республіканцями чергового траншу допомоги Україні, що стало причиною невдалого контрнаступу ЗСУ на південній ділянці фронту, затримка кредиту ЄС на 90 млрд євро через позицію В. Орбана.

Військова підтримка України увійшла у нову фазу, коли європейські держави стали укладати з нашими компаніями угоди про спільні проєкти, розроблення і виробництво новітніх зразків озброєння. Рації ринкової економіки та конкуренції на світовому ринку зброї у поєднанні з прагматичними оборонними і безпековими аргументами виводять таку співпрацю на якісно новий рівень. Це приносить Україні кілька дивідендів: по-перше, – можливість прискореної інтеграції у систему європейських економічних відносин, по-друге, – дає змогу верифікувати надходження військового спорядження і зброї з різних джерел і не залежати від монопольного постачальника – США, по-третє, сприяє зміцненню обороноздатності нашої держави перед нинішньою і майбутніми загрозами

Список використаних джерел та літератури

1. Допомога США Україні у війні проти Росії: ключові кроки підтримки. *Dnipropetrovsk Investment Agency.* 21 листопада 2025. URL: https://dia.dp.gov.ua/en/usa-assistance-to-ukraine-in-its-war-against-russia-key-support-steps/

2. Василенко Юлія. Сибіга про розблокування €90 млрд для України: "Неформальний саміт ЄС на Кіпрі був переломним моментом". *LB.ua*. 2026 24 квіт. URL: https://lb.ua/economics/2026/04/24/734619_sibiga_pro_rozblokuvannya_90.html

3. Бачинський Богдан. Як Фонд Фрідріха Еберта будує діалог між Україною, Європою і Глобальним Півднем, - розмова з генеральною секретаркою Фонду Сабіне Фандріх. Еспресо. 2026 3 трав. URL: https://espreso.tv/dopomoga-ukraini-yak-fond-fridrikha-eberta-budue-dialog-mizh-ukrainoyu-evropoyu-i-globalnim-pivdnem-rozmova-z-generalnoyu-sekretarkoyu-fondu-sabine-fandrikh

4. Гордійченко Катерина. Захист Ормузу, бюджет на €1,8 трлн та відсутність Орбана. Лідери ЄС обговорюють стратегічну адженду на саміті на Кіпрі. Але чи можуть такі зустрічі бути ефективними? Розбір Politico. *Forbes.* 2026. 23 квіт. URL: https://forbes.ua/svit/zakhist-ormuzu-byudzhet-na-18-trln-ta-vidsutnist-orbana-lideri-es-obgovoryuyut-strategichnu-adzhendu-na-samiti-na-kipri-ale-chi-mozhut-taki-zustrichi-buti-efektivnimi-rozbir-politico-23042026-38253?utm_source=smm&utm_medium=fb

УДК 737.1(477):316.75:94(477)«1941/1945»

Олександр ПОТИЛЬЧАК
професор кафедри всесвітньої історії та археології історичного факультету УДУ імені Михайла Драгоманова, доктор історичних наук, професор, м. Київ

ПОВЕРНЕННЯ СОВЄТСЬКОГО НАРАТИВУ «ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ» У ПАМ'ЯТНИХ МОНЕТАХ УКРАЇНИ 2013 – ПОЧАТКУ 2014 РОКІВ: КОНТЕКСТ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ ПАМ'ЯТІ*

* Доповідь підготовлено в рамках виконання проєкту держбюджетного фундаментального наукового дослідження на тему: «Деміфологізація національного історичного наративу в інформаційному просторі та суспільному дискурсі України (1991-2024 рр.)». Наказ МОН України від 25 лютого 2025 р. № 369. Державний реєстраційний номер: 0125U001518.

Анотація. У виступі проаналізовано пам'ятні монети України 2013 – початку 2014 рр., присвячені подіям німецько-радянської війни 1943–1944 рр., у контексті державної політики пам'яті періоду президентства В. Януковича. **Метою** є визначення характеру та меж повернення радянського наративу «Великої Вітчизняної війни» до офіційного нумізматичного дискурсу України. **Джерельну основу** становлять пам'ятні монети та їх офіційні описи Національного банку України, нормативно-правові акти й попередні дослідження автора. Простежено текстові й візуальні коди монетного циклу, зокрема використання понять «визволення», «фашистські загарбники», «радянські війська», а також радянської героїко-тріумфальної символіки. **Висновки.** Встановлено, що ці емісії були одним із найвиразніших проявів повторного посилення совєтської моделі пам'яті в офіційному комеморативному просторі України. Водночас це не означало відновлення її колишньої монополії, оскільки в ширшому публічному дискурсі вже існували альтернативні інтерпретації Другої світової війни. Показано, що совєтський наратив функціонував у межах сформованої української державної символічної системи, утворюючи своєрідне поєднання української державної форми та радянської моделі інтерпретації війни. Зроблено висновок про синхронізацію нумізматичної політики НБУ з тогочасними пріоритетами державної політики пам'яті без достатніх підстав трактувати зміст конкретних емісій як пряме політичне замовлення.

Ключові слова: пам'ятна нумізматика, політика пам'яті, «Велика Вітчизняна війна», Друга світова війна, совєтський наратив, Національний банк України, комеморація.

Oleksandr POTYLCHAK**,** Doctor of Historical Sciences, Professor of Department of World History and Archeology Dragomanov Ukrainian State University

The Return of the Soviet Narrative of the "Great Patriotic War" in Ukrainian Commemorative Coins of 2013–Early 2014: The Context of State Memory Policy

Abstract. The study analyses Ukrainian commemorative coins issued in 2013–early 2014 and dedicated to the events of the German Soviet War of 1943–1944 in the context of state memory policy during the presidency of Viktor Yanukovych. **The aim** of the study is to determine the nature and limits of the return of the Soviet narrative of the "Great Patriotic War" to Ukraine's official numismatic discourse. **The source base** consists of commemorative coins and their official descriptions published by the National Bank of Ukraine, legislative and regulatory acts, and the author's previous studies. The textual and visual codes of the coin series are examined, in particular the use of such concepts as "liberation," "fascist invaders," and "Soviet troops," as well as Soviet heroic and triumphalist symbolism. **Conclusions.** It has been established that these issues represented one of the most prominent manifestations of the renewed strengthening of the Soviet model of memory within Ukraine's official commemorative space. At the same time, this did not mean the restoration of its former monopoly, since alternative interpretations of the Second World War already existed in the broader public discourse. The study demonstrates that the Soviet narrative functioned within an established Ukrainian state symbolic system, creating a distinctive combination of Ukrainian state forms and a Soviet model of interpreting the war. It is concluded that the numismatic policy of the National Bank of Ukraine was synchronized with the priorities of the state memory policy of the period, while there are insufficient grounds to interpret the content of particular coin issues as the result of direct political commissioning.

Keywords: commemorative numismatics, memory policy, "Great Patriotic War," Second World War, Soviet narrative, National Bank of Ukraine, commemoration.

Постановка проблеми. Пам'ятна нумізматика незалежної України є специфічним джерелом для дослідження державної політики пам'яті. Офіційний статус монети, її художнє оформлення, текстова легенда, масове тиражування та супровідні пояснення Національного банку України створюють цілісне комеморативне повідомлення. Через нього держава не лише нагадує суспільству про певну історичну подію, а й пропонує модель її розуміння.

Особливо показовою в цьому сенсі є репрезентація подій Другої світової війни. Перші пам'ятні монети України 1995 р. значною мірою відтворювали пізньорадянський меморіальний канон із властивою йому хронологією 1941–1945 рр., пантеоном «міст-героїв», поняттям «Великої Вітчизняної війни» та героїко-тріумфальною символікою. У випусках 1999–2005 рр. ця модель поступово адаптувалася до українського державного простору: посилилася локалізація історичної пам'яті, поряд із радянськими кодами з'явилися елементи національної інтерпретації війни. Водночас у публічному просторі України вона вже не була безальтернативною: утверджувалося бачення війни

1939–1945 рр. як Другої світової, а німецько-совєтська війна дедалі виразніше осмислювалася як один із її етапів.

На цьому тлі окремого аналізу потребує цикл пам'ятних монет 2013 – початку 2014 рр., присвячених 70-річчю наступальних операцій Червоної армії 1943–1944 рр. Його поява збіглася із завершальним етапом президентства Віктора Януковича, коли в державній політиці пам'яті помітно посилилися позиції поняттєвого та символічного комплексу «Великої Вітчизняної війни». Тому йдеться не про його відновлення після повного зникнення, а про повернення до помітнішого й інституційно підтримуваного місця в офіційному меморіальному дискурсі.

Відтак постає питання: чи слід трактувати ці монети як прояв звичайної пострадянської інерції, чи як свідчення повторного посилення совєтського меморіального канону в державній політиці пам'яті за нових політичних умов?

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема репрезентації совєтського воєнного наративу в пам'ятній нумізматиці України вже розглядалася в попередніх дослідженнях автора та Ольги Перепелюк. Аналіз комеморативних випусків 1995 р. дозволив визначити цей період як інерційний, коли молода українська держава значною мірою успадкувала сформовану в Совєтському Союзі систему пам'яті про війну (Потильчак, Перепелюк, 2025).

Дослідження емісій 1999–2005 рр. засвідчило формування компромісної моделі: радянська героїка Перемоги та традиційна воєнна символіка зберігалися, однак дедалі виразніше поєднувалися з українською державною та історичною ідентичністю (Потильчак, Перепелюк, 2026).

Узагальнення розвитку відповідного нумізматичного дискурсу в 1995–2014 рр. дало можливість виокремити чотири його етапи: інерційний, компромісний, стабілізаційний та етап повторного посилення совєтського наративу, названий нами у попередньому дослідженні – ревіталізаційним (Потильчак, 2026: 193). Саме до останнього належить початок 2010-х рр., кульмінаційним проявом якого став цикл монет 2013 – лютого 2014 р.

Джерельну основу дослідження становлять пам'ятні монети та їх офіційні описи в каталогах нумізматичної продукції та інформаційно-довідкових виданнях Національного банку України, а також нормативно-правові акти 2010–2011 рр., що відображають основні тенденції державної політики пам'яті періоду президентства В. Януковича.

Мета та завдання дослідження. Метою дослідження є визначення характеру та меж повернення совєтського наративу «Великої Вітчизняної війни» до офіційного нумізматичного дискурсу України 2013 – початку

2014 рр. та з'ясування зв'язку цієї нумізматичної програми з тогочасною державною політикою пам'яті.

До основних завдань належать: характеристика політико-меморіального контексту 2010–2014 рр.; аналіз текстових та візуальних кодів пам'ятних монет; визначення співвідношення між совєтською меморіальною традицією та сформованою українською державною символічною складовою; з'ясування відмінності між постсовєтською інерцією середини 1990-х рр. і повторним посиленням совєтських смислів на початку 2010-х рр.; уточнення змісту поняття «повернення» стосовно цього етапу політики пам'яті.

Виклад основного матеріалу дослідження. Появу нумізматичного циклу 2013 – початку 2014 рр. необхідно розглядати в контексті змін державної політики пам'яті після приходу до влади В. Януковича у 2010 р. Совєтська концепція «Великої Вітчизняної війни» до цього часу не зникала з українського публічного простору й водночас уже не була в ньому безальтернативною. Вона співіснувала з іншими інтерпретаціями Другої світової війни, проте після 2010 р. отримала новий політичний та інституційний імпульс саме в офіційному державному дискурсі.

23 березня 2010 р. Президент України підписав указ № 403/2010 «Про додаткові заходи щодо відзначення 65-ї річниці Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років». Уже його назва офіційно відтворювала совєтську хронологічну та понятєву формулу війни (Про додаткові заходи.., 2010). У квітні того ж року було ухвалено рішення про спільне з Російською Федерацією відзначення 65-річчя Перемоги, зокрема про участь українських військовослужбовців у параді в Москві (Про заходи щодо спільного.., 2010). У цьому політичному контексті категорія «Велика Вітчизняна війна» виступала не лише історичним поняттям, а й елементом символічного зближення України та Росії на основі концепції спільного совєтського минулого та «спільної Перемоги».

У 2011 р. до Закону України «Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років» було внесено зміни щодо використання під час урочистостей копій Прапора Перемоги (Про внесення змін до Закону.., 2011). Того ж періоду стосувалися законодавчі рішення про безкоштовний показ у День Перемоги художніх і документальних фільмів про «Велику Вітчизняну війну» (Про внесення змін до статті.., 2011). Отже, відповідна модель пам'яті одержала додаткове інституційне підсилення через законодавство, державний календар, масові ритуали, символіку та медійний простір.

До цієї системи була включена й нумізматика. У 2010 р. НБУ випустив обігову пам'ятну монету номіналом одна гривня з офіційною назвою

«65 років Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років» (Про введення в обіг.., 2010). Вочевидь пам'ятний нумізматичний цикл 2013–2014 рр. виник не ізольовано. Він став наслідком кількох років послідовного посилення відповідного поняттєвого та символічного дискурсу в офіційній політиці пам'яті.

Пам'ятні монети номіналом 5, 10, 20 та 50 гривень, випущені Національним банком України від серпня 2013-го до середини лютого 2014 року, присвячені визволенню Харкова, Донбасу, Мелітополя, Битві за Дніпро, визволенню Нікополя та Корсунь-Шевченківській битві. Всі вони виготовлені з нейзильберу та срібла, мають однакові в своєму класі основні метрологічні параметри. Наклади 5-гривневих монет із нейзильберу становили від 20,000 до 30,000 примірників, срібних 10-гривневих монет – 3,000; срібних 20-гривневих – 2,500, а срібних 50-гривневих монет – 1,000 примірників (Загреба, 2015: 91–92, 132–133, 142, 146). Таким чином, маємо не спорадичні окремі емісії, а тематично й композиційно пов'язаний цілісний пам'ятний нумізматичний цикл.

Їх об'єднують спільні хронологічні, композиційні та смислові ознаки. На текстовому рівні домінують поняття «визволення», «фашистські загарбники», «радянські війська». На візуальному – п'ятикутна зірка, стрічка ордена Слави, лаврова гілка, салют, воїн-визволитель, совєтські меморіали, сцени військового наступу. На наративному рівні війна подається переважно як послідовність військових операцій у логіці: наступ – визволення – Перемога (Банкноти і монети України, 2014: 33-37).

Першою в серії стала монета «Визволення Харкова від фашистських загарбників», введена в обіг 21 серпня 2013 р. (Банкноти і монети України, 2014: 33). На її аверсі зображено пам'ятник Воїну-визволителю, а на реверсі – п'ятикутну зірку зі стрічки ордена Слави, цифру «70 років» і лаврову гілку [Див.: рис. 1]. Таким чином, до українського монетного простору переносилася усталена система образів совєтської монументальної комеморації.

На монеті «Визволення Донбасу» [Див.: рис. 2] центральним образом став меморіальний комплекс «Савур-Могила», тоді як реверс практично повторював попередню композиційну схему (Банкноти і монети України, 2014: 34). Совєтський меморіал виступав своєрідним посередником між історичною подією 1943 р. та її офіційним осмисленням у 2013-му.

Особливо показовою є монета, присвячена Мелітопольській наступальній операції [Див.: рис. 3]. На її аверсі безпосередньо зазначено: «Прорив радянськими військами німецької лінії оборони "Вотан"» (Банкноти і монети України, 2014: 35). У цій формулі саме «радянські війська» постають

суб’єктом історичної події, тоді як Україна фактично залишається географічним простором совєтської воєнної операції.

Ключове значення для розуміння всього циклу має монета «Битва за Дніпро» [Див.: рис. 4]. В офіційному описі НБУ ця битва була названа завершенням «корінного перелому в ході Великої Вітчизняної війни» (Банкноти і монети України, 2014: 36–37). Отже, сама формула «Велика Вітчизняна війна», навіть не будучи викарбуваною на полі кожної монети, виконувала функцію ширшої інтерпретаційної рамки, всередині якої діяли поняття «визволення», «фашистські загарбники», «радянські війська» та «Перемога».

Ця модель зберіглась і на початку 2014 р. 7 лютого НБУ ввів в обіг монету «Визволення Нікополя від фашистських загарбників» [Див.: рис. 5], а 17 лютого – «Корсунь-Шевченківська битва» [Див.: рис. 6]. Попри окремі композиційні відмінності, обидва випуски продовжували використовувати усталений героїко-тріумфальний код (Визволення Нікополя від фашистських загарбників, 2014; Корсунь-Шевченківська битва, 2014).

Не менш важливим є той наратив, що залишався поза межами саме цього офіційного нумізматичного дискурсу. Зокрема, в ньому фактично відсутня загальновизнана хронологія Другої світової війни, практично не представлені досвід окупації, масові жертви цивільного населення, Голокост, примусова праця, депортації та інші травматичні аспекти війни. Основним суб’єктом пам’яті залишалася совєтська армія, центральною подією – наступальна операція, а кінцевим смислом – Перемога. Водночас така селективність не означала відсутності альтернативних інтерпретацій у публічному просторі України загалом; вона характеризувала передусім офіційну модель репрезентації війни, відтворену в цьому монетному циклі.

Саме тому емісії 2013 – початку 2014 рр. доцільно характеризувати як прояв повернення совєтського меморіального канону на помітніші позиції в офіційній нумізматичній політиці пам’яті. Йдеться не про просте відтворення ситуації 1995 р. і не про відновлення після повного зникнення. У середині 1990-х совєтський символічний комплекс значною мірою зберігався за інерцією: Україна ще не мала достатнього досвіду власного пам’ятного монетного карбування, а перші випуски виготовлялися на Московському монетному дворі (Потильчак, Перепелюк, 2025: 159).

У 2013 р. ситуація була принципово іншою. Україна мала власний Монетно-банкнотний двір, сформовану медальєрну школу, майже двадцятирічний досвід комеморативної нумізматики та практику створення альтернативних до совєтському історичних наративів. Тому повторне

посилення совєтського семантичного компонента не можна пояснювати лише культурною чи інституційною інерцією.

Під «поверненням» у цьому випадку слід розуміти повторне посилення в офіційній політиці пам'яті тих понять, образів і символів, які в попередній період уже втратили колишнє монопольне становище. У цьому сенсі нумізматична програма 2013 – початку 2014 рр. відповідала ширшій зміні пріоритетів державної політики пам'яті періоду президентства В. Януковича.

Водночас не слід вибудовувати спрощену схему прямого політичного замовлення. Без аналізу внутрішнього діловодства НБУ щодо затвердження художніх концепцій конкретних монет немає достатніх підстав стверджувати, що їхній зміст безпосередньо визначався тодішньою президентською адміністрацією. Коректніше говорити про синхронізацію символічної політики різних державних інституцій із тогочасними пріоритетами офіційної державної політики пам'яті.

При цьому совєтський наратив функціонував уже всередині символічного простору незалежної України. На монетах присутні державний герб, українська мова, номінал у гривнях, назва Національного банку України, а комеморативні сюжети локалізовані в українському історичному просторі. Отже, сформувалася своєрідна гібридна конструкція, в якій українська державна форма поєднувалася з переважно совєтською моделлю інтерпретації війни.

Отже, повернення совєтського наративу не було його простою реставрацією. Воно відбувалося всередині вже трансформованого українського державного символічного простору й полягало передусім у повторному посиленні совєтської понятєвої та образної рамки в офіційній репрезентації війни. Саме таке розуміння поняття «повернення» найточніше передає характер змін, зафіксованих пам'ятною нумізматикою 2013 – початку 2014 рр.

Висновки. Пам'ятні монети України 2013 – початку 2014 рр., присвячені подіям 1943–1944 рр., становлять тематично й семантично цілісний комеморативний цикл. Його основою залишалася совєтська модель «Великої Вітчизняної війни» з характерним військово-оперативним поглядом на події, поняттями «визволення», «фашистські загарбники», «радянські війська» та героїко-тріумфальним кодом Перемоги. Однак це свідчить не про безальтернативність такого бачення в українському суспільстві, а про його виразне посилення саме в офіційній нумізматичній репрезентації війни.

Візуальна мова цих монет послідовно відтворювала совєтський символічний словник – п'ятикутну зірку, орденську стрічку, лаврову гілку, салют, воїна-визволителя, сцени наступу та совєтські меморіали. Разом із

відповідною термінологією ці образи формували цілісну інтерпретаційну рамку, пов'язану з совєтським комуністично-імперським каноном пам'яті про війну.

Повернення цього наративу на помітніші позиції в офіційному дискурсі збіглося зі зміною державної політики пам'яті в роки президентства В. Януковича. Поняття «Велика Вітчизняна війна», культ Перемоги та відповідна символіка отримали додаткове інституційне підсилення в законодавстві, державних ритуалах, медійному та комеморативному просторі. При цьому в ширшому українському публічному дискурсі вони співіснували з іншими, альтернативними моделями осмислення Другої світової війни.

Водночас нумізматичні емісії не дають підстав стверджувати про пряме політичне замовлення на зміст конкретних монет. Ідеться радше про синхронізацію комеморативної діяльності НБУ з тогочасними пріоритетами офіційної державної політики пам'яті.

Принципова відмінність 2013 р. від 1995-го полягає в характері відтворення совєтського канону. Якщо перші пам'ятні монети незалежної України значною мірою були продуктом постсовєтської інерції, то випуски 2013 – початку 2014 рр. засвідчили інституційно виразніше повернення совєтських смислів до офіційної нумізматичної репрезентації війни. Це повернення не означало відновлення колись пануючого наративу, а радше його повторне посилення в межах уже сформованої української державної символічної системи.

Таким чином, період президентства В. Януковича доцільно розглядати як окремий етап еволюції українського нумізматичного дискурсу пам'яті, позначений повторним посиленням совєтської моделі інтерпретації війни. Пам'ятні монети 2013 – початку 2014 рр. стали одним із найвиразніших проявів цього процесу безпосередньо перед кризою пізньої постсовєтської моделі пам'яті та її подальшою трансформацією після Революції Гідності й початку російської агресії.

Список використаних джерел та літератури

1. Банкноти і монети України 2013 рік. Інформаційно-довідковий журнал. Додаток до журналу «Вісник Національного банку України». 2014. Вип. 18. С. 33–37.

2. Битва за Дніпро (до 70-річчя визволення Києва від фашистських загарбників) (н). 30 жовтня 2013 р. Каталог нумізматичної продукції. Національний банк України. URL: https://surl.li/iozean

3. Визволення Харкова від фашистських загарбників (н). 21 серпня 2013 р. Каталог нумізматичної продукції. Національний банк України. URL: https://surl.li/gfwlcm

4. Визволення Донбасу від фашистських загарбників (с). 30 вересня 2013 р. Каталог нумізматичної продукції. Національний банк України. URL: https://surl.li/lhihwq

5. Визволення Нікополя від фашистських загарбників (н). 07 лютого 2014 р. Каталог нумізматичної продукції. Національний банк України. URL: https://surl.li/tushdx

6. Загреба М. Монети України 1992–2014: Каталог. 10-те вид., перероб. та допов. Київ: Логос, 2015. 244 с.

7. Корсунь-Шевченківська битва (до 70-річчя визволення України від фашистських загарбників) (с). 17 лютого 2014 р. Каталог нумізматичної продукції. Національний банк України. URL: https://surl.li/yvlpvb

8. Потильчак, О. В., Перепелюк, О. М. Монети як носії пам'яті: радянський наратив «Великої Вітчизняної війни» у перших комеморативних емісіях України (1995). Культурологічний альманах. 2025. Вип. 4. С. 151-161. https://doi.org/10.31392/cult.alm.2025.4.17

9. Потильчак, О., Перепелюк, О. Комеморативні монети України 1999–2005 років у трансформації дискурсу пам'яті про «Велику Вітчизняну війну». Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. 2026. Вип. 55. С. 161-172. https://doi.org/10.31652/2411-2143-2026-55-161-172

10. Потильчак О. Наратив «Великої Вітчизняної війни» у відображенні пам'ятної нумізматики України (1995–2014 рр.) Український простір пам'яті: історико-політичний контекст: збірник тез / Київ. нац. ун-т буд-ва і архітектури; редкол.: В. Ф. Деревінський (голова) [та ін.]. Київ–Тернопіль: Бескиди, 2026. С. 190-194.

11. Прорив радянськими військами німецької лінії оборони «Вотан» та визволення Мелітополя (н). 16 жовтня 2013 р. Каталог нумізматичної продукції. Національний банк України. URL: https://surl.li/bicftu

12. Про введення в обіг пам'ятних монет звичайної якості «65 років Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 років» номіналом 1 гривня 2010 року карбування. Постанова Кабінету Міністрів України від 12 березня 2010 року № 123. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0123500-10#Text

13. Про внесення змін до Закону України «Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 років» щодо порядку офіційного використання копій Прапора Перемоги. Закон України від 21 квітня 2011 року № 3298-VI. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3298-17#Text

14. Про внесення зміни до статті 2 Закону України «Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 років» щодо безкоштовного показу художніх та документальних фільмів про Велику Вітчизняну війну 1941-1945 років. Закон України від 9 грудня 2011 року № 4105-VI. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4105-17#Text

15. Про додаткові заходи щодо відзначення 65-ї річниці Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 років. Указ Президента України від 23 березня 2010 року № 403/2010. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/403/2010#Text

16. Про заходи щодо спільного з Російською Федерацією відзначення 65-ї річниці Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 років. Указ Президента України від 27 квітня 2010 року № 568/2010. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/568/2010#Text

Ілюстративний додаток

Рисунок. 1. Національний банк України. Пам'ятна монета. 70 років визволення Харкова від фашистських загарбників. Дата введення в обіг – 21.08.2013 р. Номінал – 5 гривень. Матеріал – нейзильбер. Маса – 16,54 г. Діаметр – 35 мм. Наклад – 20,000 (Подано за даними: Визволення Харкова від фашистських загарбників (н). 21 серпня 2013 р. Каталог нумізматичної продукції. Національний банк України. URL: https://surl.li/gfwlcm)

Рисунок. 2. Національний банк України. Пам'ятна монета. 70 років визволення Донбасу від фашистських загарбників. Дата введення в обіг – 30.09.2013 р. Номінал – 5 гривень. Матеріал – нейзильбер. Маса – 16,54 г. Діаметр – 35 мм. Наклад – 30,000 (Подано за даними: Визволення Донбасу від фашистських загарбників (с). 30 вересня

2013 р. Каталог нумізматичної продукції. Національний банк України. URL: https://surl.li/lhihwq)

Рисунок. 3. Національний банк України. Пам'ятна монета. Прорив радянськими військами німецької лінії оборони «Вотан» та визволення Мелітополя. Дата введення в обіг – 16.10.2013 р. Номінал – 5 гривень. Матеріал – нейзильбер. Маса – 16,54 г. Діаметр – 35 мм. Наклад – 30,000 (Подано за даними: Прорив радянськими військами німецької лінії оборони «Вотан» та визволення Мелітополя (н). 16 жовтня 2013 р. Каталог нумізматичної продукції. Національний банк України. URL: https://surl.li/bicftu)

Рисунок. 4. Національний банк України. Пам'ятна монета. Битва за Дніпро. Дата введення в обіг – 30.10.2013 р. Номінал – 5 гривень. Матеріал – нейзильбер. Маса – 16,54 г. Діаметр – 35 мм. Наклад – 30,000 (Подано за даними: Битва за Дніпро (до 70-річчя

визволення Києва від фашистських загарбників) (н). 30 жовтня 2013 р. Каталог нумізматичної продукції. Національний банк України. URL: https://surl.li/iozean)

Рисунок. 5. Національний банк України. Пам'ятна монета. Визволення Нікополя від фашистських загарбників. Дата введення в обіг – 07.02.2014 р. Номінал – 5 гривень. Матеріал – нейзильбер. Маса – 16,54 г. Діаметр – 35 мм. Наклад – 20,000 (Подано за даними: Визволення Нікополя від фашистських загарбників (н). 07 лютого 2014 р. Каталог нумізматичної продукції. Національний банк України. URL: https://surl.li/tushdx)

Рисунок. 6. Національний банк України. Пам'ятна монета. Корсунь-Шевченківська битва. Дата введення в обіг – 17.02.2014 р. Номінал – 5 гривень. Матеріал – нейзильбер. Маса – 16,54 г. Діаметр – 35 мм. Наклад – 30,000 (Подано за даними: Корсунь-Шевченківська битва (до 70-річчя визволення України від фашистських загарбників) (с). 17 лютого 2014 р. Каталог нумізматичної продукції. Національний банк України. URL: https://surl.li/yvlpvb)

УДК 94(477)(=411.16):355.01(477:470)
«2014/2026»

Анатолій ПОДОЛЬСЬКИЙ
провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України, керівник Українського центру вивчення історії Голокосту, кандидат історичних наук, м. Київ

ЄВРЕЇ УКРАЇНИ У БОРОТЬБІ ПРОТИ РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ (2014-2026 РОКИ)*

*Частково тези цієї доповіді були надруковані автором: *Подольський А.* Єврейська громада та соборність України: виклики сьогодення. Українські євреї у боротьбі проти російської агресії. Соборність України: історія та сучасність : зб. наук. праць. Матеріали Всеукр. наук. конф., м. Київ, 19 січ. 2023 р. / за ред. Ю. Ж. Шайгородського; упоряд.: З. В. Захожай, В. Д. Яремчук. ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ–Ніжин : Видавець Лисенко М. М., 2023. С. 120–124.

З початком російської агресії та війни проти України єврейська спільнота країни одразу стала на захист своєї держави. У березні 2014 року представники української єврейської громади написали відкритого листа президенту росії Путіну з вимогою припинити війну проти України і запереченням про нібито жахливий антисемітизм, що існує в Україні та загрожує євреям [1]. Зокрема, в тому листі йшлося: «…впевненість… в зростанні антисемітизму в Україні не відповідає реальним фактам. Мабуть, Ви переплутали Україну з Росією, де єврейські організації зафіксували минулого року зростання антисемітизму… на жаль, треба визнати, що останнім часом стабільність у нашій країні під загрозою. І ця загроза виходить від російської влади, тобто – від Вас. Це Ваша політика підбурювання до сепаратизму і грубого тиску на Україну становить загрозу нам – євреям, як і всьому народу України, включаючи жителів Криму і Південного Сходу України, і вони в цьому дуже скоро переконаються… Ми не бажаємо, щоб нас «захищали» шляхом розколу України й анексії її території. Ми переконливо закликаємо Вас не втручатися у внутрішні

українські справи, відвести російські війська в місця їх постійної дислокації і перестати заохочувати проросійський сепаратизм», – ідеться в листі до воєнного злочинця, диктатора росії Путіна.

Під зверненням тоді підписалося багато видатних діячів, представників єврейської громади, серед яких політичний і громадський діяч Йосиф Зісельс, відомий учений Олександр Пасхавер, художник Олександр Ройтбурд та інші [1]. Упродовж 2014–2021 років єврейська спільнота брала активну участь у допомозі військовим, а також цивільним, коли частина двох областей на Сході України та Крим були під російською окупацією. Єврейські релігійні громади в Дніпрі, Харкові, Києві допомагали біженцям з Донецької та Луганської областей. З 24 лютого 2022 року, з початком повномасштабного вторгнення росії в Україну, з початком брутальної, гарячої фази російської агресії та війни проти України, євреї поряд з іншими стали на захист власної країни.

Під час війни також країна-агресор продемонструвала не тільки свою ненависть до всього українського, свою радикальну українофобію, але й свій середньовічний антисемітизм також. Навесні 2022 року під ударами російських ракет та бомб були частково зруйновані меморіали жертвам Голокосту в Бабиному Яру в Києві, в Дробицькому Яру в Харкові, постраждали від російських бомбардувань синагоги в Глухові, Харкові, Маріуполі. Єврейські цвинтарі у багатьох містах країни зазнали пошкоджень. У 2025 році знову під час російської ракетної атаки на столицю постраждав меморіал у Бабиному Яру. За свідченнями вчителів історії на окупованій російськими загарбниками території Херсонської області серед українських книжок, які російські злочинці знищували чи спалювали, були книжки, що присвячені історії євреїв України, історії Голокосту. Нацисти спалювали книжки в роки Другої світової війни, сьогодні це роблять російські окупанти.

Саме за період української незалежності та суверенності, після розпаду совєцької імперії, в Україні була сформована відповідальна культура пам’яті про українських євреїв – жертв Голокосту, яку російські загарбники руйнують зараз, а українське суспільство дбайливо зберігає та захищає як складову власної, української культури. Брутальні руйнування меморіалів жертвам Голокосту, пошкодження синагог, смерть під російськими бомбами тих, хто пережив Другу світову війну – все це сучасні воєнні злочини Росії проти України, проти української єврейської громади. За роки незалежної України дослідниками, представниками єврейської громади, місцевої влади, зарубіжних наукових меморіальних, освітніх інституцій було вшановано більше 1300 місць масових поховань українських євреїв в часи Другої світової війни та Голокосту. Всього на українських теренах, за даними істориків, встановлено близько 2000 таких місць нацистських злочинів проти євреїв та сьогодні одночасно місць вшанування пам’яті жертв Голокосту в Україні[4]. В часи комуністичної влади такі місця не були вшановані чи маркувались як місця загибелі «мірних совєцьких граждан».

Серед волонтерів, військових сьогодні багато представників української єврейської спільноти. Є численні приклади, що говорять самі за себе.

Професор Максим Гон з Рівного, історик і політолог, з початку березня 2022 р. на фронті, був на донецькому напрямку, потім у Херсоні завершив свою службу у Збройних Силах України. Він хоче демократичного, вільного майбутнього для своєї країни, тільки у такій Україні може існувати єврейська громада [2, с. 7]. Ашер Черкаський та його син Давид Черкаський стояли на захисті рідного Дніпра. Ашер Черкаський у Збройних силах України з 2014 р. [2, с. 9]. Багато рабинів не виїжджали зі своїх міст, брали активну участь в евакуації людей, не уточнюючи національності біженців, надавали продукти й медикаменти. Одними з найяскравіших таких прикладів є діяльність рабинів Моше Асмана (чий прийомний син Матітьягу (Антон) Самборський 24 липня 2024 року у віці 33 років загинув на фронті захищаючи Україну від російської агресії), Меїра Стамблера, рабина Маріуполя Менахема-Мендела Коена та інших [3]. Показовими щодо ставлення українських євреїв до сучасної російської війни проти України є слова одного з українських рабинів Меїра Стамблера: «…за необхідності всі євреї України візьмуть зброю й воюватимуть, ніхто не чекає Путіна. Потрібно обов'язково закінчити війну. Багато людей по-різному бачать закінчення війни. Хтось хоче «миру», а комусь важлива саме «перемога». Я – за перемогу. Мир буде тільки з перемогою України. Інакше миру не буде. Це реальна агресія проти суверенітету України, тому не може бути іншого варіанта» [3]. Така, насправді незламна, позиція абсолютної більшості єврейської спільноти України щодо захисту своєї рідної землі руйнує антисемітські міфи сучасної російської пропаганди і сприяє якнайшвидшій Перемозі України над російським ворогом.

Список використаних джерел та літератури

1. Українські євреї вирішили відкрити Путіну очі. URL: https://lb.ua/news/2014/03/05/258353_ukrainskie_evrei_reshili_otkrit.html (дата звернення: 09.01.2026).
2. Вчені і війна. Уроки Голокосту. № 3 (71). 2022. С. 7–10.
3. «Тут ніхто не чекав Путіна», – євреї України про війну з Росією. URL: https://zn.ua/ukr/internal/tut-nikhto-ne-chekav-na-putina-jevrejiukrajini-pro-vijnu-z-rosijeju.html (дата звернення: 16.05.2026).
4. Дорогами пам'яті: як організувати меморіальні візити до місць масових поховань (з досвіду проєкту «Захистимо пам'ять») / Упоряд. Педан-Слєпухіна О. Л. Київ: Український центр вивчення історії Голокосту, 2020. 128 с.

УДК 930.1(477):325.3:001.4

Ігор ГИРИЧ,
завідувач відділом джерелознавства нової історії України Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського, док-тор історичних наук, професор, м. Київ

ТЕРМІНОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ КОЛОНІАЛЬНОГО СТАТУСУ УКРАЇНИ В ІСТОРІОГРАФІЇ

Термінологія в історичній науці й освіті відображає процес національної ідентичності на даний історичній період. Зі зміною суспільно-політичної парадигми міняється і термінологічні наголоси і понятійний апарат. Якщо українська історична наука не мала своєї легітимності в складі СССР, то й її термінологічна база була не українська, а імперська (російська, польська тощо) Тому з обранням курсу на незалежність Україна мала відразу потурбуватися про автоматичну заміну застарілої термінології. Проте цього так і не сталося. Інерція мислення, політичні коливання, звичка до традиційного – не зрушили термінологічну проблему з мертвої точки аж до лютого 2022-го року.

Доба модерного національного відродження у 1840-х р. XIX ст. відразу поставила перед інтелектуальною елітою, завдання відмовитися від терміну Малоросія» і «малоросіяни» на користь «Україна» і «українці» [1]. Щоб рухатися в світ окремішньості треба було змінити своє традиційне національне ім’я. Нове національне ім’я запропонували народові перші національні будителі: Тарас Шевченко, Пантелеймон Куліш і Микола Костомаров. І воно себе виправдало. Подібна ситуація була в Чехії, яка за офіційною німецькою термінологією до XIX ст. була Богемією, з Румунією – яку до XIX ст. називали Волощиною, Трансильванією, Молдовою, Добруджею, Мароморошем. Не всі терміни є вдалими, але до них звикають. Здавалося більше підстав було назвати Романією Апенінський півострів, але став той Італією, а Румунією проголосила себе колишня периферія у Фракії.

У 1860-1890-ті роки, щоб підкреслити тяглість українського історичного процесу треба було відмовитися від назви «Киевская Русь» на користь «Україна-Русь». Історикам негативна контамінація терміну призабувалася у 1990-ті. І вони довгий час послуговувалися взаємно виключаючими поняттями одночасно: «Київська Русь» та протилежними за змістовним наповненям «Україна-Русь» або «Київська держава» [2]. Випало з уваги наших дидактів, що перше поняття лягає в контекст московської тричленної державної традиції: Русь Київська, Русь Московська, Русь Петербурзька. Термін Україна-Русь впроваджували в український науковий і суспільно-політичний дискурс лідери другого національно-визвольного періоду: Володимир Антонович і Олександр Барвінський. А вперше їм почали послуговуватися на початку 1860-х і здається ініціатором став польський хлопоман Павлин Свєнціцький у своїй видаваній латинкою газеті «Siolo».

Старі терміни мали стале функціонування в суспільстві Російської імперії, і навіть люди українського походження воліли послуговуватися російськими історичними термінами, хоч вони і затягували таких малоросів-українців у драговину імперсько-російського мислення. Через таку інерцію імперськості Михайло Грушевський на межі 1910-х років змушений був назвати книгу для російськомовних українців і ліберальних росіян з давньої історії (перші томи «ІУР») не історією князівської Руси-України, а звично «Киевская Русь».

Але саме М.Грушевський перший розумів важливість витіснення з суспільної свідомості терміну «Русин», «Рутенець» і «Малорос» на «Україна/ Українець» [3]. Він перестав вживати подвійний термін 1880-1890-х років «українсько-руський» натомість закликав послуговуватися лише прикметником «український», за яким стояв курс на здобуття культурно-політичної самостійності від Польщі і Росії.

Отже, нам важливо зрозуміти, що для того, щоб мати зрушення на позитивне в ділянці національної ідентичності для молодого покоління громадян, необхідно вживати відповідні терміни, що описують історичний процес з українського національного штадт-пункту. І ці терміни необхідно очистити від накинутих нам московською суспільною пропагандою і російською історичною наукою невластивих трактувань. Демократична Росія в цьому питанні нічим майже, за рідкісними винятками, не відрізняється від пануючої офіційної імперської позиції. Яка всіма силами нав’язує українцям думку, про «спільне» минуле і сучасне., про «єдиний народ», «єдину культуру» і т.п. Власне позиція московського диктатора-рашиста Путіна, нічим не відрізняється від махрового російського шовінізму та

чорносотенства XIX – поч. XX ст., від думок П.Валуєва, С. Уварова, Ніколая І, К. Побєдоносцева, В. Пурішкевича [4].

На жаль треба визнати, що інерція історичного мислення серед українських істориків настільки сильна, що наші підручники, й передусім для школи, ще й досі перебувають в полоні старих московсько-імперських термінологічних конструктів.

Приміром ще й досі ми послуговуємося поруч з поняттям «Україна-Русь» або «Київська держава» ніби її синонімом – «Київська Русь». І це можна надибати й в шкільних програмах, не кажучи вже про підручники для середньої школи. Хоч минула Революція Гідності і триває широкомасштабна російсько-української війна.

Спробую навести лише кілька найбільш кричущих прикладів нашої залежності від імперського минулого, хоч насправді їх є дуже багато.

1. Найбільше невідповідностей дає нам сьогодні доба визвольних змагань або Української революції 1917-1921 рр. Продовження функціонування терміну «громадянська війна» вибудовує небезпечну роздвоєність інтерпретацій. Існували елементи громадянської війни, як в Україні, так і в Росії. Інакше і не могло бути, враховуючи наявність великих груп іншонаціональної людності в Україні, особливо у великих промислових містах, де українського населення налічувалося до 15-20 %. Для них революція мала лише імперсько-російський національний контекст. Існувала цілковита домінація в Україні російської національної ідеї. Самостійної України більше хотіло українське село і малі містечка, де відсоткове співвідношення на користь української ідеї було навіть більше ніж 4/5. Большевицький наступ на Київ у січні 1918 року однозначно був міжнаціональним і міждержавним збройним конфліктом, бо ж червона Росія зрозуміла, що вибори до російських Установчих Зборів вона цілковито програла, і навіть зросійщені міста більше голосували за українські партії. Отже, можливе лише військове вирішення національного питання.

В українських реаліях варто говорити про низку міждержавних воєн: дві червоноросійсько-українські (1917-1918 та 1919-1920 рр.), білоросійсько-українська, дві польсько-українські війни, що їх вели ЗУНР та УНР (не беремо пізнішу угоду С. Петлюри та Ю. Пілсудського), румунсько-українська (на Буковині та в Пониззі Дністра), угорсько-українська (на Закарпатті). Елементами громадянської війни були хіба-що виступи отаманів проти військ УНР, війна Повстанської армії Махна з військами УНР. Українського большевизму як такого не існувало, а ті хто стояв за большевизм були прихильниками «єдиної-неділимої».

2. Якщо війна між Росією і Україною є не міждержавною, а громадянською, тоді має рацію В. Путін, стверджуючи що українці і росіяни – один народ. Якщо СССР – це «добровільний союз рівноправних республік», тоді не було окупації України Росією і загарбання останньою українських територій. Тоді ми залишаємо за дужками УНР і Українську Державу та стаємо прихильниками маріонеткової УССР. Поразка у збройній боротьбі скінчилася окупацією червоною Росією підросійської України. І необхідно говорити про встановлення терористичного комуністично-російського режиму на «Великій Україні», який тривав до 1991 р. Доречі, ми неправомірно відмовилися і від цього терміну, який функціонував з кінця XIX ст. до 1939 р. Він нам нагадує про політику 1890-1906 року – «Галичина– український П'ємонт», лабораторії загальнонаціональної політики, культури, мови, літератури в межах конституційної підавстрійської України.

3. Подібні проблеми маємо з різним семантичним наповненням терміну «радянський», що вживали комуністи для завуалювання існуючої тоталітарно-комуністичної системи влади. Та влада не була ні в якому разі радянською, лише комуністичною або большевицькою. І чому ми маємо перекладати накинутий нам на вістрях червоноармійських багнетів термін, замість вживати оригінальний – совєтська влада. Розуміючи її як так звану «совєтську». Завуальований «новояз», який не має жодного стосунку до реальності. Бо ж вирішували усі політичні питання не «совіти», а відповідні большевицькі органи на місцях, що лише прикривалися трухлявою ковдрою комуністичного народовладдя. Встановлення совєтської влади було нічим іншим як актом військового терору Москви проти незалежної України.

4. За таким принципом й абревіатури СССР, УССР, НКВД, КҐБ та інші подібні назви комуністичних державних і квазідержавних утворень та організацій перекладати не варто. Перекладаючи, ми апріорі робимо їх «своїми» українськими, а саме цього завжди добивалася Росія. Насправді ж вони були накинуті нам окупаційною російською владою. Адже не перекладаємо ми Гестапо українським відповідником. А яка існує суттєва різниця між цими двома окупаційними режимами? «Совєцький Союз» ніколи не був союзом рівноправних республік, лише формою узалежнення України від Москви, як імперського центру. І не було ніякого «утворення СССР» і підписання союзного договору в грудні 1922 року. Він був непотрібний, бо червона Росія перемогла у війні за збереження колоніального статусу України та створила в Україні в 1920-х рр. маріонетковий диктаторський терористичний режим, систему лютої неволі усього населення, його повної залежності від комуно-російської влади.

Чи варто українізовувати таки суто російські суспільні явища як «большевизм», передаючи його через -і-. Наша політична еміграція та діаспора цього не робили і писали це поняття через -о-, як в оригіналі – «большевизм».

5. На жаль ні в шкільних програмах, ні в тих же підручниках ми не знаходимо пояснення того, який саме режим було встановлено в СССР і підросійській Україні. Не пояснюється та не таврується антилюдський та антинародний диктаторський тиранічний режим російської комуністичної партії. А такі речі потребують наголошення та пояснення. Бо в деяких підручниках й досі можна прочитати, що УНР програла війну за незалежність, а далі з позитивною конотацією йдеться про початок процесу будівництва модерного соціалізму з його індустріалізацію та колективізацією. Це абсолютно не має жодного спільного знаменника з реальною історією. В результаті вибудовується абсолютно фальшивий причинно-наслідковий зв'язок – перемога російських большевиків мала позитивне значення для України. А отже, безневинні жертви большевицького експерименту мали свій позитивний сенс.

6. Ми маємо відмовитись і від сумнозвісної тричленної формули «будівництва соціалізму» в СССР: «індустріалізація, колективізація, культурна революція», яких насправді не було. Насильницьке будівництво совєтської промисловості, через примус і позаекономічну експлуатацію ні в якому разі не можна вважати індустріалізацію. Остання може відбуватися лише у вільному демократичному суспільстві з приватною власністю на засоби виробництва. Її не можна впроваджувати через командно-адміністративну систему керівництва економікою. Так звана «колективізація» не була справжньою колективізацію. Остання можлива лише на основі власності селянина на землю, реманент і результати своєї праці. Питомо колективні форми праці демонструвала кооперація, яку комуністична влада знищила на початку 1920-х років як «дрібнобуржуазну». Натомість було запропоновано нову, куди гіршу за поміщицьку експлуатацію, форму кріпацтва – прикріплення селян до землі через колгоспи.

За поміщицької влади народжуваність села була такою потужною, що Україна за сто років перед революцією ледь не подвоїла своє населення. Відтак, аграрне перенаселення змусило імперську владу активізувати переселенська політику та стимулювати сотні тисяч українських селян заселяти вільні землі на просторі від Волги до Далекого Сходу. Натомість комуністи знищили українське село. Називати все це «колективізацією» є насмішкою над сутністю нормальної аграрної економіки та відвертою

пропагандою большевицької політики на селі. Так само масові репресії в сфері культури не можна кваліфікувати як «культурну революцію».

6. Комуністичний визиск, нещадна позаекономічна експлуатація пересічної «радянської людини» ніяк не можна вважати добровільниим «трудовим ентузіазмом мас». Це стосується й так званого «стаханівського руху», який використовувався задля мобілізації трудових ресурсів для отримання додаткового продукту на виробництві. Це стосується й поняття «народна власність», що насправді була власністю комуністичної партії. Відтак, потрібно говорити про партійну власність і тоталітарний режим.

6. Вимагає уточнень багато понять, що стосуються періоду Другої світової війни. Ми вже справедливо відмовилися від терміну російської історіографії та пропаганди – «Велика вітчизняна війна». Використовуємо, як правило визначення «німецько-радянська», чи «німецько-російська» війна. Викликає сумнів доречність поєднання в одному терміні національної приналежності («Німецько-») і характеристику режиму («-радянська»). На наш погляд краще вже використовувати визначення «нацистсько-комуністична» війна, якщо за основу брати обидва тоталітарні режими.

7. Велику проблему складає поняття «колаборант» відносно тих представників української нації, які займаючи активну громадянську позицію за німецького ркупаційного режиму намагалися активізувати українську культурно-економічну працю, засновували українське міське і сільське самоврядування, відкривали «Просвіти», періодичні видання (передусім газети, які виходили майже в усіх великих містах України). У Києві та в інших містах поставали початкові і середні навчальні заклади та інститути Української академії наук. Спроба утворення Українських національних рад, як представників квазідержавних органів і вищезгадані культурно-політичні акції вважати колаборацію ніяк не можна. Власне й набір добровольців у дивізію «Галичина» у Львові був національно-українською мілітарною компанією. Хоч вона й проходила за підтримки та під контролем німецьких окупантів, а вояки новоствореної дивізії були озброєні німецькою зброєю й одягнені в німецькі однострої. Реально це був зародок української національної армії, яка мала після відходу німців стати основою українських незалежних військових формувань. Інша річ, коли українці працювали в таборах смерті, або коли замість «Українського слова» і «Літаврів» Івана Рогача й Олени Теліги постало «Нове українське слово» Костя Штепи, яке не провадило окремої національної політичної лінії.

Отже, проблема колаборації має вирішуватися в кожному окремому випадку, а не огульно поширюватись на весь український громадсько-політичний рух під німцями. Заснування та відкриття церков і монастирів,

висвячення єпископів, театральні вистави і концерти, конкурси художньо-літературних творів, – усе це явища національно-українського життя, яке об'єктивно протистояло німецькому нацизму на окупованих територіях.

Насамкінець скажемо таке. Ми повинні пам'ятати одну важливу річ: про терміни не сперечаються, а домовляються. І друге: термінологія не другорядне, а ключове питання. В сучасних підручниках з історії має бути проведений ретельний аудит використовуваних термінів, а все імперсько-російське має бути з них вичищене. Так само як це було зроблено в топоніміці українських міст і сіл. Зокрема, ревізії підпали більше півтисячі назв вулиць і площ Києва, пов'язаних з імперсько-колоніальною спадщиною. У цьому контексті корисною справою була б організація групи істориків на основі історичного факультету УДУ імені Михайла Драгоманова, які б підготували відповідний довідник (чи словник) деколонізованих історичних термінів і понять.

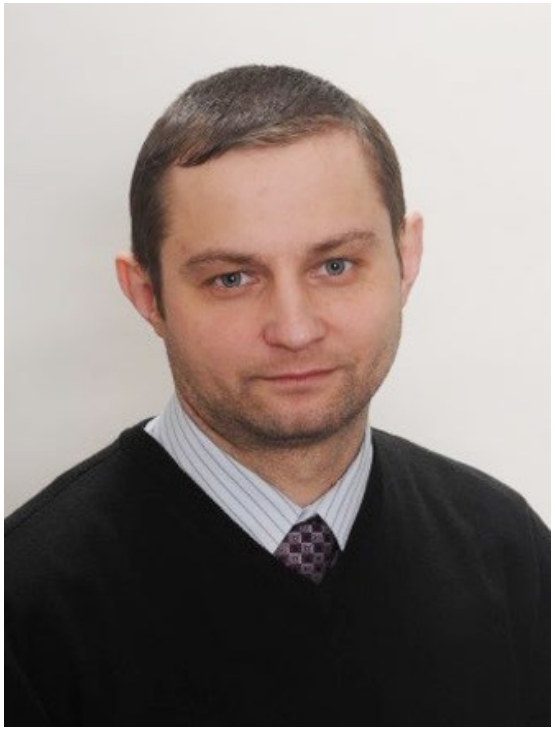
Список використаних джерел та літератури

1. Гирич І. Концептуальні проблеми історії України.-Тернопіль: Навчальна книга-Богдан, 2011. 223 с.; Його ж. Формування модерної нації. Теорія і суспільні виклики (XIX – початок XX ст.).– Тернопіль: Навчальна книга-Богдан, 2014. 109 с.; Його ж. Українська історія: через ідентичність до держави. Київ: Українські пропілеї, 2021. 270 с.

2. Гирич І. «Україна-Русь» чи «Київська Русь»? У ці поняття вкладено різний зміст – історик. Радіо «Свобода. 28 жовтня 2021. Режим доступу: https://www.radiosvoboda.org/a/ukrayina-rus-terminolohiya/31530763.html ; Його ж. Що повертається з іменем «Русь». Україна модерна. 23.02.2023. Режим доступу: https://uamoderna.com/new/blogy/shcho-povertaietsia-z-imenem-rus/

3. Грушевський М. Геть з рутенством! Грушевський М. Твори : у 50 т. Львів: Видавництво "Світ", 2005. Т.3. С. 29-32.

4. Про історичний нацизм росіян див.: Гирич І. Національно-визвольний рух та ідеологія рашизму в XIX – на початку XX ст. Заборонити рашизм. Київ: Київський університет імені Бориса Грінченка, 2023. С. 85-100; Його ж. Рашизм у ретроспективі. Багатовимірний рашизм: початок і кінець [збірник статей]/ [укладач: В.С. Огризко]. Київ: ДП «Генеральна дирекція з обслуговування іноземних представництв» («ГДІП»), 2023. С. 23-56. (Серія: «Бібліотека наукового щорічника «Україна дипломатична». Вип. 30).

УДК 316.75:32(470+571)«2000/2026»

Віктор ДОЦЕНКО
професор кафедри всесвітньої історії та археології історичного факультету УДУ імені Михайла Драгоманова, доктор історичних наук, професор, м. Київ

ЕВОЛЮЦІЯ РОСІЙСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ ПОЛІТИКИ ЗА РОКИ ПРАВЛІННЯ ВЛАДІМІРА ПУТІНА*

* Доповідь підготовлено в рамках виконання проєкту держбюджетного фундаментального наукового дослідження на тему: «Деміфологізація національного історичного наративу в інформаційному просторі та суспільному дискурсі України (1991-2024 рр.)». Наказ МОН України від 25 лютого 2025 р. № 369. Державний реєстраційний номер: 0125U001518.

Анотація. У доповіді розглядаються питання формування путінської історичної політики та її реалізація в системі історичної освіти. Особливо це стосується першого періоду президенства В. Путіна, коли було сформовано основні принципи використання історії для формування нової імперської ідеології.

Ключові слова: історична політика, ідеологія, Владімір Путін.

Viktor DOTSENKO

The Evolution of Russian Historical Policy during Vladimir Putin's Rule

Abstract. The presentation addresses the issues of the formation of Putin's historical policy and its implementation within the system of history education. Particular attention is paid to the first period of Vladimir Putin's presidency, when the basic principles of using history to shape a new imperial ideology were established.

Keywords: historical policy, ideology, Vladimir Putin.

Відкриття поблизу Кремля 4 листопада 2016 р. в День національної єдності, державного свята Росії, пам'ятника Володимиру, стало символом претензій сучасної імперіалістичної Росії на привласнення історії Київської Русі. Санкціонований особисто В. Путіним захід став продовженням відзначення переможних подій 2014 р. – окупації Криму та його включення до складу Росії. Це було, свого роду, тріумфом нової імперської ідеології

путінської Росії. Росії, яка отримала перемоги над старими-новими ворогами і прагнула «піднятися з колін».

Після розпаду Радянської імперії, у першій половині 1990-их років, питання ідеологічного наповнення існування нової Росії, було не на часі. Росія переживала жорстку економічну соціальну та політичну кризу. Імперія боролась за своє збереження, а не зростання та звеличення свого минулого.

Однак, уже в той складний для Росії час потужним голосом прозвучали висловлені так званими імперцями ідеї нового геостратегічного курсу Росії. У 1992 р. С. Караганов, економіст та в майбутньому член Ради із зовнішньої й оборонної політики і радник президента В. Путіна оголосив ідеї повернення Росії до імперського курсу, бо вона *«не зможе уникнути постімперської ролі... Москві доведеться грати на суперечностях, укладати тимчасові угоди, посилати війська, тобто здійснювати політику, яка багато в чому схожа на ту, що Російська держава забезпечувала в попередні сторіччя*». [1] Його думки, як одного із ідеологів сучасної Росії та представника інтелектуальної еліти, не змінилися і через чверть століття. В інтерв'ю журналісту видання «Der Spiegel» ніби продовжив свою думку відносно того, що *«… ми прагнемо статусу великої держави. Хочемо отримати його знову. На жаль, ми просто не можемо відмовитися від цього – 300 років позначилися на наших генах. Ми хочемо стати центром Великої Євразії, місцем, де панує мир і співпраця. До цієї Євразії буде належати і континентальна Європа».* [2]

Прихід до влади В. Путіна посилив тиск імперців. Він, вже в перші місяці свого правління, став звертати увагу на історію, як можливість обґрунтувати свою владу та формувати нову російську державну ідеологему та ідентичність. Символічною тезою нової історичної російської імперської пам'яті став заклик до росіян «триматися свого коріння». Формування нової імперської ідеї мало консолідувати росіян в єдиний національний організм готовий до звершень та завоювань. Росіяни повертаються до імперського сенсу історії, тобто росіяни, як і їхні попередники, існують для забезпечення появи, становлення, розвитку і збереження імперії. За ініціативою В. Путіна започатковувалась нова історична політика, яка полягала в утвердженні нових інтерпретацій історичних подій російського минулого та минулого колишніх російських територій. Тобто сусіднім народам транслювались нові суспільно-політичні цінності, здійснювалась пропаганда імперських символів, подій та постатей, які мали стати частиною їх національної ідентичності.

У російському, путінському варіанті звернення до минулого, до своїх предків і їх героїчних подвигів, легітимізує його дії, його статус, який

порівнюється з історичними діяннями руських правителів, московських князів та російський царів. Його діяння та діяння російського народу мають стати прикладом для нащадків, як для сучасних росіян діяння їх предків – збирачів земель руських, великих будівників імперської величі Росії, які виконували «цивілізаційну місію», несучи завойованим народам християнську культуру та державність.

Для російського очільника, на початках його правління, важливу роль відігравала постать Рюрика та місце звідки походить «земля руська». Легенда про діяння Рюрика та його дружини в районі Новгорода та Ладоги, давала В. Путіну можливість оголосити про символічну перемогу над Україною, бо початки державності Росії склались не в Києві, а принесені туди з російської землі.

Археологічні дослідження, їх інтерпретація російськими істориками, обговорення політологами та пропагування серед населення російським телебаченням та кіно стали частиною російської державної імперської політики з формування нового історичного наративу. [3] Влада починає формувати нову структуру колективної пам'яті росіян. Переписуються шкільні та університетські програми з історії, вносяться зміни в календар державних свят і пам'ятних дат, запроваджуються нові державні нагороди, вносяться зміни в державну та регіональну символіку, по новому оформлюються офіційні державні ритуали.

У 2001 р. в Росії на засіданні Уряду вперше піднімається питання шкільних підручників з історії та їх змістового наповнення. В межах реалізації державної програми «Патріотичного виховання громадян Російської Федерації на 2001-2005 р.» та постанови уряду РФ від 16 лютого 2001 р. про активну участь державної школи в запровадженні патріотичної ідеології, зміст шкільних підручників з історії потрапив під урядовий контроль. Провладні політики заговорили про запровадження цензури навчальної літератури.

У 2005-2006 р. в Росії запроваджується жорсткий федеральний стандарт для підручників і навчальної літератури з історії, який включав перелік основних подій і процесів та їх трактування з точки зору чиновників з Міністерства освіти та науки. Зокрема, теми, які стосуються історії Київської Русі, розглядалися як частина середньовічної історії Росії.

Тобто в Росії з приходом до влади В. Путіна відбувається процес запровадження жорсткої цензури у сфері історичної політики. Встановлюються на законодавчому рівні адміністративні заборони щодо трактування історичних подій та висвітлення життя певних історичних персоналій. Росія поступово відроджує сталінську модель історичної

політики, якій притаманна жорстка цензура і формування для потреб держави цілої низки історичних міфів. Створюється і відповідний орган для цензури в історичній сфері – Комісія по боротьбі з фальсифікаціями при адміністрації президента Росії. Комісію очолив директор Інституту російської історії РАН Андрєй Сахаров. За свій короткий період існування, а комісію ліквідували в 2012 р., вона встигла визначити основні напрями боротьби з «фальсифікаціями історичних фактів та подій, що ведуть до зменшення міжнародного престижу Російської Федерації». Одночасно посилюються гоніння на істориків, які не дотримуються державної ідеології в історичній сфері. Виробляється новий ідеологічний стандарт для написання підручників з історії для середньої і вищої школи.

Нову державну політику, як не дивно підтримує російське населення, яке ніби чекало слушного моменту відмовитися від «демократії в історії» та повернутися до звичної імперсько-радянської історичної політики. Як зазначає А. Міллєр в Росії *«раптом все це маргіналізувалося, а замість цього в центрі міркувань про історію виявилася тема нашого непереборного протистояння із Заходом, тема нашої православної віри, набутої, як ми з недавніх пір знаємо, в Криму, а не на берегах Дніпра, і решта подібних сюжетів. Плюс глорифікація імперії, що теж по-своєму, небезпечна річ»*. [4]

У червні 2007 р. відбулася всеросійська конференція викладачів історії та суспільних дисциплін, з учасниками якої зустрівся президент В. Путін. Під час свого виступу В. Путін наголошував на необхідності дотримання державного стандарту для написання шкільних підручників з історії. Тобто він вказував на потребі в *«ідеологічному наповненні шкільної історичної освіти: консолідації ідеологічного простору під протекторатом і організаційно-фінансовим контролем держави та витісненням з нього всіх, хто такому контролю не піддавався»*. [5]

У 2005 р. з'являється нове штучно вигадане російське загальнонаціональне свято – День народної єдності (День народного единства). Це яскравий приклад штучної комеморації на державному рівні. Уже в самій назві можна виділити ключовий для пост-постмодерна термін – єдність (единство). Він використаний владою для об'єднання в єдине ціле партії – «Єдина Росія» (Единая Россия) та молодіжного провладного руху «Идущие вместе». [6]

Отже, з моменту приходу В. Путіна до влади розпочався процес «суверенізації» середньовічної руської історії, який полягав у виключенні «київської спадщини» з нового російського історичного наративу. Її заміняли історія Древньої Руси та міф про походження державності східних слов'ян з північного центру, тобто міст Ладога та Новгород.

Зі збільшенням своєї влади, упродовж нульових років XXI ст., президент В. Путін поступово став основним тлумачем минуло всередині Росії. Він, у своїх виступах та посланнях, визначає для російських істориків основні напрями та ідеї наукового пошуку, формування нових історичних наративів та імперського міфотворення. Як зазначав прес-секретар президента Росії Д. Пєсков: *«Скажу точно, що президент надто добре знає нашу російську історію. Він постійно читає історичні матеріали…, з ним дуже тяжко сперечатися на якісь історичні теми»*. [7]

І чим більшою ставала його влада, тим більшим істориком він ставав. Новий російський вождь, цар, «живий Бог» визначає для своїх рабів основні завдання та напрями руху Росії. Він перетворюється, як його попередники Петро І, Й. Сталін, на вищу *«інтерпретаціну інстанцію, що пояснює простим смертним сенс минулого, сучасного і майбутнього Росії»*. [8]

Влада, в особі президента В. Путіна, бере на себе право інтерпретувати історичні факти та археологічні знахідки. Вона визначає яким має бути кінцевий історичний продукт та як його краще використати для обслуговування «національної ідеї». Тобто влада фактично контролює «наукові знання», перетворюючи їх на набір історичних міфів. Таким чином формується Великий історичний наратив, який за допомогою підконтрольних засобів масової інформації, школи, кіно і телебачення, театральних вистав, музейних експозицій, реклами, художніх і музичних творів, державних і регіональних свят формує Російський національний міф.

З 2010 р. кремлівський очільник руками Д. Медвєдєва починає тиснути на пострадянські країни, з метою вироблення спільної історичної платформи та «системи цінностей» [9]. Планується створення спільних комісій істориків для формування спільних підручників та узгодження проблемних питань.

Путін вміло використовує історію для політичних послань, застосовуючи прийоми і методи історичної політики. На думку Іскри Шварц, російська влада використовує минуле виключно для легітимації власних поточних рішень та дій. Це не просто путінська любов до історії, а інструмент політичної боротьби і продумана стратегія. *«Конструюючи бажані версії історичного минулого і підходящих образів предків, таких як слов'янин Рюрик, захисник і охоронець віри князь Олександр Невський або цар Петро І, який «повертав та зміцнював» «исконно русские» території, російська влада маніпулює історичною пам'яттю»* [10].

Отже, за допомогою російського національного міфу, захисту пам'яті та здобутків минулих поколінь, упродовж правління В. Путіна, здійснюється цинічна реалізація його імперського світобачення. З цього приводу влучно висловився Філіпп де Лора. Він зазначив, що «новий режим (путінський) – це

вже не «совєтска влада плюс електрифікація», як казав Ленін, а «КГБ плюс телебачення» [11].

Список використаних джерел та літератури

1. Скороход Л., Скороход Ю., Перепелиця Г. Миротворча діяльність на теренах СНД. *Політична думка*. 1997. № 4. С. 123-140. С. 125

2. Кондратенко О. Дискурс експансії Російської Федерації у контексті побудови неоімперської ідентичності. *Російська імперська державність: сучасні міжнародні виміри: аналітичний альманах.* Частина І. Київ: Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2023. 332 с. С. 89-127. С. 103.

3. Журавлев Д. В., Мурашева В. В. Меч и златник: к 1150-летию зарождения Древнерусского государства. Москва: ГИМ, 2012.

4. Миллер А. Европейские войны памяти: кто взорвал консенсус истории и чем за это заплатит. Електронний ресурс. Режим доступу: https://globalaffairs.ru/print/global-processes/Evropeiskie-voiny-pamyati-kto-vzorval-konsensus-istorii-i-chem-za-eto-zaplatit--17482

5. Касьянов Г., Смолій В., Толочко О. Україна в російському історичному дискурсі: проблеми дослідження та інтерпретації. Київ: Інститут історії України, 2013. 128 с. С. 33.

6. Румянцева М.Ф. “Места памяти” в структуре национально-исторического мифа. Диалог со временем. 21. Специальный выпуск: Исторические мифы и этнонациональная идентичность. Москва: Издательство ЛКИ, 2007. С. 106-118. С. 118

7. Песков предложил версию трактовки слов Путина о коронавирусе и печенегах. Електронний ресурс. Режим доступу: https://www.interfax.ru/russia/703825; Песков объяснил, для чего Путин говорит о печенегах и половцах». Електронний ресур. Режим доступу: https://regnum.ru/news/polit/2930077.html

8. Якубова Л. До свободи крізь вогонь: Україна проти рашизму. Київ: Кліо, 2023. 432с. С. 205.

9. Якубова Л. Російсько-українські «історичні війни»: введення в дискурс ненависті і знищення. Аналітична записка. Київ: Інститут історії України НАН України, 2023. 68 с.

10. Шварц Искра «Ничего он не отторгал, он возвращал!» Что на самом деле хотел сказать Путин? Електронний ресурс: *Историческая экспертиза.* Режим доступу: https://surl.li/swnhjs

11. Гордієнко М. Тоталітарний синдром Росії: від комунізму до екзальтованого рашизму. *Російська окупація і деокупація України: історія, сучасні загрози та виклики сьогодення: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (Київ, 2016*). Київ: Леся, 2016. С. 92.

УДК 94(477)«1930/1939»:323.28:323.15:2

Михайло ЖОЛОБ
доцент кафедри всесвітньої історії та археології історичного факультету УДУ імені Михайла Драгоманова, кандидат історичних наук, доцент, м. Київ

ДЕМІФОЛОГІЗАЦІЯ ПРОБЛЕМИ РЕПРЕСІЙ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ПРОТИ ВІРУЮЧИХ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН УКРАЇНИ У 1930-Х РОКАХ*

* Доповідь підготовлено в рамках виконання проєкту держбюджетного фундаментального наукового дослідження на тему: «Деміфологізація національного історичного наративу в інформаційному просторі та суспільному дискурсі України (1991-2024 рр.)». Наказ МОН України від 25 лютого 2025 р. № 369. Державний реєстраційний номер: 0125U001518.

Анотація. У доповіді проаналізовано механізми міфологізації радянською владою репресій проти віруючих національних меншин України у 1930-х роках. Досліджено способи ідеологічного виправдання переслідувань через підміну понять, формування образу «ворога народу», ототожнення релігійних громад з іноземними державами та маніпуляцію фактами. На основі архівних матеріалів показано етноконфесійний характер репресій і здійснено критичне переосмислення радянських пропагандистських наративів.

Ключові слова: радянські репресії, національні меншини, віруючі, деміфологізація, пропаганда, релігійна політика, СРСР, Україна, 1930-ті роки.

Mykhailo ZHOLOB**,** Associate Professor at the Department of World History and Archaeology, Faculty of History, Mykhailo Drahomanov Ukrainian State University; Candidate of Historical Sciences (PhD in History), Associate Professor, Kyiv

Demythologizing the Issue of Soviet Repression against Believers from Ukraine's National Minorities in the 1930s

Abstract. The presentation analyzes the mechanisms through which the Soviet authorities mythologized the repression of believers belonging to Ukraine's national minorities in the 1930s. It examines the methods used to provide ideological justification for persecution, including the substitution of concepts, the construction of the image of the "enemy of the

people," the identification of religious communities with foreign states, and the manipulation of facts. Drawing on archival materials, the presentation demonstrates the ethno-confessional nature of the repression and offers a critical reassessment of Soviet propaganda narratives.

Keywords: Soviet repression, national minorities, believers, demythologization, propaganda, religious policy, USSR, Ukraine, 1930s.

Постановка проблеми. У сучасній історичній науці дедалі більшої актуальності набуває проблема деміфологізації радянського минулого. Однією з важливих, але тривалий час замовчуваних тем є репресії проти віруючих національних меншин України у 1930-х роках. Радянська влада не лише здійснювала системні переслідування, а й створювала ідеологічні конструкції, покликані виправдати ці дії та приховати їхню справжню сутність.

Мета – показати механізми міфологізації радянською владою репресій проти віруючих національних меншин України у 1930-х роках та здійснити їх критичну деконструкцію.

Виклад основного матеріалу. Передусім варто зазначити, що репресії проти віруючих подавалися не як утиски за релігійною ознакою, а як складова «класової боротьби». У межах офіційного дискурсу віруючі різних конфесій – католики, протестанти, іудеї та інші – трактувалися як «вороги народу», «контрреволюційні елементи» або «соціально небезпечні групи». Така підміна понять дозволяла приховати релігійний характер переслідувань і представити їх як необхідний захід у боротьбі за соціалізм.

Важливим інструментом міфологізації стало також ототожнення релігійних спільнот із «ворожими державами». Представників національних меншин часто звинувачували у шпигунстві або співпраці з іноземними розвідками. Так, католиків асоціювали з Польщею, а протестантів із Німеччиною. У такий спосіб репресії набували вигляду заходів із забезпечення державної безпеки, а не порушення прав людини.

Показовим джерелом, яке демонструє механізми радянської викривленого бачення на репресії є архівна справа, що міститься в Державному архіві Житомирської області. Вона містить датований 16 травня 1933 р. обвинувальний висновок щодо «контрреволюційної діяльності» кількох жителів села Хмелівка Шепетівського району польської національності.

У тексті слідства зазначається, що серед польського населення були поширені релігійні гуртки, організовані під впливом католицького духовенства. Сам факт участі молоді в релігійних зібраннях трактувався органами ДПУ як «антирадянська агітація». Особливо показовим є те, що

слідство розглядало небезпечними навіть культурні чи молодіжні форми активності – «ігри, танці» та зустрічі, які нібито використовувалися для «втягнення молоді» у ворожу діяльність.

Документ чітко демонструє характерну для радянської влади підміну понять: релігійна самоорганізація польської громади подавалася не як реалізація права на свободу віросповідання, а як діяльність контрреволюційної організації. При цьому використовувалася типова пропагандистська лексика: «куркульські елементи», «антирадянська діяльність», «вплив польського духовенства». Таким чином влада створювала образ внутрішнього ворога, який нібито діє під прикриттям релігії.

Архівний матеріал також підтверджує тезу про етноконфесійний характер репресій. У справі акцентується саме польське походження обвинувачених і їхня належність до католицького середовища. Це свідчить про те, що радянська влада сприймала релігійну ідентичність національних меншин як потенційну політичну загрозу [1, арк. 73].

Ще одним важливим елементом радянського наративу був міф про «добровільну відмову від релігії». Пропаганда наполягала, що закриття храмів і ліквідація релігійних громад відбуваються за ініціативою самих трудящих, які нібито звільняються від «релігійних забобонів». Насправді ці процеси супроводжувалися адміністративним тиском, переслідуваннями та насильством.

Щоб унаочнити успіхи боротьби з релігією шляхом закриття синагоги, костьолу чи кірхи, ініціатори ліквідації релігійних громад посилалися на появу значної кількості атеїстів серед місцевих жителів. Так, восени 1930 р. в місті Калюс Ново-Ушицького району на вимогу «працюючого єврейського населення» зачинено синагогу Клюз Хеселева. Прийняте рішення, як стверджували комуністи, нібито стало наслідком успішно проведеної антирелігійної пропаганди місцевими культурно-просвітницькими установами, в ході якої «перевиховані віруючі маси прийшли до висновку, що молитовня їм непотрібна» [2, арк. 8].

Не менш показовою була й демонізація духовенства. Священнослужителів зображували як експлуататорів, шкідників і носіїв антирадянських настроїв. Це створювало у суспільній свідомості образ ворога, що виправдовувало арешти, заслання та фізичне знищення представників духовного стану. До прикладу, весною 1935 р. на Одещині до кримінальної відповідальності було притягнуто «групу німців-ксьондзів», яка нібито маючи зв’язок із «фашистськими центрами» пропагувала нацистські ідеї та «вербувала агентуру в німецьких колоніях» [3, с. 103].

Суттєву роль у формуванні викривленого уявлення про події відігравало замовчування та фальсифікація інформації. Офіційна статистика репресій була недоступною або свідомо спотвореною, архіви залишалися закритими, а в навчальній літературі тема або ігнорувалася, або подавалася у спрощеному й ідеологізованому вигляді. Водночас використовувалася специфічна мова, яка маскувала реальність: замість «репресій» говорили про «боротьбу з пережитками минулого».

У підсумку формувався образ Радянського Союзу як прогресивної держави, що нібито несе просвіту й звільняє суспільство від «темряви» релігії. У цьому контексті віруючі національні меншини постали як відсталі групи, які потребують перевиховання, а не як жертви державного насильства.

Висновки. Отже, навмання спотворене бачення репресій було складовою ширшої пропагандистської стратегії, спрямованої на легітимацію політики радянської влади. Вона включала підміну понять, створення образу ворога, маніпуляцію фактами та системне замовчування. Сучасна деміфологізація цих процесів передбачає критичний аналіз джерел, відкриття архівів і переосмислення усталених у часи існування СРСР наративів. Лише таким чином можна відновити історичну правду та належно оцінити масштаби й наслідки репресій проти віруючих національних меншин в Україні.

Список використаних джерел і літератури

1. Державний архів Житомирської області. Ф. Р-5013. Оп. 2. Спр. 27419.

2. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 1. Оп. 7. Спр. 204.

3. Чирко Б. В. Нацмен? Значить ворог: Проблеми національних меншин в документах партійних і радянських органів в 20 – 30-х рр. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ.* 1995. № 1/2. С. 95-110.

Частина ІІ

ПАНЕЛЬНІ ДОПОВІДІ, ПОВІДОМЛЕННЯ ТА ДИСКУСІЇ

Розділ 1

МЕДІЄВІСТИКА ТА РАННІЙ НОВИЙ ЧАС

УДК 398.4(=16)

Аліна ПАСІЧНІЧЕНКО

(м. Київ)

Негативний вплив істот слов'янської міфології на побут та працю людей

Анотація. У тезах розглянуто народні уявлення про негативний вплив міфологічних істот на повсякденне життя, родинний добробут і господарську діяльність слов'ян. Схарактеризовано образи злиднів, Лиха, удільниці, богинок, нічниць, кікімори, кумельгана, перелесника та літавиці. Висвітлено приписувану їм здатність спричиняти хвороби, матеріальні втрати, сімейні негаразди, шкодити дітям, вагітним жінкам, домашній худобі та птиці. Розглянуто традиційні обереги, заборони й обрядові дії, спрямовані на захист людини та її господарства. Показано, що демонологічні образи не лише пояснювали незрозумілі явища, а й сприяли закріпленню моральних норм і правил поведінки у традиційному суспільстві.

Ключові слова: слов'янська міфологія, українська демонологія, міфологічні істоти, народні вірування, повсякденний побут, оберегові практики, традиційна культура.

Науковий керівник: *Чернега П. М.,* професор кафедри історії та етнології України історичного факультету УДУ імені Михайла Драгоманова, доктор історичних наук, професор.

В українській міфології існують уявлення про надприродних істот, що, на відміну від духів описаних вище впливали на життя людей тільки негативно: приносять лихо, хвороби, нещастя, тим самим порушуючи гармонію в сім'ї. Їх походження найчастіше пов'язують з потойбіччям, з якого вони проникають до світу живих через болота, перехрестя, глухі ліси, кладовища, покинуті оселі та інші місця, в яких, за повір'ями межа між світами тонша. В народній уяві дані сутності зазвичай не мали сталої фізичної форми, асоціюючись з невидимими сутностями, що висмоктують з людей силу, удачу та здоров'я. У будинку потойбічні шкідники могли завестись, якщо господарі розгнівали одного з

домашніх духів. В хаті яку покидав домовик заводились злидні. Опис цих істот у працях дослідників українського фольклору зазвичай один і той самий – невидимі старці, які, де б не поселились, завжди приносять з собою нещастя, хвороби та інші негаразди. Здебільшого у появі злиднів були винні самі господарі, проте іноді їх поява в домі пов'язувалась з краденими речами. Тому праукраїнці з повагою ставились до приватної власності. Наслати на родину ті хто бажають їй зла.

Злидні також були небезпечні тим, що могли привести з собою на багато небезпечнішу істоту. Це доволі яскраво ілюструє українське прислів'я: «Біда сама не ходить». Лихо одноoке у міфології слов'ян є уособленням всіх бід, які тільки можуть трапитись з людиною. Наші предки уявляли цю істоту дуже високою та худою жінкою одним оком посеред чола, яким воно заглядає прямо в душу людини відшукуючи її найпотаємніші страхи. На відміну від злиднів, що просто завдають матеріальних збитків, Лихо вбиває та інколи поїдає своїх жертв. Також дана істота становить загрозу для кожної людини, неважливо працьовита вона чи ледача, бідна чи ледача, праведна чи грішна. Щоб захиститися від Лиха вдавалися до магічних засобів. Наприклад, посипали золою стежку від воріт до будинку, на підвіконня ставили, повернуті лицьовою стороною до подвір'я, тарілки та миски та ін. Існувало вірування, що дані маніпуляції слугують оберегом та вводять Лихо в оману. Відомі також весільні обряди, спрямовані на те щоб уберегти молоду сім'ю: перед весіллям з соломи виготовляли опудало, яке кидали під поріг ходили по ньому впродовж свята, а під кінець спалювали. Вірили, що після проведення даного обряду життя подружжя буде оминати біда. Також Лихо задобрювали жертвоприношеннями. Про це свідчать археологічні знахідки та території нині неіснуючого села Шумськ Житомирської області. В 1966 році було віднайдене святилище приблизно датоване IX століття, що являло собою зображення високої худої жінки з одним оком, поруч була знайдена велика кількість жертовних тварин (Дара Корній, 2023: 42-45).

Найбільш вразливими перед потойбічними паразитами були діти (особливо нехрещені) та вагітні жінки, тому наші предки з особливою серйозністю ставились до їх захисту. Деякі з цих ритуалів та вірувань збереглися та навіть досі зберігають свою актуальність у наш час. Зокрема це використання червоної нитки та квітки маку як оберегу, або ж віра в те, що в перші дні після народження дитину не можна показувати стороннім людям. Загрозу для вагітних жінок становила удільниця. Це злий дух, що викрадає у ще ненародженої дитини її щасливу долю, наділяючи при цьому хворобами та каліцтвом. Втручання удільниці також могло викликати викидень. Щоб уберегтися від зурочень та впливу потойбічних істот вагітна мала якомога довше приховувати від сторонніх свій стан. З цих самих причин жінкам, які носили під серцем дитину, не варто було бути присутніми на похоронах, весіллях, хрестинах тощо. Також вагітним заборонялося дивитись на пожежу, покійника чи стерво, сваритися та лаятись, займатись рукоділлям. Оскільки удільниці, як і більшість міфологічних істот, активні в ночі, потрібно було подбати про захист під час сну. Насамперед, перед тим як заснути вагітна мала прочитати молитву, також обереги мусять буди на

тілі у жінки: натільний хрестик, пасок чи нічна сорочка на якій вишито захисні символи тощо (Дара Корній, 2023: 50-53).

За традиційними українськими віруваннями дитина була особливо вразливою у перші дні свого життя, адже до обряду хрещення перебуває на межі світу живих та мертвих. Це означало, що немовля легко піддавалося впливу нечистої сили, потойбічних істот, зурочень і так далі. В українському фольклорі найбільшу загрозу для новонароджених становили богинки та нічниці (в деяких джерелах зустрічається ще одна назва цих істот – крикси). Перші – одні з представниць лісової нечисті. Уявлялися нашими предками у вигляді потворних жінок. В якості місця проживання дані істоти обирали темні важкодоступні для людини місця. За повір'ями вони викрадали з колиски нехрещених немовлят заміняючи їх своїми. Дітей богинок називали обмінками. Відрізнити дитя нечистої сили від звичайної дитини не складно: вони мали непропорційно велику, або ж маленьку голову, тоненькі ніжки та роздутий живіт, в деяких випадках – невеликі ріжки. Обмінки весь час плакали або галасували, багато їли і при цьому не росли, або ж навпаки зростали занадто швидко фізично, при цьому лишаючи дитячий розум. (Кононенко, 2011: 108, 138). Щоб запобігти підміні під колиску клали залізні предмети зазвичай ніж, голку чи підкову. Також біля ліжка клали трави, які відлякували нечисть: полин, звіробій, м'яту тощо. Якщо ж дитину вже підмінили, то ще залишався шанс її повернути. Для цього потрібно було винести обмінка на двір і лупцювати. Тоді богинка зжалюється над своїм дитям та обмінює його назад. Нажаль в давнину за обмінків приймали звичайних дітей з вродженими фізичними вадами, що призводило до їх смерті від рук власних батьків. (Чубинський, 1872-1878: 195].

Нічниці, на відміну від богинок, дітей не крадуть та не підміняють. Натомість вони поселяються в будинку та вночі мучили немовля не даючи йому заснути. Небезпечним для дітей також є молоко нічниць – воно отруйне та викликає болі в кишківнику. Для того щоб ці потойбічні паразити з'явилися в будинку було достатньо занести залишити на дворі дитячі речі або ж покласти спати, чи винести з дому дитину після заходу сонця. Також крикса могла потрапити до хати разом з криничною водою, принесеною після заходу сонця. У такій воді нів'якому разі не можна було купати дитину, або ж прасти її речі. Поява в оселі нічниці негативно впливала не тільки на дітей, а й на дорослих. Це призводило до сварок, поганих снів та проблем зі здоров'ям. Наші предки вважали, що легше попередити появу даних шкідників в оселі, ніж потім їх позбуватись. Проте якщо це вже сталось, то необхідно 26 якнайшвидше позбутись крикси. Затягування проблеми може призвести до смерті новонародженого (Дара Корній, 2023: 156-161).

Худоба та домашня птиця мала для наших предків велике значення, адже слугувала джерелом отримання продуктів харчування, матеріалу для пошиття одягу та взуття, а також відігравала значну роль в сакральних обрядах. Саме тому її намагались захищати від негативного впливу потойбічних істот. Як згадувалось вище, нашкодити домашнім тваринам за певних обставин могли й духи-помічники, також небезпеку для худоби становили ті ж богинки та нічниці

(останні становили загрозу більше для домашньої птиці, адже нищили яйця та душили пташенят). Небезпечною для птахів також могла бути кікімора (або шишига) – дух, який більше належить до російського та білоруського фольклору, проте зустрічається в казках східного та північного регіонів України. Інколи даного духа плутають з доманею (дружиною домовика), проте на відміну від неї кікімору вважали все ж лихою та намагалися позбутись. Згідно з віруваннями наших предків шишига насилає на курей вертячку, також всіляко шкодить домашнім птахам, зокрема вириває пір'я. В якості захисту від кікімори у курнику підвішували курячого бога – камінь з природнім отвором (Кононенко, 2011: 126). Злий дух в слов'янській міфології, який становив загрозу для коней мав назву кумельган. Дана істота є більш приналежною до білоруської міфології, проте в українській народній творчості теж зустрічається, здебільшого на Поліссі, зокрема фігурує у народній казці «Казка про Чудила». Згідно з народними переказами кумельган зовні нагадує конюшника та табунника, але менший їх за розміром. Власне через свій зріст кумельган боїться коней, адже вони набагато більше за нього, тим не менш вони ж и являють собою його здобич, а точніше їх життєва енергія. Для того, щоб обезволити свою жертву кумельган використовує чарівну вуздечку, яка вводить тварину в глибокий транс, та буквально позбавляє її волі. Щоб захисти тварин від кумельгана, вдавалися до оберегової магії. Наприклад розвішували у хліві свячене зілля, розсипали сіль, макове насіння або ставили біля нього гострі предмети (Дара Корній: 102-109).

Українська міфологія є скарбницею надзвичайних постатей, що відображають уявлення наших пращурів про добро і зло, походження емоцій, та вплив но них надприродних сил. Одними з найвиразніших образів є перелесник (відомий багатьом завдяки драмі-феєрії Лесі Українки «Лісова пісня») та жіночій еквівалент даного духа – літавиця. Їх можна вважати уособленнями пристрасті, спокуси, та небезпечних наслідків, до яких може призвести кохання. На перелесників перетворювались душі ненароджених хлопчиків, матері яких навмисно перервали вагітність. Літавицями ж ставали душі дівчат, що наклали на себе руки через нерозділене кохання, або старих дів. Уявлялися вони у вигляді гарних, молодих хлопців і дівчат, що правда перелесники могли змінювати свою зовнішність, та являтись вдовам у вигляді їх покійних 32 чоловіків. Такі стосунки для жінок, як правило нічим хорошим не закінчувались: вони починали сохнути, марніти й невдовзі божеволіли або помирали. Це свідчить про те, що перелесника можна порівняти з інкубомнічним демоном з європейської середньовічної міфології, що насилає на жінок марення сексуального характеру, та живиться їх енергією. Хоч літавиця і подібна до перелесника, в народі її прийнято вважати жорстокою, але справедливою. Її жертвами найчастіше стають чоловіки з нечистою совістю: ті хто чинять перелюб або ґвалтівники. Відмінною ознакою літавиці є чарівні червоні чоботи. Вони наділяють господарку умінням літати. Перелесники та літавиці є нічними створіннями, то зникають як тільки заспівають перші півні (Дара Корній 2023: 172-184).

Висновки. Отже, міфологічні вірування наших пращурів відображають їх моральні засади та світогляд. Описані в даному розділі істоти: злидні, нічниці,

богинки, упирі, літавиці тощо, символізують загрозу матеріальному та духовному благополуччю в житті людини через порушення нею традицій чи моральноетичних принципів. Їхня функція полягала в тому, щоб пояснити чому відбуваються ті чи інші природні явища, а також допомагати регулювати соціальну поведінку в суспільстві. Саме завдяки фольклорним образам, що були одночасно страшними та повчальними, у людини формувалось уявлення про світ як про місце, в якому її вчинки має наслідки не тільки на землі, а й в потойбіччі.

Список використаних джерел та літератури

1. Гнатюк В., 1912. Знадоби галицько-руської демлнології.- Том II. Вип. 1. Львів: Етнографічні комісія Наукового товариства імені Шевченка.
2. Гейштор А., 2015. Слов'янська міфологія. Київ, 416.
3. Давидюк В., 2007. Первісна міфологія українського фольклору. Луцьк: Волинська книга, 320.
4. Корній Д., 2014. Чарівні історії українського міфу. Домашні духи. Харків. 350.
5. Корній Д., 2023. Чарівні історії українського міфу. Духи- шкідники. Харків. 330.
6. Кононенко О., 2017. Українська міфологія. Божества і духи. Харків, 191.
7. Костомаров М. І., 1994. Слов'янська міфологія. Київ, 384.
8. Кравченко В., 2025. Зібрання творів та матеріалів з архівної спадщини Том 3. Київ: ІМФЕ, 616.
9. Лозко Г., 2019. Велесова книга. Івано-Франківськ: ФОП Стебеляк, 512.
10. Плачинда С., 1993. Словник давньо-української міфології. Київ, 63.
11. Пономарьов А. П., Косміна Т. В., Боряк О. О., 1992. Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. Київ: Либідь, 637.
12. Хобзей Н., 2002. Гуцульська міфологія. Етнографічний словник. Львів, 216.
13. Чубинський П., 1872. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский Край. Т. 1. Санкт-Петербург, 24.
14. Яценко Б., 2024. Велесова книга. Духовний заповіт предків. Київ: Дакор, 250.

УДК 94(477)"12/14":94(497)"12/14"

Роман БАБЕНКО
(м. Київ)

Руське населення Південно-Західної Русі в містах Золотої Орди

Анотація. У статті на основі археологічних даних ключових міст Золотої Орди, таких як Сарай-Бату, Сарай-Берке, Бельджамен і Увек, аналізується життя переселенців з Південно-Західної Русі, які були захоплені під час військових походів у 1240–1286 рр. Дослідження зосереджене на гончарному виробництві, культових предметах київського та галицького походження, особливостях планування "руських кварталів" і господарських практиках. Це дозволяє оцінити соціальний статус переселенців, відтворити побутові умови їхнього життя та простежити збереження етнокультурної ідентичності. Технологічні аспекти керамічного виробництва демонструють важливу роль руських майстрів у розвитку нових міст, їхню здатність адаптуватися до нових природних умов при збереженні традиційних форм. Виявлено також культурний вплив

переселенців на місцеве населення, включно з поширенням свинарства. Переселенці переважно належали до категорії державних рабів, маючи обмежену господарську автономію.

Ключові слова: Золота Орда, Південно-західна Русь, міста, гончарство

Abstract. Based on archaeological data from key cities of the Golden Horde, such as Sarai-Batu, Sarai-Berke, Beljamen, and Uvek, this article analyzes the lives of settlers from Southwestern Rus' who were captured during military campaigns between 1240 and 1286. The study focuses on pottery production, ritual objects of Kyiv and Galician origin, the layout of "Rus' quarters," and economic practices. This allows for an assessment of the migrants' social status, a reconstruction of their living conditions, and an examination of the preservation of their ethnocultural identity. Technological aspects of ceramic production demonstrate the important role of Rus' craftsmen in the development of new cities, as well as their ability to adapt to new natural conditions while preserving traditional forms. The cultural influence of the settlers on the local population, including the spread of pig farming, has also been identified. The article argues that the settlers predominantly belonged to the category of state slaves, possessing limited economic autonomy.

Keywords. Golden Horde, Southwestern Rus', cities, pottery.

Постановка проблеми. Масові захоплення полонених під час монгольських походів XIII ст. на Південно-Західну Русь стали причиною утворення значних руських спільнот у містах Золотої Орди. Хоча історичні джерела свідчать про дванадцять вторгнень у період 1240–1286 років, питання про те, як ці переселенці інтегрувалися в господарську структуру Орди, їхній побут та суспільний статус, залишається недостатньо вивченим. Аналіз цієї теми є ключовим для розуміння міжетнічної взаємодії в поліетнічному середовищі Золотої Орди та збереження культурної спадщини в умовах діаспори.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення присутності руських у містах, таких як Сарай та Увек, закладено в роботах М. Д. Полубояринової, яка зібрала та систематизувала археологічні знахідки Поволжя. Дослідження Б. О. Рибакова, зокрема аналіз енколпіонів і дрібної пластики, виявили київські впливи серед ремісників-переселенців. Праці М. В. Малевської привернули увагу до своєрідних форм галицької кераміки, знайдених на Водянському городищі. Г. О. Федоров-Давидов висвітлив правовий статус руських мешканців як державних рабів з обмеженими правами. Проте питання регіонального складу громад руського населення та рівня їхньої культурної асиміляції у містах Золотої Орди наразі залишається відкритим для подальших досліджень.

Виклад основного матеріалу дослідження. Одним з важливих напрямків використання ресурсів Південно-Західної Русі була експлуатація захоплення полонених. В XIII ст. фіксується 12 вторгнень золотоординських військ в регіон – 1240 - 1241, 1242, 1245, 1252, 1254, 1257, 1258, 1259 рр. – як агресорів, 1275, 1277, 1285, 1286 рр. – як «союзників». Не дивлячись на те, що в разі небезпеки населення рятувалося в лісах (Літопис Руський, 1989: 395-435, 417), під час кожного з походів захоплювалися полонені, частина з яких переселялася в золотоординські міста.

Вихідців з Русі в золотоординських містах згадує Рубрук (Вильгельмъ де Рубрукъ, 1911: 84). Однак, визначити, їх регіональне походження за його свідченнями не можливо. Важливою віхою стали археологічні дослідження

Селітриного городища (Сарая Бату) і Царевського городища (Сарая Берке або Нового Сарая) вони підтверджують, що в цих містах проживало руське населення. Всього в місті проживало біля 75 тис. чоловік (Тизенгаузен, 1884: 550). Місто було багатонаціональним, і кожна національність проживала в окремому районі і мала свій ярмарок (Тизенгаузен, 1884: 306). Переселенців з Південно-Західної Русі можна ідентифікувати за знахідками іконок, енколпілонів і шиферних пряслиць (Полубояринова, 1978: 48-54). Вони зникають у другій половині XIII ст. на території Південної Русі , але продовжують побутувати в золотоординських містах. Можливо, що їх виготовляли і полонені майстри з Південно-Західної Русі.

Підтверджують інформацію про перебування руського населення в золотоординських містах, дані археологічних досліджень Водянського городища (правий берег р. Волга, р.ф. Волгоградська обл.) - місто Бельджамен (Егоров, 1985: 109). В південно-східній частині міста проживало руське населення. Тут руська кераміка зустрічається як в ранніх, так і в пізніх культурних горизонтах існування поселення. Руське населення жило в звичних для себе землянках і напівземлянках. Мало воно і свій некрополь, всі досліджені поховання якого належали європеоїдам, імовірно слов'янам. Некрополь тюркського населення розташовувався в північно-західній частині міста. Але слов'янські поховання були розміщені також в центрі прибережної частини городища. Таким чином, вони відносяться до початкової стадії існування міста, коли ця ділянка не була забудована. Більшість житлових приміщень міста і майстерень в його прибережній частині, які відносяться до ранніх горизонтів, належали руському населенню. Наступні будівельні горизонти цього району відносяться до золотоординського часу, де знахідки руської кераміки поодинокі. Отже ці дані вказують на те, що руське населення, можливо, було одним з перших будівельників міста. Можливо, що перші мешканці міста – русичі обслуговували металургійне виробництво (Полубояринова, 1978: 74-80). Більшість знахідок мають аналогії речей, що походять з Новгородської землі та північно-східних князівств. Проте, виявлено кераміку характерну для київських гончарів (Каргер, 1958: Рис. 117). Окрім того, один з провідних типів розпису вінець з широкими бортами і орнаментом по ньому – мають свої аналоги в культурних шарах Галича XII-XIII ст. (Малевская, 1969: 9).

Руська і золотоординська кераміка була виготовлена з одного типу глини. Проте руська кераміка низької якості, з грубими домішками, ламка, погано обпалена. Золотоординська кераміка виготовлена з добре вимішаної глиняної суміші і обпалена до дзвінкості. Різниця полягала в застосуванні різних домішок і в режимі обпалення (Полубояринова, 1978: 87-94).

Технологія виготовлення руської кераміки може бути джерелом для реконструкції процесу інкорпорації руського населення в золотоординські міста. Потрапляючи в зону дії інших технологічних традицій, гончарі, звичайно, дуже швидко (1-2 роки) повинні були змінювати свої рецепти для складання формівних мас глини. З початку гончарі-переселенці шукали глину зі звичними фізико-хімічними характеристиками. Коли бажаного ефекту не було, вони переймали досвід своїх місцевих колег. У даному випадку, будучи одними з перших

мешканців міста, руські гончарі самостійно адаптувались до місцевої глини. Глина біля м. Бельджаменд була занадто жирною і посуд псувався при сушінні, або при обпаленні. Тому для збільшення його жаростійкості руські майстри додавали в глину значну кількість піску (Бобринский, 1978: 76-77,94,90).

Матеріали золотоординського міста Увек доповнюють картину життя руського населення на чужині. На городищі було знайдено три хрестики, які були, можливо, виготовлені в Києві (Полубояринова, 1978: 100). Також, була знайдена кам'яна іконка з рожевого шиферу і частина ливарної форми XIII ст. для виготовлення колтів. Їх прямі аналогії містились в тайнику Десятинної церкви Києва (Рыбаков, 1948: 522-527). Хрести-енколпілони, знайдені на території Увеку мають аналогії в багатьох містах Південно-Західної Русі в шарах "батиєвої пожежі" 1239-1241 рр. Серед інших, важливі є ті, де букви вибиті у дзеркальному відображенні. Після монгольського нашестя вони потрапили в золотоординські міста. Можливо, що напис прямо пов'язаний з монгольським нашестям і мав магічне захисне значення (Рыбаков, 1964: 39-41).

Руське населення, захоплене в Південно-Західній Русі, проживало і в невеликих поселеннях. Так, на поселенні біля с. Березовка на лівому березі р. Ус, проживали вихідці з галицько-волинських земель. На це вказує специфічна кераміка і енколпілони, які, очевидно, були відлиті по одній формі київськими майстрами домонгольського часу. Під впливом руського населення розведення свиней, набуло великого поширення в господарстві золотоординських міст (Полубояринова, 1978: 94-95,110). Звичай вживати свинину в їжу поширився і серед ординської знаті (Тизенгаузен, 1884: 304).

Очевидно, що в суспільній градації руське населення в більшості відносилося до державних рабів, так вони могли мати сім'ю, будинок, якусь частину часу працювали на себе і мали свою православну руську єпархію (Федоров-Давыдов, 1964: 8).

Висновки. Отже, подальші дослідження відкривають кілька перспективних напрямків. Перш за все, окреслити хронологічну динаміку руської присутності та асиміляційних процесів упродовж XIII–XIV ст., використовуючи стратиграфічний аналіз культурних шарів. Другий напрямок передбачає уточнення регіональних особливостей міграцій за допомогою сучасних методів, таких як петрографія кераміки, ізотопний та генетичний аналіз. Це дозволить деталізувати співвідношення представників київської, галицької та інших груп переселенців. Третім важливим аспектом є дослідження економічної діяльності руської і краще осягнути механізми міжетнічної взаємодії.

Список використаних джерел та літератури

1. Бобринский А.А., 1978. *Гончарство Восточной Европы.* Москва: Наука, 280.

2. Егоров В. Л., 1985. *Историческая география Золотой Орды в XIII – XIV вв.* Москва: Наука, 246.

3. Іоаннъ де Плано Карпини Исторія Монгаловъ, Вильгельмъ де Рубрукъ, 1911. *Путешествіе въ восточныя страны. Введеніе, переводъ и примечания А.И. Маленина*. Санкт-Петербург: Изд-во А.С. Суворина, 224.

4. Каргер М. К., 1958. *Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерускогo города.* Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, т. I. 579.

5. Літопис Руський, 1989. Київ: Дніпро, XVI +591.

6. Малевская М. В., 1969. К вопросу о керамике Галицкой земли XII-XIII вв. // КСИА. № 120. 3-12.

7. Полубояринова М. Д., 1978. *Русские люди в Золотой Орде.* Москва: Наука, 134.

8. Рыбаков Б. А., 1948. *Ремесло Древней Руси.* Москва: Наука, 445.

9. Рыбаков Б.А.,1964. *Русские датированные надписи XI-XIV веков.* Москва: Наука, 48.

10. Тизенгаузен В. Г., 1884. *Сборникъ матеріаловъ относящихся къ исторіи Золотой Орды.* Санкт-Петербург: Издано на иждевения графа С.Г. Строганова, т. I., 563.

11. Федоров-Давыдов Г. А., 1964. Культура и общественный быт золотоордынских городов: доклад на VII Международном конгрессе антропологических и этнографических наук (Москва, август 1964 г.). Москва: Наука, 11.

УДК 94(4)«1242/1410»:355.48:930.2

Валентин ГАЙДАЙ
(м. Київ)

Льодове побоїще та Грюнвальдська битва: проблеми історичної верифікації

Анотація. Здійснено порівняльний аналіз битви на Чудському озері 1242 р. та Грюнвальдської битви 1410 р. крізь призму джерельної бази, археологічних даних та особливостей історіографічного осмислення. Основну увагу зосереджено на проблемах історичної верифікації, співвідношенні між реальним масштабом подій і їх подальшими інтерпретаційними нашаруваннями, а також процесах деміфологізації середньовічних військових конфліктів у контексті сучасної політики історичної пам'яті. Встановлено, що Грюнвальдська битва має значно ширшу та різноманітнішу джерельну й археологічну основу, тоді як битва на Чудському озері представлена обмеженим колом письмових свідчень і фрагментарними матеріальними даними, що суттєво вплинуло на подальше формування її міфологізованого образу в історичній традиції.

Ключові слова: Льодове побоїще, Грюнвальдська битва, Тевтонський орден, Лівонський орден, історична пам'ять, деміфологізація.

Valentyn Haidai **(Kyiv).** **The Battle on the ice and the Battle of Grunwald: problems of historical verification**

Abstract. A comparative analysis of the Battle on the Ice of 1242 and the Battle of Grunwald of 1410 is carried out through the prism of their source base, archaeological evidence, and historiographical interpretations. Particular attention is paid to the problems of historical verification, the correlation between the actual scale of the events and their later interpretative transformations, as well as the processes of demythologization of medieval military conflicts within the context of contemporary politics of historical memory. It is established that the Battle of Grunwald possesses a significantly broader and more diverse

documentary and archaeological basis, whereas the Battle on the Ice is represented by a limited range of written testimonies and fragmentary material evidence, which substantially contributed to the later formation of its mythologized image in historical tradition.

Keywords: Battle on the Ice, Battle of Grunwald, Teutonic Order, Livonian Order, historical memory, demythologization.

Постановка проблеми. У сучасних умовах посилення ролі історичних наративів у суспільно-політичному просторі питання інтерпретації середньовічного минулого набуває особливої актуальності. Це особливо помітно в контексті російсько-української війни, яка має не лише воєнний, але й виразний ідеологічний вимір, у межах якого історичні події та образи минулого нерідко використовуються для формування політичних аргументів, символічних паралелей і легітимаційних конструкцій. У зв'язку з цим зростає потреба у критичному переосмисленні усталених історичних уявлень, розмежуванні між підтвердженими джерелами фактами та пізнішими інтерпретаційними нашаруваннями. Особливе місце в цьому контексті посідають окремі військові конфлікти XIII–XV ст., які з часом набули виразного символічного навантаження та почали використовуватися як важливі елементи історичної пам'яті й пояснення ширших політичних процесів у регіоні. До таких подій належать битва на Чудському озері 1242 р. та Грюнвальдська битва 1410 р., звернення до яких дозволяє простежити не лише їхній безпосередній історичний контекст, але й механізми подальшого формування та трансформації їх значення в різні історичні періоди.

Виклад основного матеріалу дослідження. Вибір цих сюжетів зумовлений не лише їх значенням у військово-політичній історії регіону, але й тим, що обидві події поступово стали частиною тривалих історичних традицій та моделей колективної пам'яті в країнах Центрально-Східної Європи. Вони функціонують не тільки як описи окремих воєнних епізодів, а й як елементи ширших інтерпретацій минулого, у межах яких формуються уявлення про характер міждержавних взаємодій, механізми конфліктів доби Середньовіччя та роль орденських структур у регіональному політичному просторі. Саме тому ці дві битви доволі часто розглядаються у порівняльному вимірі, що дозволяє простежити, як різний характер джерельної бази, неоднакові масштаби бойових дій і подальші інтерпретаційні нашарування впливають на їхнє місце в історичній свідомості та науковій традиції.

Джерельна база двох розглянутих подій суттєво відрізняється за обсягом і характером інформації. Події 1242 р. представлені переважно Новгородським першим літописом і Лівонською римованою хронікою, які містять лише стислі та фрагментарні відомості про перебіг зіткнення. Натомість Грюнвальдська битва відображена у значно ширшому комплексі письмових джерел, серед яких хроніка Яна Длугоша, орденські документи, дипломатична кореспонденція та низка регіональних літописів. Така різниця визначає не лише різний рівень деталізації

реконструкції подій, але й суттєво впливає на характер їх подальших історіографічних інтерпретацій.

Археологічні матеріали також демонструють помітну асиметрію. Дослідження місця битви 1242 р., проведені у другій половині XX ст., не виявили переконливих свідчень масштабного військового зіткнення, що залишає відкритим питання щодо точного розташування події, її інтенсивності та реального масштабу бойових дій. Натомість Грюнвальдське поле досліджується значно системніше, особливо з кінця XX – початку XXI ст., що дозволило сформувати значний масив артефактів військового характеру, пов'язаних із подіями 1410 р. У сукупності ці знахідки підтверджують масштабність битви та дають можливість точніше реконструювати окремі етапи її перебігу.

У XIX–XX ст. інтерпретації битви на Чудському озері поступово виходили за межі суто академічного аналізу та набували виразного ідеологічного забарвлення. У межах імперської, а згодом радянської традиції ця подія дедалі більше осмислювалася не як локальний прикордонний конфлікт, а як символічний епізод ширшого протистояння із Заходом. Важливу роль у формуванні такого образу відігравали не лише історичні праці, але й засоби масової культури, передусім кінематограф. У результаті сформувався стійкий образ «Льодового побоїща» як масштабної цивілізаційної битви, що значною мірою виходив за межі наявної джерельної бази.

Грюнвальдська битва, натомість, значною мірою спирається на відносно широку та різноманітну документальну основу, що включає хронікальні свідчення, орденську документацію та пізніші історичні узагальнення. Окрім того, вона посідає помітне місце в національних історичних традиціях Польщі та Литви, де поступово набула статусу однієї з ключових подій середньовічної історії регіону. У колективній пам'яті Центрально-Східної Європи ця битва закріпилася як символ масштабного воєнного протистояння, яке істотно вплинуло на подальший розвиток політичної ситуації.

Порівняльний аналіз передумов, перебігу та наслідків обох битв дозволяє чіткіше окреслити принципову різницю між локальним прикордонним конфліктом і масштабною міждержавною військовою кампанією. Події 1242 р. мали обмежений регіональний характер і не призвели до істотних змін у загальноєвропейському балансі сил, залишаючись радше епізодом прикордонного протистояння. Натомість Грюнвальдська битва стала важливим переломним моментом у розвитку політичної ситуації в Центрально-Східній Європі та суттєво послабила позиції Тевтонського ордену, що в подальшому проявилося, зокрема, у подіях навколо облоги Марієнбурга – головної резиденції великого магістра Тевтонського ордену.

Висновок. У підсумку зіставлення джерельних, археологічних та історіографічних даних засвідчує не лише різний ступінь документованості обох подій, але й істотно неоднаковий рівень пізнішої інтерпретаційної надбудови, що сформувалася навколо них у різні історичні періоди. Це є важливим чинником для їх коректної історичної оцінки та подальших порівняльних досліджень.

Список використаних джерел та літератури

1. Baczkowski K., 1999. Dzieje Polski późnośredniowiecznej 1370–1506. Kraków.
2. Dzieła Jana Długosza. URL: https://polona.pl/public-collections/collection/9c7c60e6-d81b-49ac-900f-481654523030
3. Новгородская Первая Летопись старшего извода (1233–1265). URL: http://litopys.org.ua/novglet/novg07.htm
4. Плахонін А. Г., 2010. Олександр Невський. Енциклопедія історії України: у 10 т. Т. 7: Мл–О. Київ: Наукова думка, 572–573.
5. Шабульдо Ф. М., 2004. Грюнвальдська битва 1410. Енциклопедія історії України: у 10 т. Т. 2: Г–Д. Київ: Наукова думка, 237.

УДК 94(7/8):325.3:326:930.1

Поліна КЕРДАНЬ
(м. Київ)

Конкіста та работоргівля як перші кроки дегуманізації «іншого»: огляд інтелектуального осмислення проблеми

Анотація. У роботі досліджено трансформацію колоніального дискурсу XVIII ст. через призму зміни семантики терміна «колонія» та впровадження нових технологій навігації (морський хронометр). Проаналізовано роль «Спору про Новий Світ» та біологічних теорій Ж.-Л. Бюффона у процесі дегуманізації корінного населення. На прикладі створення Архіву Індій обґрунтовано концепцію перетворення колоній на інтелектуальну «лабораторію», де бюрократизація та облік даних стали інструментами системного імперського контролю.

Ключові слова: Конкіста, дегуманізація, «інший», Бюффон, колоніальний дискурс, інтелектуальна лабораторія, Архів Індій.

Науковий керівник: *Мальований О. О.*, доцент кафедри всесвітньої історії та археології історичного факультету УДУ імені Михайла Драгоманова, кандидат історичних наук, доцент.

***Polina Kerdan'*. Conquest and slave trade as the first steps of dehumanization of the «Other»: An overview of the intellectual reflection**

Abstract. The paper investigates the transformation of the 18th-century colonial discourse through the lens of changing semantics of the term "colony" and the introduction of new navigation technologies (marine chronometer). The role of the "Dispute of the New World" and the biological theories of G.-L. Buffon in the process of dehumanizing the indigenous population is analyzed. Using the example of the creation of the Archive of the Indies, the concept of transforming colonies into an intellectual "laboratory" is substantiated, where bureaucratization and data accounting became instruments of systemic imperial control.

Keywords: Conquest, dehumanization, the «Other», Buffon, colonial discourse, intellectual laboratory, Archive of the Indies.

Постановка проблеми. Проблема дослідження полягає у переосмисленні Конкісти не лише як акту фізичного загарбання територій, а як інтелектуальної та технологічної «лабораторії», де вперше в історії Нового часу було відпрацьовано механізми системної дегуманізації.

Актуальність теми зумовлена необхідністю зрозуміти генезис сучасних імперських практик, де насильство легітимізується через науковий дискурс, створення «архівних баз даних», використання технологій та мовні маніпуляції. Це завдання має важливе практичне значення для вивчення природи тоталітарних систем та механізмів виключення «іншого» в сучасному світі.

Методологія дослідження. Дане дослідження спирається на низку фундаментальних праць, що змінили парадигму сприйняття колоніалізму. Серед таких чільне місце займає робота Байрона Еллсворта Гаманна «The Invention of the Colonial Americas», де автор аналізує лінгвістичне конструювання терміну «колонія» та роль Архіву Індій як інструменту управління метаданими.

Наукове підґрунтя для теорії біологічної неповноцінності Нового Світу заклав Жорж-Луї Леклерк де Бюффон в своїй роботі «Природнича історія» (зокрема 9-й том). Корнеліус де Пау та Вільям Робертсон розвинули ці ідеї у «Спорі про Новий Світ», стверджуючи про природну меншовартість індіанців.

Залишається недостатньо висвітленим питання про те, як саме конкретні наукові тексти XVIII ст. (зокрема Бюффона) слугували інструментом перетворення індіанця з людини на «біологічний об'єкт». Мало уваги приділяється тому, як технологічні прориви (зокрема винайдення морського хронометра) та архівна систематизація даних стали інструментами інтелектуальної ізоляції цілого континенту.

Метою роботи є обґрунтування тези про Конкісту як «лабораторію насильства». Задля цього необхідно простежити еволюцію терміну «колонія» від значення «поселення» до категорії субординації; проаналізувати тексти Ж.-Л. де Бюффона як інструмент дегуманізації корінного населення; розглянути, як створення Архіву Індій та морського хронометра вплинули на модель «іншого».

Виклад основного матеріалу дослідження. Традиційна історіографія визначає 1492 рік, як рік «відкриття» Америк для Старого світу – як вихідну точку «колоніального етапу» в історії континентів. Безумовно, Америки були колоніальними з початку «відкриття» і до Епохи революцій XVIII ст. Існує багато праць про Новий світ з використанням терміну «колоніальні». Як зазначає Байрон Еллсворт Гаманн, ідея про те, що період з 1492 до кінця XVIII ст. був «колоніальною ерою», фактично не виникала до кінця цього періоду – тобто до другої половини XVIII ст. Це характерно для англійських, французьких, іспанських та португальських джерел, в яких лише в другій половині XVIII ст. з’являється термін «колонія» в сучасному розумінні.

Деякі частини Америк ранньомодерного часу справді називались «колоніями». Різниця в тому, що слово «колонія» (від лат. colonia) означало саме поселення, без жодної негативної конотації цього слова. Такі дослідники Іспанської імперії як Рікардо Левене, Ентоні Пагден, Франсуа-Ксав’є Герра,

Паула Де Вос та Марк Беркхолдер вказують, що іспанське слово «colonia» майже ніколи не використовувалося для опису Іспанської Америки до кінця XVIII ст. Лише в XVIII ст. відбулась зміна під час епохи Просвітництва – визначення територій саме як колоніальних формувало статус цих територій як підпорядкованих і «нижчих», що дозволяло виправдати нові методи економічної експлуатації.

Європа винайшла слово «колонія», щоб дистанціюватися від власного насильства. Назвавши Америку «колоніальною територією», європейці створили ілюзію, що жорстокість – це те, що відбувається «там», за океаном, а не те, що є частиною самої європейської культури. (Hamann, 2022: 1-2).

В період Просвітництва завдяки Жорж-Луї Леклерку, майбутньому графу де Бюффон, і його 36-томною публікацією «Histoire naturelle» («Природнича історія») (Париж, з 1749 року) формуються нові дискусії.

Автор стверджує, що корінні американці фізіологічно слабші за європейців, не мають волосся на тілі та бороди; «дикун» має малі статеві органи, що, на його думку, є ознакою загального «занепаду живої природи» на континенті; будь-який рух корінної людини зумовлений лише базовими потребами, як-от голод чи спрага; корінним народам «відмовлено в найціннішій іскрі вогню природи» – здатності до любові та прихильності до собі подібних (без любові та пристрасті до «самки»); «дикуни» нездатні створювати сім'ї, громади чи державні утворення (республіки, монархії); «самки» — лише служниці або в'ючні тварини, яких експлуатують без любові; природа принизила «дикуна» більше за будь-яку тварину, позбавивши його соціальних інстинктів. Органи чуття корінних жителів описуються як «грубі», а їхня мова — як «варварська»; народи «втратили будь-яке поняття» про світ, з якого походять, і за кілька тисячоліть не змогли вигадати способів передачі знань чи підкорити жодну тварину. (Buffon,, 1761: 104-128). Врешті де Бюффон чітко окреслює корінних жителів лише як «тварину першого рангу», а не людину (Buffon,, 1761: 103).

Після роботи Жорж-Луї Леклерка (де Боффона) розвинувся цілий пласт робіт трансатлантичного «Спору про Новий Світ». Спочатку це була робота нідерландського каноніка Корнеліуса де Пау, який в праці «Філософські дослідження про американців» описує Америку, як неповноцінний континент. ««Це, без сумніву, жахливе видовище, — починає він, — бачити половину земної кулі настільки знедоленою природою, що все в ній або вироджене, або потворне». (de Pauw, 1768: 3-4). Людські та тваринні мешканці континенту були зіпсованими та слабкими – і така ж доля чекала на іммігрантів будь-якого виду. Америка була навіть батьківщиною сифілісу. (de Pauw, 1768: 4-10). Відмінність від роботи де Бюффона полягала в критиці саме тієї експансії, яку вели іспанці: «Завоювання Нового Світу, таке знамените і таке несправедливе, було найбільшим нещастям, яке випало на долю людства» (de Pauw, 1768: 4-5). Але загалом Пау не був проти європейської експансії, на основі ідей вищості європейців над корінним населенням Америк. Автор стверджував, що потрібен принцип «етичної імперії». (de Pauw, 1768: 5-11).

Наступною працею «Філософська та політична історія установ та торгівлі європейців у двох Індіях» французького письменника Гійома Рейналя. Загалом він глобально з'єднує Європу, Африку, Азію та Америки в контексті експансії. Він, як і Пау, засуджував насильство, особливо іспанське, але вірив і в «цивілізаційну місію» Європи та важливість глобальної торгівлі. Тому багато його розділів закінчуються рекомендаціями щодо більш ефективного європейського правління за кордоном. В завершальних розділах він також починає говорити про деградовані Америки. (Hamann: 12; Raynal, 1783)

І останній внесок у «Спір про Новий Світ» стала «Історія Америки» (1777) професора Шотландського Просвітництва в Единбурзькому університеті Вільяма Робертсона. Він критикує подачу попередніх «філософів», вважає, що вони: «занадто нетерплячі, щоб запитувати, вони поспішали вирішувати; і почали зводити системи, коли мали б шукати факти» (Robertson, 1777: 286). Проте однаково повторює кліше про неповноцінність Америк.

Цей «Спір про Новий Світ» йшов паралельно з новим технологічним проривом щодо сприйняття глобального простору. Географічне мислення до середини XVIII ст. спиралось на античну «зональну теорію», де світ ділився горизонтально – за широтами. Вважалося, що території в одній кліматичній зоні мають подібні характеристики, тому іспанці сприймали американські «Індії» як аналог азійських. І ці дискусії про клімат Америк руйнують античну віру про спільні кліматичні пояси: під тією ж широтою, де в Європі процвітає цивілізація (наприклад, Париж), в Америці панує «вбивчий холод» (Квебек).

Інструментом, що дозволив остаточно зафіксувати цей розрив, став морський хронометр Джона Гаррісона. Винайдений у 1760-х роках для точного обчислення довготи, цей пристрій дозволив європейцям вперше «розрізати» світ вертикально, відокремивши Східну півкулю від Західної. Якщо широти об'єднували світ у спільні кліматичні смуги, то вертикальність довготи створила умови для ізоляції Америк як радикально відмінного, «іншого» простору. Таким чином, технічна точність Гаррісона стала фундаментом для «наукової» демонізації континенту: тепер Америку можна було не просто описувати як «холодну», а чітко локалізувати її як відокремлену зону деградації.

Логічним завершенням цього процесу стало створення у 1780-х роках Генерального архіву Індій (AGI) у Севільї. Це не було просто сховище документів; це був перший в історії імперський апарат управління даними, де реальність Нового Світу перетворювалася на суху статистику. Створення архіву стало реакцією на «Історію Америки» Робертсона: іспанська корона прагнула монополізувати право на написання історії, «очистивши» її від іноземних впливів і зосередивши всі документи про Америку в окремому просторі, ізольованому від історії Європи. (Hamann, 2022: 12-26).

Висновки. Підсумовуючи, можна окреслити епоху Просвітництва як парадокс історії європейської експансії. Замість того, щоб поширити ідеали гуманізму, Європа створила інтелектуальний та бюрократичний апарат для системного виправдання насильства. Процес перетворення Америк на класичну

«колонію» відбувався в кабінетах європейських науковців, картографів та архіваріусів. Цей процес спирався на три ключові механізми:

По-перше, лінгвістична та ідеологічна маніпуляція. Трансформація терміну «колонія» з нейтрального означення поселення на означення «чужої» і «іншої» території дозволила Європі дистанціюватися від власної жорстокості. «Колоніальність» стала штучним конструктом, за допомогою якого європейські імперії легалізували експлуатацію, виносячи її за межі «цивілізованого» світу.

По-друге, наукова дегуманізація. Завдяки трансатлантичному «Спору про Новий Світ», започаткованому Ж.-Л. Л. де Бюффоном, було сформовано псевдонауковий міт про біологічну, кліматичну та культурну деградацію Америк. Визначення корінного жителя як «тварини першого рангу», позбавленої соціальних інстинктів, здатності до любові та цивілізаційного потенціалу, зняло будь-які етичні обмеження щодо його експлуатації, надавало виправдання та аргументацію дій.

По-третє, технології та бюрократичний контроль. Винайдення точного морського хронометра дозволило просторово ізолювати Західну півкулю, змінивши горизонтальну (кліматичну) парадигму світу на вертикальну (геополітичну). Логічним завершенням цієї ізоляції стало створення Архіву Індій – першої глобальної бази даних. Перетворення живих людей на статистичні одиниці в податкових і судових реєстрах породило феномен «бюрократичної дистанції».

Таким чином, у період раннього модерну та Просвітництва Америки перетворилися на глобальну «лабораторію». Саме тут Європа вперше відпрацювала матрицю тоталітарного контролю: відмовила цілому континенту в людяності за допомогою науки, ізолювала його за допомогою технологій і перетворила на ресурс за допомогою бюрократії. Цей апарат дегуманізації не зник після втрати іспанських володінь; навпаки, у XIX та XX ст. він стане готовим інструментарієм для наступного етапу імперської експансії вже на Африканському континенті.

Список використаних джерел та літератури

1. Buffon, G.-L. L. de. (1761). *Histoire naturelle, générale et particulière, avec la description du Cabinet du roy* (Vol. 9). De l'Imprimerie royale.

2. de Pauw, C. (1768). *Recherches philosophiques sur les Américains, ou Mémoires intéressants pour servir à l'histoire de l'espèce humaine* (Vol. 1). George Jacques Decker.

3. Hamann, B. E. (2022). *The invention of the colonial Americas: Data, architecture, and the Archive of the Indies, 1781–1844*. Getty Research Institute.

4. Raynal, G.-T. (1783). *Histoire philosophique et politique des établissemens et du commerce des Européens dans les deux Indes* (Vol. 1). Jean-Léonard Pellet.

5. Robertson, W. (1777). *The history of America* (Vol. 1). W. Strahan; T. Cadell; J. Balfour.

УДК 94(477):316.7.

Лілія СОМІНСЬКА
(м. Київ)

Трансформація ставлення населення українських земель до образу правителя у XIV–XVI ст.: від князя до виборного гетьмана

Анотація. У статті розглянуто, як змінювалося уявлення про владу на українських землях у пізньому Середньовіччі та ранньому Новому часі. Простежено поступові зміни в уявленнях про владу – від князівської моделі, пов'язаної з родом і традицією, до козацької гетьманської влади, авторитет якої дедалі більше спирався на особисті якості та військову роль.. Окрему увагу приділено тим чинникам, що вплинули на зміну ставлення до традиційної еліти: поширенню нових правових норм у Литовських статутах, а також релігійним суперечностям після Берестейської унії. Розглянуто й образ суспільства, яке після занепаду князівських родів сприймало себе позбавленим захисника, а також формування в козацькому середовищі уявлення про "доброго володаря". Загалом стаття показує, що зміни в образі правителя відбивали глибші зрушення в тогочасних політичних уявленнях і способах легітимації влади.

Ключові слова: образ правителя, князівська влада, гетьманство, легітимність, десакралізація, політична культура, соціокультурна трансформація.

Науковий керівник: *Журба М. А.,* завідувач кафедри всесвітньої історії та археології історичного факультету УДУ імені Михайла Драгоманова, доктор історичних наук, професор.

Liliia Sominska. **The Transformation of Attitudes towards Rulers among the Population of the Ukrainian Lands in the Fourteenth–Sixteenth Centuries: From Prince to Elected Hetman**

Abstract: the article examines how perceptions of power on the Ukrainian lands changed in the Late Middle Ages and the Early Modern period. It traces the gradual transformation of ideas about authority from the princely model, associated with lineage and tradition, to Cossack hetman power, whose authority increasingly rested on personal qualities and military role. Special attention is paid to the factors that influenced changes in attitudes toward the traditional elite: the spread of new legal norms in the Lithuanian Statutes, as well as religious conflicts after the Union of Brest. The article also considers the image of a society that, after the decline of princely dynasties, perceived itself as deprived of a protector, and the formation within the Cossack environment of the idea of a "good ruler." Overall, the article shows that changes in the image of the ruler reflected deeper shifts in the political imagination of the time and in the ways power was legitimized.

Keywords: figure of the ruler, princely power, hetmanship, legitimacy, desacralization, political culture, sociocultural transformation.

Постановка проблеми. Трансформація інституту влади на українських землях у XIV–XVI ст. традиційно розглядається в контексті включення територій до складу Великого князівства Литовського та Речі Посполитої. Проте поза увагою дослідників часто залишається антропологічний аспект цієї проблеми – еволюція сприйняття постаті правителя у свідомості тогочасного соціуму. Актуальність обраної теми зумовлена недостатністю аналізу ментальних зрушень, що відбулися в українській народній традиції під час переходу від середньовічної ідеї «природного пана» до ранньомодерного концепту виборного лідера. Дослідження цих процесів дозволяє глибше зрозуміти механізми легітимації влади та специфіку формування української політичної культури, що є важливим для цілісного осягнення державотворчих процесів від доби Київської Русі до сучасності.

Мета статті – простежити еволюцію ставлення українського народу до інституту влади у XIV–XVI ст. та з'ясувати, як занепад ідеї сакральності монарха сприяв утвердженню нової моделі виборного козацького лідера.

Історіографічний огляд. Сучасні підходи до вивчення інституту влади на українських землях у XIV–XVI ст. мають тенденцію до зміщення від опису політичних подій до аналізу соціальних уявлень та ідентичностей. Важливе значення для дослідження цієї теми має праця Я. Грицака «Подолати минуле: глобальна історія України». Автор розглядає зміни в образі правителя в ширшому контексті формування української спільноти та звертає увагу на те, як прикордонне становище українських земель впливало на зміну еліт і суспільних уявлень про владу (Грицак, 2021).

Велике значення для дослідження має увесь доробок Н. Яковенко, проте у статті використана одна книга. У книзі «Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст.» авторка розкриває внутрішній світ тогочасної людини, аналізуючи, як суспільство сприймало ієрархію, честь та обов'язки «природного пана» (Яковенко, 2002). Військовий аспект цієї легітимації та роль литовсько-руського війська у захисті суспільства, що стало підґрунтям для появи козацького ідеалу «щита», ґрунтовно проаналізовано Б. Черкасом (Черкас, 2021).

Питання формування нового типу лідера в особі козацького ватажка неможливо розглядати без праці С. Плохія «Наливайкова віра...», де автор демонструє роль релігійного чинника як інструменту для визнання авторитету гетьмана як «захисника віри» (Плохій, 2006).

Важливим складником дослідження є залучення першоджерел. Зокрема, «Привілей великого князя Казимира Київській землі» (середина XV ст.) слугує базовим текстом для вивчення правової легітимації принципу «старини», а полемічна праця М. Смотрицького «Тренос» (1610) дозволяє дізнатись про ментальний стан «сирітства» суспільства після згасання князівських родів. Для розуміння соціальних очікувань нижчих верств населення (міщан, селян) та їхньої реакції на тиск адміністрації ключове значення мають матеріали ґродських і

земських книг, зібрані у багатотомному «Архиві Юго-Западной Росии» (1859–1914).

Виклад основного матеріалу. У XIV–XVI ст. на українських землях зберігалася традиційна середньовічна система уявлень про владу. Її концептуальною основою було переконання у непорушності «старини» та сакральному, спадковому характері владних повноважень. Перехід руських земель під владу Великого князівства Литовського не сприймався населенням як розрив політичної традиції, оскільки литовські правителі інтегрувалися в наявну систему через основоположний принцип «старини не рушати, а новини не вводити» («абыхмо старины не рушали, а новин не вводили»), зафіксований у грамотах та привілеях землям руським (Грамота великого князя Казимира Київській землі, 1450-ті рр.). За таких умов образ князя у очах його підданих залишався сакралізованим: він осмислювався як намісник Бога на землі, відповідальний за патерналістську опіку над підданими, підтримання справедливості та захист від зовнішніх ворогів. Легітимність мала виключно спадковий характер, навіть при повстаннях та силовій заміні володаря, заміняли його на людину з тої ж династії.

Проте у XVI ст. політичний устрій руських земель зазнав кардинальних змін унаслідок адміністративно-правових реформ. Ухвалення Литовських статутів (1529, 1566, 1588 рр.) та Люблінська унія 1569 р. сприяли інтеграції руських князів до загальнодержавної політичної системи Речі Посполитої. Цей процес супроводжувався відчуженням влади від династії: персоналізована влада князя-патрона втрачала своє значення, поступаючись місцем абстрактному закону, інституту урядників та органам шляхетського самоврядування (Яковенко, 2002). Можна припустити, що з цього моменту відбувалася поступова десакралізація образу влади.

Реакція міщанства та селянства на ці трансформації мала гостро негативний характер, що яскраво простежується в судових записах епохи. У матеріалах ґродських і земських книг, опублікованих у виданні «Архив Юго-Западной России», зафіксовано численні протестації та скарги населення. Джерела, зокрема актові книги, свідчать, що соціальне невдоволення фокусувалося не стільки на зміні підданства, скільки на руйнуванні традиційного правового поля: свавіллі нової польсько-литовської адміністрації, ігноруванні звичаєвого права та різкому посиленні феодально-податкового тиску на громади. Для великої частини населення влада перестала бути гарантом справедливості, посиливши тиск та зловживання.

Криза патерналістської моделі «князя-захисника» припала на початок XVI ст. і набула символічного вираження після смерті князя Василя-Костянтина Острозького у 1608 р. Смерть князя символічно позначила втрату постаті, яка в уявленні сучасників уособлювала традиційний захист і патронат, що демонструє нам полемічна література. У «Ляменті у світа тогочасного...» (1608) та праці Мелетія Смотрицького «Тренос» (1610) стан українського суспільства демонструється через категорію «сирітства», де персоніфікована Русь постає вдівцюючою матір'ю, позбавленою опікунів та захисників (Смотрицький, 1610).

Занепад традиційної князівської еліти, її стрімка полонізація та католизація призвели до того, що населення прикордонних територій дедалі частіше самостійно стикалося з небезпекою татарських нападів. Впродовж «довгого XVI століття» українські терени перетворилися на класичний простір «Великого Кордону» – небезпечного порубіжжя між осілою християнською та кочовою ісламською цивілізаціями. Коли стара аристократія інтегрувалася у польський політичний простір, вона також дистанціювалася від мас та де-факто зняла із себе патерналістські обов'язки фізичного захисту територій. Як наслідок, традиційна легітимність можновладців в очах народу помітно послабилася, довіра була втрачена. Порожнечу, що утворилася в результаті цих подій, заповнило козацтво. Виникнувши як типове явище фронтиру, воно перебрало на себе залишену князями роль «щита» (Грицак, 2021). Саме роль захисників прикордоння значною мірою сприяла визнанню козацтва як нової суспільної та військової сили (Черкас, 2021).

Каталізатором формування нового образу правителя став релігійний розкол після Берестейської унії 1596 р. Значна частина сполонізованої еліти почала сприйматися православним населенням як «чужа», адже її перехід до католицизму та польської культурної традиції вважався відступом від інтересів і віри руського суспільства. (Плохій, 2006: 230-248). У цих умовах у козацькому середовищі та серед частини населення могли формуватися нові уявлення про «доброго володаря». Відбувся своєрідний імагологічний злам – тобто змінилося саме уявлення про те, хто є «своїм» і законним правителем. Від цього часу авторитет влади дедалі більше пов’язувався зі здатністю реально захищати православне населення та його інтереси.

У козацькому середовищі сформувалася нова політична культура, в основі якої лежала лицарська етика, особиста звитяга та інститут виборності. Для пересічного українського селянина чи міщанина виборний гетьман став функціональним замінником князя. Часто міфологізованим, але вже не сакральним. Наприкінці XVI ст. створюється цікавий синтез: козацькі гетьмани починають перебирати на себе атрибути князівської гідності, але вже на новій, договірній основі.

Отже, з часом уявлення про законну владу змінилися: якщо раніше її пов’язували насамперед зі спадковим правом і сакральним статусом правителя, то пізніше дедалі важливішими ставали особистий авторитет і підтримка громади. Це сприяло формуванню нових уявлень про роль володаря, межі його влади та право народу обирати свого лідера.

Висновки. Трансформація образу володаря на українських землях у XIV–XVII ст. показує поступовий перехід від священної спадкової князівської влади до нового розуміння влади, заснованого на особистому авторитеті правителя, його здатності захищати громаду та підтримувати справедливість. Занепад князівської еліти, посилення соціальних і релігійних конфліктів, а також руйнування старої системи взаємного захисту між правителем і суспільством сприяли зміні уявлень про «доброго володаря».

Аналіз джерел і праць сучасних істориків показує, що у XVI–XVII ст. відбувався поступовий відхід від уявлення про владу як священне право династії. Проте тема змін у ментальності українського народу є недостатньо дослідженою. Перспективи подальших розвідок полягають у детальному аналізі відображення появи цього нового політичного ідеалу у різних документальних джерелах.

Список використаних джерел та літератури

1. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов [в 35 тт.]. – Ч. 5: Акты о городах (1432-1798). Т. I. Киев, 1869. 736 с.

2. Грицак Я., 2021. Подолати минуле: глобальна історія України. Київ: Портал, 432 с.

3. Плохій С., 2006. Наливайкова віра: козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. Київ: Критика, 494 с.

4. Привілей великого князя Казимира Київській землі (середина XV ст.) // Хрестоматія з історії держави і права України: у 2 т. Т. 1. Київ: Ін Юре, 1997.

5. Смотрицький М., 1610. Тренос, або Плач єдиної святої вселенської апостольської Східної церкви. Вільно.

6. Черкас Б., 2011. Степовий щит Литви. Українське військо Гедиміновичів (XIV–XVI ст.). Київ: Темпора, 144 с.

7. Яковенко Н., 2002. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. Київ: Критика, 416 с.

УДК 7.034(450)”1520/1590”:316.42

Біляна САВ’ЮК
(м. Київ)

Маньєризм як візуальне втілення соціополітичної кризи в Італії (1520–1590-ті рр.)

Анотація. Дослідження присвячено аналізу того, як глибока криза італійського суспільства XVI століття трансформувала мистецтво Відродження, породивши складний і суперечливий стиль – маньєризм. У роботі розглядається, чому художники свідомо відмовилися від ідеалів гармонії та раціональності, які панували ще покоління тому. Головну увагу приділено трьом подіям, що стали шоком для тогочасного соціуму: виснажливим Італійським війнам, трагедії погрому Рима 1527 року (Sacco di Roma) та ідеологічному тиску з боку Тридентського собору. На прикладі творів Понтормо, Парміджаніно, Бронзіно та інших майстрів авторка доводить, що деформація людського тіла та ірраціональний простір на їхніх полотнах були не просто художніми експериментами, а відображенням загальної тривоги та втрати життєвих орієнтирів. Окремий акцент зроблено на елітарному характері маньєризму. Це мистецтво, насичене складними алегоріями та символами, було інтелектуальною грою «для своїх», що підкреслювало закритість тогочасних придворних кіл та їхню спробу відгородитися від

хаосу зовнішнього світу. Таким чином, маньєризм постає не просто стилем, а візуальною мовою епохи, що переживала крах своїх головних сподівань.

Ключові слова: маньєризм, соціополітична криза, Італія XVI ст., Італійські війни, Тридентський собор, Понтормо, Парміджаніно.

Науковий керівник: *Журавльова Людмила Віталіївна*, доцентка кафедри всесвітньої історії та археології історичного факультету УДУ імені Михайла Драгоманова, кандидат історичних наук, доцент.

Biliana Saviuk. **Mannerism as a Visual Embodiment of the sociopolitical crisis in Italy (1520s–1590s)**

Abstract. This paper examines how the profound crisis in 16th-century Italian society transformed Renaissance art, giving rise to a complex and contradictory style—Mannerism. It explores why artists deliberately turned their backs on the ideals of harmony and rationality that had prevailed just a generation earlier.

The main focus is on three events that came as a shock to the society of the time: the gruelling Italian Wars, the tragedy of the Sack of Rome in 1527 (Sacco di Roma), and the ideological pressure exerted by the Council of Trent. Using the works of Pontormo, Parmigianino, Bronzino and other masters as examples, the author demonstrates that the distortion of the human body and the irrational space in their canvases were not merely artistic experiments, but a reflection of widespread anxiety and the loss of life's bearings.

Particular emphasis is placed on the elitist nature of Mannerism. This art, saturated with complex allegories and symbols, was an intellectual game 'for the initiated', which underscored the exclusivity of the court circles of the time and their attempt to shield themselves from the chaos of the outside world. Thus, Mannerism emerges not merely as a style, but as the visual language of an era that was witnessing the collapse of its principal hopes.

Keywords: Mannerism, sociopolitical crisis, sixteenth-century Italy, Italian Wars, Council of Trent, Pontormo, Parmigianino.

Постановка проблеми. Упродовж тривалого часу маньєризм перебував на марґінесі мистецтвознавчого дискурсу – його зводили до ознаки вичерпаності ренесансного проєкту. Перегляд цієї позиції розпочався лише у повоєнні десятиліття, коли праці М. Дворжака, А. Гаузера та Дж. Бріґанті засвідчили самодостатність маньєризму як культурного явища з автономною естетичною логікою. Проте одна проблема, на нашу думку, і далі лишається недостатньо висвітленою – проблема безпосередньої кореляції між конкретними політичними катастрофами на італійських землях (війнами, погромами міст, церковною цензурою) та трансформацією зображальних засобів у маньєристичному живописі й архітектурі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Хто саме і що саме вже зробив у цьому напрямку? К. Шоу та М. Маллетт написали ґрунтовну монографію про Італійські війни, де показали, наскільки глибоко ці конфлікти змінили суспільне обличчя Італії (Shaw, Mallett, 2019). Для нас принципово важливими є також роботи Ю. Романенкової. Вона поставила два дуже різних, навіть на перший

погляд суперечливих запитання: по-перше, чи не є маньєристичний імпульс позачасовим (тобто таким, що може повторитися будь-коли), а по-друге – чи справедлива усталена думка про «творче безпліддя» стилю (Романенкова, 2011; Романенкова, 2021). С. Лінда, аналізуючи архітектуру Джуліо Романо, зуміла показати дуже конкретну річ: як відчуття нестійкості матеріалізувалося у грі з класичним ордером – коли тригліфи «з'їжджають», а фронтони «не працюють» (Linda, 2023: 47). С. Садіхова окреслила хронологічні етапи маньєристичного живопису Італії (Sadikhova, 2023: 15).

Мета дослідження – з'ясувати, яким чином маньєризм в італійському мистецтві 1520–1590-х рр. Був обумовлений суспільно-політичними катаклізмами свого часу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Італійські війни 1494–1559 рр. були не одним окремим конфліктом, а тривалим комплексом воєн, у яких Апеннінський півострів став головним простором боротьби між провідними західноєвропейськими силами. Автори наголошують, що понад шість десятиліть Італія залишалася осередком конфліктів між державами Західної Європи, а завершальна перевага дісталася іспанським Габсбургам, які закріпили за собою Міланське герцогство та Неаполітанське королівство (Shaw, Mallett, 2019: 1). Причини цієї боротьби були пов'язані не лише з військовою силою, а й із династичними претензіями: французькі й іспанські монархи претендували на Неаполь, французька Орлеанська лінія — на Мілан, а імператор мав підстави втручатися через статус Міланського герцогства як імперського лену (Shaw, Mallett, 2019: 1–2). Унаслідок цього італійська політична система зазнала глибокої трансформації: території переходили з рук у руки, династії усувалися, частина держав зникала, а інші утворювалися заново (Shaw, Mallett, 2019: 1). Мир у Като-Камбрезі 1559 р. фактично зафіксував занепад французьких позицій в Італії та зміцнення іспанської переваги на півострові (Shaw, Mallett, 2019: 274–275).

А потім стався погром Риму (Sacco di Roma). Травень 1527 р. Найманці імператора Карла V увійшли до Рима і протягом кількох днів грабували та нищили місто. Для нас важливо зрозуміти, чим це було саме для художників і інтелектуалів. Рим уособлював відроджену античну славу – це була столиця того, що ми називаємо Високим Ренесансом. За папства Юлія II тут працювали Рафаель і Мікеланджело. І от це все за тиждень зруйнували ландскнехти. Після такого удару повернутися до ренесансної «норми» було, напевне, вже неможливо.

Ранній маньєризм – це мистецтво, написане «по гарячих слідах». Саме так ми розуміємо те, що робив Якопо Понтормо. Його «Зняття з хреста» у церкві Санта-Фелічіта (1523–1525, Флоренція) – річ, від якої стає не по собі. Фігури на полотні ніби втратили вагу. Вони не стоять і не лежать – вони підвішені у порожнечі, ледь-ледь торкаючись якоїсь невидимої поверхні. Ренесансного відчуття «тіло має вагу, тіло стоїть на землі» тут більше немає (Sadikhova, 2023: 16). На мою думку, зламана просторова побудова картини – це прямий візуальний еквівалент того, що переживали тогочасні люди: відчуття, ніби земля пішла з-під ніг.

Россо Фіорентіно належав до засновників флорентійського маньєризму й у своїх ранніх творах демонстрував відхід від ренесансного ідеалу гармонійної

людської постаті. У статті Sadikhova підкреслено, що вже з 1517–1518 рр. Художник відмовлявся від ідеального стилю, тяжіючи до підвищеної емоційності й драматизму. Для його композицій характерними були надмірно видовжені тіла, непропорційно малі голови, виразні жести, різкі колористичні поєднання, а також свідома деформація людських фігур і облич. Саме ці риси дають підстави розглядати творчість Россо як один із проявів кризового, антикласичного характеру раннього маньєризму. Після переїзду до Франції у 1530 р. Россо Фіорентіно став одним із засновників школи Фонтенбло, що свідчить про поширення італійського маньєризму за межі Італії. (Sadikhova, 2023: 16)

Про Парміджаніно треба сказати окремо. Це представник пармської лінії маньєризму, і саме він, мабуть, дав напряму найбільш «маніфестні» речі. Візьмемо «Автопортрет в опуклому дзеркалі» (1534). Тут художник буквально заявляє: я не копіюю дійсність, я пропускаю її крізь власну оптику, і ви, глядачі, бачите саме мою версію – спотворену, суб'єктивну, але чесну (Романенкова, 2021: 276). А «Мадонна з довгою шиєю» (бл. 1524) йде ще далі. Це вже відкритий розрив із ренесансним каноном пропорцій. Шия Мадонни неприродно довга, фігури витягнуті, текучі – і жодної спроби це приховати. Наслідувати натуру для Парміджаніно – більше не мета. Глядачеві показують не світ як такий, а те, що відбувається всередині художника.

Щодо архітектури, то в ній маньєристичне світовідчуття проявляється, можливо, навіть яскравіше, ніж у живописі, бо будівля – це щось матеріальне, щось, що повинно стояти. А Палаццо дель Те у Мантуї (1525–1534, арх. Джуліо Романо) якраз і побудовано так, ніби воно стояти не збирається. Тригліфи карнизу виглядають так, начебто зараз зісковзнуть; арка «посварена» з трикутним фронтоном; ритм напівколон навмисне нерівний, збитий (Linda, 2023: 50). У Залі Гігантів (бл. 1530–1534) Юпітер громить титанів блискавками. Дослідники досі сперечаються, що це – прославлення Карла V чи застереження: будь-яка земна влада крихка І – важливий момент – фреска не зупиняється на стінах. Вона «перетікає» на склепіння. Кордон між стіною і стелею зникає. А разом із ним зникає і саме відчуття, що простір – стабільний і впорядкований. (Linda, 2023: 51)

Після 1540-х рр. Маньєризм змінюється – і змінюється дуже помітно. Причина – Контрреформація. Тридентський собор (1545–1563) фактично прописав художникам, що їм можна зображувати, а що – ні. Ю. Романенкова називає собор «злим генієм для мистецтва», і це стосується не тільки Іспанії, а й Італії (Романенкова, 2011: 1). Маньєризм цього періоду стає офіціозним. Аньоло Бронзіно – чудовий приклад. Чого лише варті його портрети Елеонори Толедської чи Стефано Колонни. У них між глядачем і портретованим – скло. Обличчя застигле, ідеально стримане, жодної живої емоції. Це вже не крик Понтормо і не агресія Россо – це тиша, але тиша вимушена (Sadikhova, 2023: 16).

Але було б неправильно зводити маньєризм тільки до реакції на кризу. Тут є ще один, дуже суттєвий бік. Маньєристи створили власну теоретичну програму – концепцію invenzione. При цьому, уява художника – важливіша за копіювання натури. Замість того, щоб намагатися наздогнати Леонардо, Мікеланджело чи Рафаеля (а це змагання і справді було безнадійним), маньєристи запропонували

інше: фантазія – не служниця натури, а її суперниця. Фантазія здатна виправляти природу, і в цьому немає нічого незаконного (Романенкова, 2021: 278). Ю. Романенкова дає маньєризму дуже точне визначення – «стан духу». Такий стан, що повертається щоразу, коли внутрішній світ художника входить у різкий конфлікт із тим, що відбувається навколо (Романенкова, 2011: 1).

Художники-маньєристи жили, по суті, у потрійній тривозі. Перша – політична: війни без кінця. Друга – релігійна: реформація, розколи, взаємні анафеми. Третя – найглибша – екзистенційна: усвідомлення того, що Високий Ренесанс залишився у минулому і повторити його неможливо.

Висновки. Отже, маньєризм 1520–1590-х рр. – це не побічний ефект кризи. Це її мова. Італійські війни, шок від погрому Рима, задушливий тиск Контрреформації, крах гуманістичних ілюзій – усе це залишило сліди на полотнах і стінах. Деформовані тіла, зламаний простір, холодний колір, штучні композиції – ось чим ця епоха говорила про власну тривогу. Але – і це принципово – маньєризм не зупинився на констатації біди. Концепція invenzione дала художникам теоретичний інструмент, щоб працювати далі, попри все.

Список використаних джерел та літератури

1. Романенкова Ю. В., 2011. Філософсько-естетична концепція маньєризму. Генеза стилю. Вісник НАКККіМ. № 4. С. 50–55.

2. Романенкова Ю. В., 2021. Феномен маньєризму у мистецтві Європи XVI – початку XVII ст.: до питання про походження стилю. АРТ-платФОРМА. Вип. 1(3). С. 259–293. https://doi.org/10.51209/platform.1.3.2021.259-293 (дата звернення: 10.05.2026).

3. Sadikhova S. Mannerism in Italian art in XVI-XVII centuries / Sadikhova S. // Norwegian Journal of development of the International Science. — 2023. — No. 120. — P. 15–19. https://doi.org/10.5281/zenodo.10137792 (дата звернення: 10.05.2026).

4. Linda S., 2023. The Mannerism of Giulio Romano: Innovation and dramatic imagery. Architectural Studies. Vol. 9, №. 1. P. 47–57. https://doi.org/10.56318/as/1.2023.47 (дата звернення: 10.05.2026).

5. Shaw C., Mallett M., 2019. The Italian Wars 1494–1559: War, State and Society in Early Modern Europe. 2nd ed. Abingdon; New York: Routledge. P. 407 URL: https://www.routledge.com/The-Italian-Wars-1494-1559-War-State-and-Society-in-Early-Modern-Europe/Shaw-Mallett/p/book/9781138739048 (дата звернення: 10.05.2026).

УДК 930.2:929.5

Дарія ТАРКОВСЬКА
(м. Київ)

Роди Станіславських у польських гербівниках XVI-XIX століть

Анотація. Проводиться аналіз польських гербівників XVI-XIX ст., що стосуються польських родів Станіславських. Зокрема використано інформаційний потенціал Польського гербівника Каспера Несецького, Герби лицарства польського Бартоша

Папроцького, Польського гербівника та іменного списка заслужених у Польщі людей усіх станів і часів Іполита Ступницького. Представляється систематизована біографічна інформація про представників роду Станіславських.

Ключові слова: рід Станіславських, польські гербівники, Каспер Несецький, Бартош Папроцький, Іполит Ступницький.

Dariia Tarkovska **(Kyiv).** **The Stanislavski families in Polish Heraldic books of the XVI-XIX centuries**

The article analyzes the complexes of Polish archival sources related to the Tarkowski family. In particular, materials from the Archive of New Acts, the Main Archive of Ancient Acts in Warsaw, the National Archives in Krakow, the National Digital Archive, and the State Archives in Warsaw, Lublin, Przemyśl, Radom, and Siedlce are used. The potential of the private archive of the Warsaw branch of the family is revealed, which provides exclusive material dating back to the XX century.

Keywords: *the Stanislavski family, Polish heraldic books, Kasper Niesiecki, Bartosz Paprocki, Hipolit Stupnicki.*

Постановка проблеми. Польський рід Станіславських на території України відомий своїм внеском у розвиток правознавчої сфери, художнього, літературного та театрального мистецтва. Зокрема Антоній-Роберт Станіславський був професором кафедри енциклопедії права та протягом 1866–1868 рр. деканом юридичного факультету Харківського університету. Ян Станіславський провадив свою діяльність як живописець-імпресіоніст, очолював майстерню пейзажного живопису в Краківській школі образотворчих мистецтв, входив до педагогічної ради Київської малювальної школи Миколи Мурашка (Блюміна, 2025). Гжегож Станіславський разом зі своєю дружиною Станіславою сприяли розвитку Польського театру у Києві. Однак у публічному просторі відсутня інформація щодо більш давніх представників роду, витоків Київської гілки, її гербу. Саме тому наявна потреба у систематизації інформації щодо членів роду, що міститься у польських гербівниках.

Виклад основного матеріалу дослідження. Згідно опрацюванної інформації згадки про Станіславських виявлені у працях Каспера Несецького, Вартоша Папроцького та Іполита Ступницького. Зважаючи на відомості, можемо констатувати, що існували роди Станіславських з такими гербами: Пилява, Гриф, Косьцєша, Радван, Роля, Суліма, Шеліга.

У трьох геральдичних збірниках найбільший блок матеріалів про Станіславських гербу Пилява. Каспер Несецький виводить їхнє походження зі Станіславиць, що знаходяться у Радомському повіті, Мазовецького воєводства й стверджує, що вони були відомі завдяки поділу та продажу маєтків. Першу згадку він датує 1414 роком й фіксує продаж Пйотром Станіславським своєї частки у Станіславицях Конецьпольським (Niesiecki, 1841: 487). Несецький подає найбільш розгорнуті генеалогічні відомості про Станіславських гербу Пилява. Спираючись на них, засновником роду є саме Пйотр й його брат Дершлав. Згадується син Дершлава Мацей, його онук Ян, який був одружений з Беатою

Вільковською. Наводяться також їхні нащадки: Фелікс та Каспер (Niesiecki, 1841: 487). У гербівниках Папроцького та Ступницького відсутні вищеозначені дані. Між тим, розгорнутими в окреслених двох гербових книгах є реляції щодо життєпису Каспера. Це безпосередньо пов'язано з його державною діяльністю, оскільки займав посаду стольника Сандомирського та за панування Сигізмунда I ротмістрував, як зазначає Папроцький (Paprocki, 1584: 383). Згадки про Фелікса обмежуються тим, що він загинув у боротьбі з татарами (Niesiecki, 1841: 488). У гербівнику Ступницького згадуються також: Каспер, підчаший Саноцький; Балцер, каштелян Саноцький, потім підскарбій великий коронний; Михайло, підкоморій Подільський; Михайло, хорунжий Галицький, потім воєвода Київський, у праці підкреслюється його філантропічна діяльність у Кам'янці-Подільському, де він здійснив фундацію для жовнірів у службі вітчизни покалічених; Михайло, каштелян Кам'янецький, що фундував каплицю в костелі Домініканців у Львові (Stupnicki, 1862: 83). Несецький, на противагу іншим, згадує про Марціна, другого сина Каспера, підчашого Саноцького, який посідав пост писаря скарбового та Самуеля, ротмістра гусарського, що брав участь у Хотинській битві (Niesiecki, 1841: 489).

Роди гербів Гриф, Косьцєша, Радван, Рола, Суліма та Шеліга описані у меншому обсязі. Варто зазначити, що у гербівнику Бартоша Папроцького бачимо опис лише Станіславських гербу, тому базисним історіографічним джерелом нам слугує праця Каспера Несецького.

Щодо Станіславських гербу Гриф, то у роботі Несецького стверджується, що вони проживають у Сандомирському воєводстві, серед репрезантів Станіслав, підвоєвода Краківський (Niesiecki, 1841: 486).

Станіславські гербу Косьцєша у Несецького ототожнюються з Раковськими, автор стверджує, що задля розрізнення вони отримали нове прізвище. Про Станіславських гербу Шеліга знаходимо інформацію тільки про те, що вони мешкали у Серадзькому воєводстві. За аналогічним принципом також записані: «Станіславські гербу Радван, проживають у Варшавській землі», «Станіславські гербу Роля, у Куявському воєводстві» (Niesiecki, 1841: 490).

Означений рід гербу Суліма описується більш деталізовано, оскільки окрім місця їхнього походження, а саме Прусії, згадується, що мали маєтності під Гданським, під Воянівом, записано місце поховання родини – Любішевська церква.

Стосовно висвітлення інформації щодо родин цих гербів у книзі Ступницького, то вона тут має суто бібліографічний характер: Станіславські, герб Гриф; Станіславські, герб Косьцєша, споріднені з Раковськими; Станіславські, герб Радван; Станіславські, герб Роля; Станіславські, герб Суліма, походять із землі Прусської, звідки кілька військових (Stupnicki, 1862: 82).

Висновки. Отже, польський рід Станіславських представлений у геральдичних джерелах кількома гілками з різними гербами: Гриф, Косьцєша, Пилява, Радван, Роля, Суліма та Шеліга. Найбільш розгорнуто описаною є родина гербу Пилява, що походить з Мазовецького воєводства. Решта родів висвітлені у гербівниках обмежено, зазначається лише регіон проживання та окремі

споріднення. Систематизація цих відомостей є необхідною передумовою для подальшого дослідження Київської гілки роду.

Список використаних джерел та літератури

1. Paprocki B. Herby rycerstwa polskiego / zebrane i wydane r.p. 1584 ; wyd. K. J. Turowskiego. URL: https://archive.org/details/herbyrycerstwapo00papruoft/page/382/mode/2up?q=Tarkowsks (дата звернення: 10.05.2026).

2. Stupnicki H. Herbarz polski i imionospis zasłużonych w Polsce ludzi wszystkich stanów i czasów : ułożony porządkiem alfabetycznym na podstawie Herbarza Niesieckiego i manuskryptów. T. 3. URL: https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/391467/edition/302270/content (дата звернення: 11.05.2026).

3. Станіславський Ян-Ґжегож / І. М. Блюміна // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / редкол. : І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. – Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2025. URL: https://esu.com.ua/article-888645 (дата звертання: 12.05.2026).

4. Herbarz polski Kaspra Niesieckiego S. J. T. 8: [R–S]. Lipsk: nakł. i dr. Breitkopfa i Hærtela, 1841. URL: https://crispa.uw.edu.pl (дата звернення: 10.05.2026).

Розділ 2

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ТА ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

УДК 94(477)«1917»:271.2-72

Василь ГЕНСЬОРСЬКИЙ
(м. Івано-Франківськ)

Реакція православного духовенства українських єпархій на політичні зміни 1917 року: єпархіальні з'їзди як інструмент церковної самоорганізації

Анотація. Досліджується реакція православного духовенства українських єпархій на політичні зміни 1917 р. через діяльність єпархіальних з'їздів духовенства та мирян. Висвітлено перетворення єпархіальних зібрань на важливі центри церковного та суспільного життя в умовах революційних подій. Проаналізовано ставлення духовенства українських єпархій до падіння монархії, Тимчасового уряду та реформування церковного устрою. Встановлено, що більшість православного духовенства загалом прихильно сприйняла революційні зміни, пов'язуючи їх із надіями на звільнення Церкви від державної опіки та відновлення соборноправних принципів управління. Водночас виявлено неоднорідність позицій щодо характеру церковних реформ і ролі мирян у церковному житті.

Ключові слова: православне духовенство, єпархіальні з'їзди, політичні зміни 1917 року.

Vasyl Hensiorskyi **(Ivano-Frankivsk). The Reaction of the Orthodox Clergy of the Ukrainian Dioceses to the Political Changes of 1917: Diocesan Congresses as an Instrument of Church Self-Organization**

Annotation. The article examines the reaction of the Orthodox clergy of the Ukrainian dioceses to the political changes of 1917 through the activities of diocesan congresses of clergy and laity. It highlights the transformation of diocesan assemblies into important centers of church and public life during the revolutionary events. The study analyzes the attitude of the clergy of the Ukrainian dioceses toward the fall of the monarchy, the Provisional Government, and the reform of church administration. It has been established that the majority of the Orthodox clergy generally welcomed the revolutionary changes, associating them with hopes for the liberation of the Church from state control and the restoration of conciliar principles of church governance. At the same time, the study reveals the diversity of opinions regarding the nature of church reforms and the role of the laity in church life.

Keywords: Orthodox clergy, diocesan congresses, political changes of 1917.

Постановка проблеми. Революційні події лютого 1917 р. в Російській імперії спричинили докорінні зміни не лише в політичному, але й у церковному житті. Повалення монархії та встановлення Тимчасового уряду поставили Православну Церкву перед необхідністю переосмислення моделі державно-церковних відносин і пошуку нових форм церковного управління. Особливого значення у цих процесах набули єпархіальні з'їзди духовенства та мирян, які стали майданчиком для обговорення церковних реформ і суспільно-політичних змін.

Огляд останніх досліджень та публікацій. Окремі аспекти означеної проблематики частково розглядалися у працях І. Власовського, В. Дударя, Є. Сніди та інших дослідників. Проте, більшість досліджень переважно зосереджується або на загальноцерковних процесах, або на питаннях українського церковного руху, тоді як регіональні особливості реакції духовенства окремих українських єпархій залишаються недостатньо висвітленими.

У сучасній церковно-історичній науці подальшого вивчення потребує питання співвідношення церковних, суспільних і політичних мотивів у діяльності єпархіальних з'їздів українських єпархій, особливостей позицій різних єпархій щодо державної влади, а також еволюції поглядів православного духовенства на проблему церковної реформи та соборного устрою. Недостатньо опрацьованими залишаються також регіональні відмінності у сприйнятті революційних подій українським духовенством.

Метою дослідження є аналіз реакції православного духовенства українських єпархій на революційні зміни 1917 р. через діяльність єпархіальних з'їздів та виявлення особливостей церковно-суспільних настроїв духовенства в умовах трансформації державного устрою.

Виклад основного матеріалу дослідження. На початку XX ст. єпархіальні з'їзди були важливим елементом внутрішнього життя Православної Церкви. До революції їхня діяльність переважно обмежувалася господарськими та освітніми питаннями, однак після падіння монархії вони перетворилися на центри активного церковного та суспільного обговорення (Дудар, 2015: 30).

Першою реакцією православного духовенства на революційні події стали пастирські зібрання, які вже у березні 1917 р. проходили у великих містах України. На цих зібраннях лунала критика синодальної системи управління Церквою та надмірної залежності церковного життя від державної влади. Одним із центрів реформаторських настроїв у Києві стало середовище викладачів Київської духовної академії, де було створено Виконавчий комітет духовенства і мирян міста Києва, який ініціював скликання надзвичайного єпархіального з'їзду (Власовський, 1961: 11–12).

Київський єпархіальний з'їзд, що відбувся 12–17 квітня 1917 р., порушив питання про можливість негайного впровадження рішень єпархіального з'їзду без затвердження їх вищою церковною владою, зважаючи на складну суспільно-політичну ситуацію. Однак обер-прокурор Святішого Синоду дав негативну відповідь, що засвідчило прагнення центральної церковної влади зберегти контроль над діяльністю місцевих єпархій (Львов, 1917: 128).

Особливо активною була реакція Катеринославської єпархії. На надзвичайному єпархіальному з'їзді у березні 1917 р. засуджувався попередній державний режим, заявлялося про неможливість повернення до старого монархічного устрою, який називався «погибеллю для віри і Церкви» та наголошувалося на необхідності церковних реформ. Учасники з'їзду підкреслювали, що синодальна система поставила Церкву у надмірну залежність від державної влади (Сніда, 2016: 76).

У Полтавській єпархії реакція духовенства мала більш організований характер. Єпископ Феофан одним із перших запропонував скликати єпархіальний з'їзд «на нових началах» із залученням не лише священиків, але й дияконів, псаломщиків та мирян. Надзвичайний Полтавський єпархіальний з'їзд духовенства і мирян 3–6 травня 1917 р. став одним із найбільш представницьких церковних форумів того часу. На ньому обговорювалися питання реформування парафіяльного устрою, взаємин Церкви і держави, питання українізації церковного життя та ролі мирян у Церкві. Водночас робота з'їзду проходила у складній атмосфері політичних суперечок, емоційності та взаємної недовіри між різними групами духовенства і мирян (Надзвичайний, 1917: 869-874).

Волинський єпархіальний з'їзд у Житомирі підтримав демократичні перетворення та критикував політику попереднього режиму. На відміну від частини інших єпархій, тут уже лунали ідеї української церковної автономії та необхідності врахування національного фактору у церковному житті.

Подільське духовенство розглядало падіння монархії як можливість оновлення церковного життя та відновлення соборноправних принципів управління Церквою.

Особливо радикальні оцінки попереднього церковно-державного устрою звучали на з'їзді Херсонської єпархії в Одесі. Делегати критикували централізацію церковного управління та залежність Церкви від світської влади (Труды, 1917: 24-36).

Чернігівський єпархіальний з'їзд також підтримав реформування церковного життя відповідно до нових суспільних умов і виступив за більш активну участь мирян в церковному управлінні.

У зверненнях Таврійського єпархіального з'їзду революційні зміни пов'язувалися з надією на утвердження для Церкви «давноочікуваних свобод», без яких, на думку учасників з'їзду, були неможливими нормальний розвиток держави та церковного життя (Протокол, 1917: 210).

Подібні настрої простежуються і в резолюціях Надзвичайного з'їзду духовенства та мирян Харківської єпархії від 17 травня 1917 р., де духовенство заявляло про готовність працювати «на благо вільної Церкви» та підтримувати новий державний порядок.

Таким чином, для частини православного духовенства революційні події 1917 р. асоціювалися насамперед із перспективою звільнення Церкви від попередньої державної опіки та відновлення її внутрішньої свободи.

Попри загальну підтримку революційних змін, позиція духовенства не була однорідною. Частина кліру побоювалася надмірної політизації церковного життя

та руйнування традиційного церковного устрою. Значний вплив на настрої духовенства мали офіційні звернення Святішого Синоду та єпархіального єпископату, які закликали до покори Тимчасовому уряду та збереження громадського спокою.

Висновки. Революційні події 1917 р. стали важливим чинником активізації церковного життя в українських єпархіях. Єпархіальні з'їзди духовенства та мирян перетворилися на головний інструмент формування церковної позиції щодо нових державних реалій та реформування церковного устрою.

Більшість православного духовенства українських єпархій загалом прихильно поставилася до падіння монархії, пов'язуючи із цим надії на звільнення Церкви від державної опіки та відновлення соборноправних принципів церковного управління. Водночас реакція окремих єпархій мала свої особливості: від поміркованого реформізму до відкритої критики попереднього церковно-державного устрою та підтримки українських автономістських ідей.

Перспективним напрямом подальших досліджень стане вивчення впливу єпархіальних з'їздів на розвиток українського церковного руху та формування ідей соборноправності у православному середовищі України.

Список використаних джерел та літератури

1. Власовський І. Ф., 1961. Нарис історії Української Православної Церкви. Т. IV, Ч. 1. Ню Йорк-Бавнд Брук : Українська Православна Церква в С.Ш.А., 384.

2. Дудар В. Л., 2015. Місце Української Православної Церкви в політиці українських урядів під час визвольної боротьби українського народу 1917-1920 рр. Переяславський літопис : зб. наук. ст. Вип. 7. Переяслав-Хмельницький, 2015, 29-35.

3. Львов В., 1917. Копія пропозиції Г. Обер-Прокурора Св. Синоду від 21 березня 1917 р. за № 2. Секретарю Київської Духовної Консисторії. Киевские епархиальные ведомости. 1917. № 16. Ч. оф., 128.

4. Надзвичайний Полтавський Єпархіальний З'їзд представників духовенства і мирян. 3-6 травня 1917 року. Полтавские епархиальные ведомости. 1917. № 11. Ч. неоф., 867-874.

5. Протокол пастирського зібрання духовенства м. Сімферополя 7 березня 1917 року. Таврический церковно-общественный вестник. 1917. № 8-9. Сімферополь, 209-212.

6. Сніда Є. О., 2016. Катеринославська єпархія російської православної церкви у суспільно-політичних процесах 1917–1920 рр. : дис. … канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України». Дніпро : Дніпр. нац. ун-т ім. О. Гончара, 208.

7. Труды Херсоно-Одесского Чрезвычайного епархиального съезда представителей клира и мирян Православной Церкви. 19–26 апреля 1917 г. 1917. Одеса, 48.

УДК 37.014.3(477):334.73:929Левитський М.

Елла СТЬОПЧЕНКО
(м. Київ)

Просвітницько-економічна спадщина Миколи Левитського в контексті модернізації української освіти: від історичного досвіду до новітніх практик

Анотація. Зроблено комплексний історико-ретроспективний аналіз просвітницько-економічної спадщини видатного українського громадського діяча, фундатора реформаційного кооперативного руху та «артільного батька» Миколи Васильовича Левитського (1859-1936). Досліджено його персональний внесок у реформування та модернізацію освітнього простору України кінця XIX – початку XX століття через призму популяризації кооперативних ідей та підвищення економічної грамотності населення. Завдяки застосуванню порівняльно-історичного та біографічного методів, у роботі висвітлено еволюцію поглядів М. Левитського на роль практико-орієнтованої освіти у соціоекономічному розвитку суспільства. Особливу увагу закцентовано на актуалізації історичного досвіду діяча в умовах сучасних трансформацій. Доведено, що реформаторський потенціал ідей М. Левитського щодо інтеграції теоретичних знань із практичними навичками самоорганізації та фінансової культури є вагомим підґрунтям для розробки новітніх освітніх практик XXI століття, зокрема у сферах розвитку освіти, соціального підприємництва та післявоєнного відновлення територіальних громад України

Ключові слова: Ключові слова: Микола Левитський, економічна освіта, кооперація, просвітництво, модернізація освіти, історичний досвід, новітні освітні практики..

Ella Stopchenko **(Kyiv).** **The Educational and Economic Legacy of Mykola Levytskyi in the Context of the Modernisation of Ukrainian Education: From Historical Experience to Contemporary Practices**

Annotation. The article is devoted to a comprehensive historical and retrospective analysis of the educational and economic heritage of Mykola Levytskyi (1859–1936), a prominent Ukrainian public figure, founder of the reformist cooperative movement, and the "artel father". His personal contribution to the reformation and modernization of Ukraine's educational space in the late 19th and early 20th centuries is investigated through the prism of popularizing cooperative ideas and increasing the economic literacy of the population. By applying comparative-historical and biographical methods, the paper highlights the evolution of M. Levytskyi's views on the role of practice-oriented education in the socio-economic development of society. Special attention is focused on updating the historical experience of the figure in the context of contemporary transformations. It is proved that the reformative potential of M. Levytskyi's ideas regarding the integration of theoretical knowledge with practical skills of self-organization and financial culture serves as a significant foundation for developing innovative 21st-century educational practices, particularly in the fields of educational development, social entrepreneurship, and the post-war recovery of territorial communities in Ukraine.

Keywords: Mykola Levytskyi, economic education, cooperation, enlightenment, modernization of education, historical experience, innovative educational practices.

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку України, що супроводжується масштабними соціально-економічними трансформаціями, процесами децентралізації та нагальною потребою у майбутньому повоєнному відновленні, висуває кардинально нові вимоги до системи освіти. Традиційна академічна освітня програма, орієнтована на пасивне засвоєння абстрактно-теоретичних знань, дедалі чіткіше демонструє свою обмеженість в умовах динамічного ринку та глобальних викликів XXI ст. Сьогодення актуалізує потребу в переході до практико-орієнтованих моделей навчання, здатних формувати у здобувачів освіти високий рівень фінансової культури, правової грамотності, розвинене критичне мислення та стійкі навички самоорганізації й соціальної відповідальності.

У пошуках оптимальних шляхів модернізації національного освітнього простору особливого значення набуває ретроспективний аналіз та творче переосмислення вітчизняного історичного досвіду. На межі XIX – початку XX ст. українська інтелектуальна еліта вже стикалася зі схожими цивілізаційними викликами, коли руйнування патріархального укладу та бурхливий розвиток ринкових відносин вимагали негайного підвищення інтелектуального та господарського рівня широких верств населення.

Центральною, проте донедавна однобічно осмисленою постаттю цього періоду у вимірі суспільно-економічного просвітництва є Микола Васильович Левитський (1859–1936) – видатний український громадсько-політичний діяч, правознавець та всесвітньо відомий «артільний батько». Протягом тривалого часу його багатогранна спадщина розглядалася радянською та українською історіографією крізь призму суто господарської діяльності, організації перших сільськогосподарських артілей та теоретичного обґрунтування кооперативного руху. Водночас поза увагою дослідників тривалий час залишався потужний педагогічний, просвітницький та соціокультурний вимір його праці. Кооперативні ініціативи М. Левитського були не просто економічними експериментами, а являли собою цілісну, глибоко продуману систему неформальної та практико-орієнтованої економічної освіти, спрямованої на всебічну модернізацію українського суспільства та ментальний запуск механізмів громадянського суспільства.

Огляд останніх досліджень і публікацій. Постать Миколи Левитського та феномен українського кооперативного руху за його керівництва на межі XIX – початку XX ст. традиційно привертали увагу провідних вітчизняних істориків та економістів. Ґрунтовний аналіз організаційно-економічних, правових та політичних засад створення перших артілей міститься у працях І. Фаренія [10], М. Алімана [1], В. Марочка [6], А. Пантелеймоненка [7, 8], Ф. Левченка [5] та інших дослідників. Окреме, фундаментальне значення для сучасної історичної біографістики мають розвідки В. Вовченко [2, 3], Т. Воронкової [4], О. Степченко [9], В. Рекрута [9], які здійснили масштабне історико-біографічне дослідження життєвого шляху, генеалогії та аналіз особистого архівного фонду М. Левитського, що зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки

України ім. В. Вернадського. Праці даних дослідників дозволили значно глибше зрозуміти приватний вимір життя діяча, його соціокультурне оточення та інтелектуальні витоки його ідеологічних переконань.

Проте, попри наявність поважного масиву історіографічних джерел, у сучасній науці досі спостерігається виразний дефіцит комплексних досліджень, які б інтегрували господарський досвід М. Левитського в ширший контекст історії української освіти. Практично відсутні спроби концептуалізувати «артільну педагогіку» як випереджальну модель неформального навчання дорослих, а також простежити прямий генетичний та смисловий зв'язок між дидактичними принципами Левитського та сучасними освітніми трендами, такими як дуальна освіта, навчання впродовж життя (lifelong learning) та розвиток програм фінансової грамотності й соціального підприємництва для дітей-підлітків та дорослих людей.

Метою статті є здійснення цілісного історико-ретроспективного аналізу просвітницько-економічної спадщини Миколи Левитського в контексті модернізаційних процесів в українській освіті на межі XIX–XX ст., виокремлення його персонального внеску в реформування суспільної свідомості через інструменти неформального навчання, а також теоретичне обґрунтування та використання реформаторського потенціалу його ідей для конструювання новітніх освітніх практик у XXI ст.

Методологічну основу дослідження становлять базові принципи сучасної історичної науки: історизм, об’єктивність та системність. З огляду на міждисциплінарний характер теми (на стику історії, економіки та педагогіки), було застосовано комплекс методів: історико-генетичний метод дозволив простежити еволюцію поглядів М. Левитського від класичного народолюбства до розробки концепції прагматичного економічного просвітництва; метод ретроспективного аналізу та компаративістики дав змогу порівняти тогочасні освітні ініціативи діяча з новітніми тенденціями модернізації освіти в Україні, виявивши тривалість історичної традиції. Дослідження спирається на теоретичні засади модернізаційної парадигми, яка розглядає поширення економічних знань серед широких верств населення як ключовий рушій соціокультурного та господарського переходу від традиційного (аграрного) суспільства до індустріального. Слід звернути увагу на соціокультурний контекст та прослідкувати передумови просвітницької діяльності М. Левитського.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для об’єктивного розуміння масштабу та новаторського характеру просвітницької діяльності Миколи Левитського необхідно детально проаналізувати ті соціокультурні та економічні реалії, в яких перебувала Україна наприкінці XIX – на початку XX ст. Цей період увійшов в історію як епоха наздоганяючої модернізації в умовах перебування українських земель у складі Російської та Австро-Угорської імперій. Скасування кріпосного права 1861 р. та наступні буржуазні реформи дали потужний поштовх розвитку капіталістичних відносин, активній індустріалізації (особливо на Півдні та Сході України), інтенсифікації товарно-грошового обміну та руйнуванню традиційного натурального господарства.

Проте ці прогресивні економічні процеси увійшли в гостру суперечність із соціокультурним станом українського селянства, яке складало понад 80% населення краю. Звільнене від юридичної залежності, селянство опинилося сам на сам із жорсткими реаліями ринкової конкуренції, абсолютно не маючи для цього належної інтелектуальної, правової та фінансової підготовки. Ситуація ускладнювалася такими хронічними чинниками:

1. *Тотальна неписьменність:* переважна більшість сільського населення не вміла ні читати, ні писати, що автоматично відрізало їх від будь-якої друкованої інформації про нові методи господарювання.

2. *Правовий нігілізм та безпорадність:* селяни не розуміли базових принципів договірного права, функціонування податкової та судової систем, стаючи легкою здобиччю для фінансових махінацій, лихварства та експлуатації з боку великих землевласників і перекупників.

3. *Аграрне перенаселення та малоземелля***:** хронічний брак землі та застарілі, екстенсивні технології обробітку ґрунту вели до систематичного зубожіння села, породжуючи масову трудову міграцію та соціальну апатію.

Офіційна імперська система освіти, представлена мережею церковно-парафіяльних та земських початкових шкіл, була абсолютно неспроможна вирішити ці колосальні проблеми. Державна школа виконувала насамперед ідеологічну, уніфікаційну та релігійно-просвітницьку функції. Вона давала дітям мінімальні навички читання, письма та лічби, проте повністю ігнорувала практичні запити реального життя. Сільська дитина, закінчивши таку школу, не отримувала жодних знань про раціональне ведення сільського господарства, організацію ринкового збуту, калькуляцію витрат чи захист своїх юридичних прав. Вища та середня спеціальна економічна освіта була елітарною, відірваною від потреб масового виробника і зосереджувалася виключно у великих міських центрах.

Саме в цих кризових обставинах на історичну арену виходить Микола Левитський. Отримавши блискучу юридичну освіту та глибоко перейнявшись ідеями народолюбства, він чітко усвідомив фундаментальну істину: будь-які спроби економічного звільнення та покращення матеріального становища українського народу приречені на абсолютну поразку без його попереднього (або паралельного) інтелектуального розвитку та систематичного економічного просвітництва.

М. Левитський збагнув, що традиційні філантропічні заходи чи заклики до морального самовдосконалення не працюють в умовах жорсткого капіталізму. Потрібен був радикально новий, системний інструмент, який би зміг поєднати в собі економічний інтерес із потужною освітньою функцією. Таким інструментом для нього став кооперативний рух, а саме – концепція виробничої сільськогосподарської артілі.

В процесі дослідження виявлено, що такий спосіб організації, як артіль розглядався, як простір неформальної та практико-орієнтованої освіти. У вересні 1894 р. в селі Федвар (нині підпорядковане Кіровоградській області) Микола Левитський організував першу в історії європейської аграрної практики

хліборобську артіль. Ця подія стала початком унікального соціально-економічного експерименту, який згодом охопив сотні сіл по всій Україні та за її межами. Проте головна геніальність М. Левитського полягала в тому, що він спрогнозував і реалізував модель артілі, як інноваційного освітнього простору неформального навчання.

Традиційна дидактика того часу будувалася на авторитаризмі вчителя, зазубрюванні текстів та відірваності від практики. Натомість «артільна педагогіка» М. Левитського базувалася на революційному для межі століть принципі *learning by doing* (навчання через дію, навчання в процесі праці). Артіль ставала для дорослого і часто неписьменного селянина практичною академією життєдіяльності в ринкових умовах.

М. Левицький не стояв осторонь закладів кооперативної освіти. 1 січня 1920 р. в Києві було відкрито Кооперативний інститут імені професора М. Туган-Барановського. Серед почесних студентів був й М. Левитський. Його портрет прикрашав актовий зал навчального закладу. У 1921 р. Київський кооперативний інститут ім. М. Туган-Барановського увійшов до складу Київського інституту народного господарства, на його базі створено кооперативно-продовольчий факультет. У 1922 р. від Київського інституту народного господарства відділено продовольчо-кооперативний факультет і організовано Київський вищий кооперативний технікум, який у 1926 р. перетворено на Кооперативний інститут ім. В. Чубаря з відкриттям при ньому Всеукраїнського кооперативного музею [5, С. 60-69].

Розглянемо ключові компоненти цієї неформальної освітньої системи:

Формування фінансової грамотності та культури обліку у селян. Вступаючи до артілі, селянин виходив за рамки звичного натурального обміну чи хаотичного продажу зерна першому ліпшому перекупнику. Під керівництвом М. Левитського члени артілі на практиці вчилися: складати та аналізувати кошториси витрат на посівну кампанію, закупівлю реманенту та утримання худоби;опановувати основи спрощеного бухгалтерського обліку, ведення прибутково-видаткових книг; розраховувати рентабельність виробництва, планувати фінансові резерви артілі на випадок неврожаїв; здійснювати справедливий, пропорційний до внесеної праці та паю розподіл отриманих чистих прибутків.

Цей процес кардинально змінював мислення селянина: з пасивного виконавця, який діяв за інерцією предків, він трансформувався у раціонального економічного суб’єкта, здатного прораховувати свої кроки на перспективу.

Правова самоосвіта та громадянське виховання. Організаційна структура артілі вимагала жорсткого юридичного закріплення прав та обов’язків кожного її члена. М. Левитський особисто розробляв типові Статути артілей, які написані простою, доступною для народу мовою, але водночас відповідали всім вимогам тогочасного законодавства. Обговорення, прийняття та неухильне виконання цього Статуту ставало для селян вищою школою правової культури.

У процесі артільних зборів, де кожен мав рівний голос незалежно від розміру майнового внеску, відбувалося практичне навчання основам демократії та самоврядування. Селяни вчилися аргументовано дискутувати, захищати свою

точку зору, обирати керівні органи (старосту) та контролювати їхню діяльність. Це був потужний удар по багатовіковому правовому нігілізму та психології рабської покірності.

Морально-етичний вимір та солідарне навчання. Микола Левитський неухильно підкреслював, що кооперація – це не просто спільна гонитва за прибутком, а насамперед моральний союз людей. В артілях культивувалися принципи взаємодопомоги, чесності у праці, тверезості та солідарності. Старші, більш досвідчені та грамотні члени артілі в обов'язковому порядку навчали молодших або тих, хто відставав. По суті, в межах кожної артілі діяли мікрогрупи взаємного навчання, де передавалися не лише виробничі навички (використання нових плугів, сіялок, систем сівозміни), а й загальнокультурні та гігієнічні знання.

Особливе місце в системі М. Левитського посідала організація культурно-просвітницького дозвілля. При артілях створювалися невеликі бібліотеки, читальні, де вголос читалися українські газети, часописи, художні твори та спеціальна науково-популярна література з агрономії та кооперації. Таким чином, неписьменне селянство долучалося до великого українського культурного і наукового контексту, що безпосередньо стимулювало зростання їхньої національної самосвідомості.

Слід зазначити й персональний внесок М. Левитського у модернізацію українського освітнього простору. Масштаб персонального внеску Миколи Левитського в історію української освіти та культури стає очевидним, якщо розглядати його діяльність у контексті загальноєвропейських та всеукраїнських модернізаційних процесів. М. Левитський виступив як видатний освітній архітектор та реформатор-практик, який зумів вивести просвітництво з кабінетів інтелігенції безпосередньо в народ.

По-перше, М. Левитський руйнував монополію державної та церковної школи на формування світогляду молодого покоління та дорослого населення. Він створив альтернативну, гнучку та максимально адаптовану до національних потреб мережу неформальних освітніх осередків. Його зусиллями кооперативні курси, лекторії та артільні школи стали масовим явищем. Він особисто об'їздив сотні сіл Херсонської, Полтавської, Київської, Подільської губерній, виступаючи з палкими і живими лекціями-бесідами. Його ораторське мистецтво та вміння розмовляти з селянами на рівних, без панської зверхності, заклали нові стандарти андрагогіки (науки про навчання дорослих) в Україні.

По-друге, вагомим внеском М. Левитського є його видавнича та публіцистична діяльність. Усвідомлюючи гострий дефіцит навчальної літератури, він підготував і видав величезними тиражами цілу серію брошур, памфлетів та практичних посібників, серед яких особливе місце посідає «Спілка» (практичні поради щодо організації артілей). Його праці були написані соковитою, живою українською мовою, що в умовах жорстких цензурних обмежень Російської імперії (дія Емського указу) було актом справжнього громадянського та національного подвигу. Ці видання слугували одночасно підручниками з економіки, читанками для ліквідації неписьменності та маніфестами національного відродження.

По-третє, М. Левитський виступив як активний провідник ідеї національної консолідації та солідарності між різними регіонами України, штучно розділеними кордонами імперій. Його активна співпраця з галицькими кооператорами та просвітянами (зокрема під час поїздок до Львова та взаємодії з лідерами крайового кооперативного руху) сприяла формуванню єдиного загальноукраїнського інтелектуального та економічного простору. Він на практиці довів, що українське селянство, незалежно від підданства – російського чи австрійського, має однакові соціокультурні потреби і здатне до ефективної самоорганізації на засадах кооперативного просвітництва.

Таким чином, М. Левитський увійшов в історію як «артільний батько» не лише тому, що створював господарські об'єднання, а передусім тому, що він з батьківською турботою і педагогічним хистом виховував нове покоління українців – економічно незалежних, грамотних, свідомих своєї національної приналежності громадян, які згодом стали активними учасниками українського державотворення 1917–1921 рр.

Проекція просвітницько-економічної спадщини Миколи Левитського на сучасний стан, проблеми та вектори модернізації системи освіти в Україні викликає глибокий науковий інтерес та відкриває широке поле для дискусії. Протягом тривалого часу в наукових колах панував скептичний погляд, згідно з яким ідеї та практики кооперативного руху кінця XIX – початку XX ст. є глибоко архаїчними, специфічними для суто аграрного, доіндустріального суспільства і не можуть бути релевантними в епоху цифровізації, штучного інтелекту та постіндустріальної економіки.

Проте сучасний критичний аналіз та деколонізація історико-економічної думки дозволяють рішуче спростувати ці твердження. Досвід М. Левитського демонструє вражаючу концептуальну прозорливість, яка фактично випередила світові освітні тренди на ціле століття. По суті, ті дидактичні та виховні моделі, які сьогодні позиціонуються провідними європейськими та американськими експертами як ультрасучасні інновації, були закладені в українському селі «артільним батьком» ще наприкінці XIX ст.

Розглянемо ключові точки перетину історичного досвіду М. Левитського та новітніх освітніх практик XXI ст. Одним із головних стратегічних завдань сучасної вищої та професійно-технічної освіти в Україні є впровадження дуальної форми навчання, яка передбачає поєднання теоретичних занять в аудиторіях із практичною роботою на реальних робочих місцях у бізнесі чи на виробництві. Головна проблема сьогодення – значний розрив між відірваною від життя теорією, яку дають університети, та реальними вимогами роботодавців.

Звернення до спадщини М. Левитського дозволяє побачити історичний прототип ідеальної дуальної системи. В його артілях теоретичні знання з фінансів, права, агрономії та менеджменту не вивчалися відірвано: селянин зранку слухав лекцію або розбирав Статут, а вдень застосовував ці знання під час укладання реальних торгових угод, розподілу прибутків чи модернізації технічного процесу. Використання методологічних засад «артільної педагогіки» може допомогти сучасним закладам освіти розробити ефективні інтегровані програми, де

виробнича практика буде не формальністю, а глибоко осмисленим дидактичним процесом.

Розвиток соціального підприємництва та громадянських компетентностей. Сучасна українська школа та університет, згідно з концепцією Нової української школи (НУШ) та вимогами Європейського простору вищої освіти, мають формувати у випускників так звані «м'які навички» (soft skills) та підприємницьку компетентність. Освіта має вчити не просто як бути найманим працівником, а як створювати власну справу, працювати в команді, брати на себе лідерську відповідальність та бути соціально корисним.

Модель артілей М. Левитського є не чим іншим, як першим успішним історичним досвідом масового впровадження соціального підприємництва в Україні. Його ідеї про те, що бізнес має бути моральним, орієнтованим на допомогу громаді та солідарність, є надзвичайно актуальними сьогодні, коли весь світ говорить про концепцію сталого розвитку (Sustainable Development Goals) та соціально відповідальний бізнес. Інтеграція історичного досвіду М. Левитського в сучасні курси з менеджменту, маркетингу, соціології та історії економіки дозволить сформувати у сучасної молоді питомо українське, ціннісно орієнтоване розуміння підприємництва, що базується на солідарності, а не на хижацькому егоїзмі.

Розглянемо докладніше концепцію Lifelong Learning (Навчання впродовж життя). В умовах XXI ст. знання застарівають кожні кілька років. Концепція, згідно з котрою людина отримувала освіту один раз на все життя, остаточно відійшла в минуле. Європейський освітній простір будується на засадах Lifelong Learning – безперервного навчання дорослого населення для адаптації до нових викликів.

Микола Левитський був одним із перших фундаторів вітчизняної андрагогіки та системи безперервної освіти для дорослих. Він працював із віковою категорією, яку офіційна імперська влада вважала «відпрацьованим матеріалом», непридатним до навчання – зі зрілими, часто неписьменними селянами. Досвід М. Левитського з організації мобільних курсів, лекторіїв, систем взаємного навчання є безцінним для сучасних територіальних громад України, які в умовах децентралізації створюють Центри освіти дорослих. Його методи залучення аудиторії, мотивації до змін та подолання внутрішнього психологічного опору перед новим знанням мають бути детально вивчені та впроваджені в сучасні муніципальні освітні програми.

Слід докладніше розглянути роль спадщини у повоєнній відбудові та регенерації сільських територій України. Особливо гостро дискусія навколо ідей М. Левитського спалахує у контексті розробки стратегій повоєнного відновлення України. Агресивні воєнні дії завдали колосальних руйнувань інфраструктурі, призвели до масової міграції населення та глибокої кризи в аграрному секторі, особливо серед дрібних фермерських господарств. Великі агрохолдинги часто не зацікавлені у розвитку соціальної сфери сіл, розглядаючи українську землю виключно, як джерело швидкого прибутку.

У цих умовах відродження кооперативного мислення та створення кооперативних освітньо-виробничих кластерів на засадах ідей М. Левитського може стати ключовим рятівним колом для українського села. Створення сучасних сільськогосподарських, сервісних, переробних та збутових кооперативів, які одночасно виконуватимуть функцію технологічних та бізнес-інкубаторів для місцевого населення, дозволить: (1) забезпечити робочі місця для внутрішньо переміщених осіб та ветеранів війни, сприяючи їхній швидкій соціальній та психологічній адаптації через спільну солідарну працю; (2) підвищити додану вартість аграрної продукції безпосередньо на місцях, залишаючи податки всередині територіальних громад; (3) сформувати новий клас освічених, економічно незалежних та патріотично налаштованих дрібних і середніх власників, які є головним гарантом національної безпеки та демократичного розвитку держави.

Отже, просвітницько-економічна спадщина Миколи Левитського постає не застиглим музейним експонатом минулого, а живим, високодинамічним та інтелектуально містким інструментом, здатним дати ефективні відповіді на найскладніші виклики сьогодення та майбутнього.

Висновки. Здійснене історико-ретроспективне дослідження дозволяє вийти за рамки традиційного, суто господарського сприйняття спадщини Миколи Васильовича Левитського. Його діяльність являла собою цілісну, випереджаючу свій час та глибоко продуману систему неформальної, практико-орієнтованої економічної освіти, яка виступила потужним чинником модернізації українського суспільства на межі XIX–XX ст. Його персональний внесок полягає у створенні унікальної альтернативної освітньої інфраструктури, яка успішно долала тотальну неписьменність, правовий нігілізм та фінансову безпорадність мас.

Створені М. Левитським сільськогосподарські та промислові артілі функціонували не лише як виробничі об’єднання, а як інноваційні освітні хаби. Організована в їхніх межах «артільна педагогіка» базувалася на революційному принципі *learning by doing* (навчання через дію), забезпечуючи масове формування фінансової грамотності, правової самоосвіти, культури договірних відносин та навичок демократичного самоврядування серед українського селянства.

Дослідження підтвердило високу доцільність дидактичних та виховних засад М. Левитського сучасним векторам реформування освітнього простору України. Його концептуальні підходи є готовою методологічною та історичною базою для розвитку новітніх освітніх практик XXI ст., зокрема: впровадження ефективних моделей дуальної форми навчання, інтеграції програм із фінансової грамотності та соціального підприємництва в середню та вищу школу, а також розробки стратегій безперервної освіти дорослих (Lifelong Learning) у територіальних громадах.

В умовах сучасних викликів, пов’язаних із децентралізацією та повоєнним відновленням України, творче використання кооперативної спадщини М. Левитського має стратегічне значення для регенерації сільських територій. Створення сучасних кооперативних освітньо-виробничих осередків може стати

потужним інструментом економічної самоорганізації населення, інтеграції ветеранів та внутрішньо переміщених осіб, підвищення фінансової самодостатності громад та зміцнення національної солідарності.

Подальші наукові дослідження цієї тематики мають бути спрямовані на глибокий аналіз невикористаних архівних джерел, зокрема особового фонду М. Левитського з метою детальної реконструкції регіональних особливостей функціонування його освітніх ініціатив, а також на розробку конкретних методичних рекомендацій для інтеграції його кооперативних принципів у сучасні навчальні плани закладів вищої та професійної освіти України.

Список використаних джерел та літератури

1. Аліман М., Гавриленко Ю. Видатні діячі кооперативного руху та їх ідеї. 2-ге вид. Донецьк: Проект, 2000. 295 с.

2. Вовченко В. Архівна спадщина кооператора, державного і громадського діяча М.В. Левитського (1859–1936): історія, реконструкція, зміст: автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.10. Київ., 2007. 17 с.

3. Вовченко В. Доробок Миколи Левитського у становленні та розвитку кооперативного руху в Україні: історіографічний аспект/ В. Вовченко // Вісник Книжкової палати, 2012. № 4. С. 1-4.

4. Воронкова Т. І. Левитський Микола Васильович // Особові архівні фонди Інституту рукопису НБУВ: путівник. Київ, 2002. С. 31–39.

5. Левченко Ф. Кооперативний рух на Україні та його діячі (1866–1921 рр.). Київ, 2000. С. 60–69.

6. Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.). Київ, 1995. 280 с.

7. Пантелеймоненко А.О. Аграрна кооперація в Україні: теорія і практика: монографія. Полтава: РВЦ ПУСКУ, 2008. 347 с.

8. Пантелеймоненко А. Микола Левитський // Українські кооператори (Історичні нариси) / за ред. С. Гелея. Львів: Коопосвіта, 1999. Кн. І. С. 130-135.

9. Рекрут В.П., Степченко О.П. Артільний батько Микола Васильович Левитський на Поділлі // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2014. 21: Присвячено 200-річчю від дня народження Т. Шевченка. С. 376-386.

10. Фареній І.А. Про артільного батька Миколу Левитського: Доповідь на урочистому засіданні Секції соціальної активності сільського населення з нагоди 150-річчя з дня народження Миколи Васильовича Левитського; Наукове товариство істориків-аграрників. Черкаси: «Вертикаль», видавець П.П. Кандич С.Г., 2010. 36 с.

УДК 94(477)«1939/1944»:327.2(430)

Анастасія МИРОНЕНКО
(м. Київ)

Київська жіноча міністерська гімназія як простір становлення жіночої ідентичності у Києві другої половини XIX – початку XX століття

Анотація. Актуальність дослідження зумовлена зростанням інтересу до історії повсякдення, гендерних студій та соціокультурних трансформацій модерної доби. Вивчення Київської жіночої міністерської гімназії дозволяє простежити роль жіночої освіти у формуванні нових моделей жіночої ідентичності в умовах імперської системи другої половини XIX-початку XX ст. Метою роботи є аналіз механізмів соціалізації гімназисток, особливостей формування їхньої ідентичності та життєвих стратегій. Методологічну основу дослідження становлять підходи історії повсякдення, мікроісторії, гендерних і деколонізаційних студій. Джерельну базу складають матеріали фонду № 55 Державного архіву міста Києва. В ході дослідження було встановлено, що гімназія функціонувала не лише як освітня інституція, а й як простір соціалізації, де формувалися дисциплінарні практики, гендерні норми та культурні орієнтири вихованок. Також вдалося визначити, що навчально-виховне середовище поєднувало механізми імперського контролю з поступовим розширенням можливостей жіночої самореалізації. Аналіз позакласної діяльності та міжособистісних взаємин учениць дозволив простежити формування нового типу освіченої жінки модерної доби, орієнтованої на активну участь у суспільному й культурному житті..

Ключові слова: Київська жіноча міністерська гімназія, жіноча освіта, історія повсякдення, жіноча ідентичність модерної доби, гендерна історія, київські гімназистки..

Науковий керівник: *Драч О. О.,* професорка кафедри всесвітньої історії факультету суспільно-гуманітарних наук Київського столичного університету імені Бориса Грінченка, доктор історичних наук, професор.

Anastasiia Myronenko (Kyiv). The Kyiv Women's Ministerial Gymnasium as a Space for the Formation of Female Identity in Kyiv in the Second Half of the Nineteenth and the Early Twentieth Centuries

Abstract: The relevance of this study stems from the growing interest in the history of everyday life, gender studies, and sociocultural transformations of the modern era. An examination of the Kyiv Women's Ministerial Gymnasium allows us to trace the role of women's education in shaping new models of female identity within the imperial system of the late 19th and early 20th centuries. The aim of this study is to analyze the mechanisms of socialization among gymnasium students, the characteristics of their identity formation, and their life strategies. The methodological foundation of the study is based on approaches from the history of everyday life, microhistory, gender studies, and decolonial studies. The source base consists of materials from Fund No. 55 of the State Archives of Kyiv. The study found that the gymnasium functioned not only as an educational institution but also as a space for socialization, where disciplinary practices, gender norms, and cultural guidelines for the

students were formed. It was also determined that the educational and upbringing environment combined mechanisms of imperial control with a gradual expansion of opportunities for women's self-realization. An analysis of extracurricular activities and interpersonal relationships among the students allowed us to trace the formation of a new type of educated woman of the modern era, oriented toward active participation in social and cultural life.

Keywords: Kyiv Women's Ministerial Gymnasium, women's education, everyday history, modern-era female identity, gender history, Kyiv gymnasium students.

Постановка проблеми. У сучасній українській історіографії дедалі більшої актуальності набувають дослідження з історії повсякдення та жіночої освіти другої половини XIX-початку XX століття, оскільки вони дозволяють комплексно осмислити соціокультурні трансформації модерної доби. Особливий інтерес у цьому контексті становить вивчення Київської жіночої міністерської гімназії як одного з провідних освітніх закладів Наддніпрянської України, що відігравав важливу роль у формуванні нового типу жіночої ідентичності.

Проблематика жіночої освіти та повсякдення гімназисток частково висвітлювалася у працях українських дослідників. Зокрема у працях присвячених історії освіти, гендерним студіям та соціальній історії висвітлювались окремі аспекти функціонування жіночих навчальних закладів, але більшість досліджень зосереджувалися переважно на інституційній історії, навчальних програмах і державній політиці у сфері освіти, тоді як питання повсякденних практик та механізмів формування ідентичності гімназисток залишаються малодослідженими. Недостатня увага також приділялася аналізу взаємозв'язку між дисциплінарними практиками, гендерними нормами та процесом становлення «нової» освіченої жінки модерної доби.

Виклад основного матеріалу дослідження. Вивчення повсякдення Київської жіночої міністерської гімназії неможливе без аналізу механізмів соціалізації, що визначали формування особистостей гімназисток і закладали підвалини їхньої майбутньої соціальної ролі. Освітній процес у гімназії виходив далеко за межі передачі знань, функціонуючи як комплексна система формування поведінкових моделей, ціннісних орієнтирів і культурних практик. У цьому сенсі гімназія постає як інституція активної соціалізації, що доповнювала родинне виховання та водночас трансформувала його, підпорядковуючи індивідуальний досвід учениць вимогам «нового» соціального порядку модерної доби. (Олександрович, 1895: 79)

Соціалізація учениць в гімназії була тісно пов'язана з дисциплінарним режимом і виховною політикою адміністрації. Регламентація поведінки, систематичний контроль і моральне наставництво спрямовувалися на формування жіночої особистості, яка відповідала уявленням про освічену, моральну та лояльну піддану імперії. (ДАК, ф.55, оп. 1, спр.2: 19-27) Водночас у цьому процесі важливу роль відігравали неформальні механізми соціалізації, що реалізовувалися через щоденну взаємодію учениць між собою, формування дружніх зв'язків і колективних практик. Саме в межах цих взаємин відбувалося засвоєння не лише офіційно загальноприйнятих норм, але й альтернативних моделей поведінки, що

іноді вступали в суперечність із інституційними вимогами. (ДАК, ф.55, оп 2, спр.4: 3-6) Аналіз архівних матеріалів дозволяє стверджувати, що соціалізація гімназисток мала багатовимірний характер і охоплювала як інтелектуальну, так і емоційну сфери. Участь у навчальному процесі, підготовка до іспитів, взаємодія з викладачами та однокласницями формували навички самодисципліни, відповідальності та колективної взаємодії. Водночас позакласні заходи, зокрема літературно-музичні вечори та благодійні ініціативи, сприяли розвитку культурного капіталу та соціальної активності учениць. (ДАК, ф.55, оп. 2, спр.2: 4-17) Такі практики розширювали межі освітнього досвіду, інтегруючи гімназисток у ширший соціокультурний простір міста.

Особливого значення у процесі соціалізації набувало закладання дівчатам тогочасних гендерних норм, що визначали очікувану модель поведінки жінки в суспільстві. Гімназія відтворювала домінантні уявлення про жіночність, акцентуючи увагу на моральності, скромності, стриманості та відданості родинним цінностям. Водночас сам факт здобуття середньої освіти вже виходив за межі традиційної ролі жінки, відкриваючи нові можливості для самореалізації. Таким чином, гімназійне середовище виступало простором суперечливих процесів, у якому поєднувалися елементи консерватизму та модернізації. У цьому контексті доцільно говорити про формування особливого, «нового» типу ідентичності: освіченої жінки модерної доби, яка поєднувала традиційні гендерні ролі з новими соціальними амбіціями. Гімназистки засвоювали не лише знання, а й уявлення про власну цінність, інтелектуальні можливості та потенціал участі в суспільному житті. Цей процес був нерівномірним і залежав від соціального походження, індивідуальних здібностей і життєвих обставин, однак у цілому він сприяв формуванню нового покоління жінок, орієнтованих на активну життєву позицію. (Олександрович, 1895: 58-66) Важливу роль у процесі формування ідентичності відігравали також викладачі та наглядачки, які виступали не лише носіями знань, а й моделями для наслідування. Їхні професійний статус, освітній рівень і участь у громадському житті демонстрували альтернативні сценарії жіночої самореалізації, що виходили за межі звичної, типово «жіночої» домашньої сфери.

Аналіз життєвих траєкторій випускниць гімназії дозволяє конкретизувати результати соціалізаційного впливу освітнього середовища. Архівні джерела свідчать, що значна частина випускниць продовжувала освіту або обирала професійну діяльність у сфері педагогіки, культури чи громадської роботи. (Олександрович, 1895: 103) Це дає підстави стверджувати, що гімназія виконувала функцію не лише освітнього закладу, а й своєрідного соціального ліфту, відкриваючи можливості для професійного та інтелектуального розвитку жінок. Проте, важливо відзначити, що життєві траєкторії випускниць різнилися і лише частина з них реалізовувала себе у професійній сфері, інші ж поєднували сімейне життя з громадською діяльністю або поверталися до традиційної ролі в межах родини.

Висновки. У ширшому контексті гендерних трансформацій другої половини XIX-початку XX століття Київська жіноча міністерська гімназія виступає

важливим індикатором змін у суспільстві. Поширення жіночої освіти сприяло формуванню нових уявлень про роль жінки, підвищенню її соціального статусу та розширенню можливостей участі в публічному житті. Отже, проведене дослідження дозволяє дійти висновку, що соціалізація гімназисток Київської жіночої міністерської гімназії була складним багаторівневим процесом, а освітнє середовище гімназії не лише формувало знання та навички, але й визначало моделі поведінки, ціннісні орієнтири та уявлення про соціальну роль жінки. У результаті цього виник новий тип жіночої ідентичності, який став важливим елементом модернізаційних процесів у суспільстві.

Список використаних джерел та літератури

1. Державний архів м. Києва (далі – ДАМК), ф. 55, оп.1, спр. 2. Арк. 19-27.
2. ДАМК, ф. 55, оп.2, спр. 2. Арк 1-140.
3. ДАМК, ф. 55, оп.2, спр. 4. Арк. 1-10.
4. Александрович В. С. Двадцатипятилетие Киевской женской гимназии Министерства народного просвещения: очерк состояния Киевской женской гимназии с 1870 по 1895 год. Киев: Типография С. В. Кульженко, 1895. 165 с.

УДК 711.4.025.4(443.611):[7.036.2:316.7]«1853/1870»(043.2)

Оксана МИХАЙЛІВСЬКА
(м. Київ)

Соціокультурні наслідки реконструкції Парижа (1853–1870) та їхній вплив на естетику імпресіонізму

Анотація. Проаналізовано вплив перебудови Парижа під управлінням барона Жоржа Ежена Османа на імпресіонізм та на формування нового візуального сприйняття. Розглянуто зміни міського простору, появи нових соціокультурних практик та їх відображення у мистецтві.

***Ключові слова**:* імпресіонізм, «османізація», реконструкція, візуальний досвід.

Науковий керівник: *Черевко О. С.*, доцентка кафедри всесвітньої історії та археології історичного факультету УДУ імені Михайла Драгоманова, кандидат історичних наук, доцент.

Oksana Mykhailivska (Kyiv). The Sociocultural Consequences of the Reconstruction of Paris (1853–1870) and Their Influence on the Aesthetics of Impressionism

Abstract. This study analyses the impact of the redevelopment of Paris under the leadership of Baron Georges-Eugène Haussmann on Impressionism and the emergence of a new visual perception. It examines changes in the urban landscape, the emergence of new socio-cultural practices, and their reflection in art.

Keywords: Impressionism, Haussmannization, restructuring, visual experience.

Постановка проблеми. У 1853–1870 рр. Париж стає простором урбаністичних змін, пов’язаних із перебудовою міста. У цей же період у Франції формується новий художній напрям імпресіонізм: представники якого зображають сучасне життя, міське середовище, сцени дозвілля, а також прагнуть передати миттєві враження (імпресію), рух і змінність світла. Наукова література не пропонує однозначної інтерпретації взаємозв’язку між реконструкцією Парижа та формуванням імпресіонізму. Тому виникає питання наскільки вплинула перебудова на стиль? Чи можна вважати імпресіонізм відповіддю на урбаністичні зміни? Яке місце займає міська тематика та нові форми візуального досвіду у формуванні естетики цього напряму?

Історіографія проблеми. У науковій літературі відсутнє точне підтвердження того, що «османізація» була основним чинником впливу на імпресіонізм. Проте деякі дослідження дозволяють простежити, що реконструкція міського простору, поява нових публічних зон створили важливий культурний контекст, у якому сформувалися візуальні практики імпресіоністів.

Британський мистецтвознавець Чарльз Гаррісон у своєму дослідженні інтерпретує імпресіонізм як художню реакцію на нові умови міського життя. Автор аналізує не лише стилістичні особливості цього напряму, а й зміну способів сприйняття мистецтва, пов’язаних із новими візуальними та культурними умовами сучасності (Harrison, 1993: 141–192). Суттєвим доповненням є каталог французького історика мистецтва Даніеля Вільденштайна, у якому дослідник проаналізував творчість Клода Моне, систематизував його роботи та висвітлив обставини їх створення. Це видання дозволяє зрозуміти історико-культурний контекст формування художніх образів (Wildenstein, 1974). У свою чергу важливим є звернення до процесу «османізації» Парижа, який досліджував соціолог та історик Девід Гарві. Хоча автор безпосередньо не зосереджується на мистецтві, його праця дозволяє інтерпретувати реконструкцію публічних просторів як важливий культурний контекст, що перегукується з тематикою імпресіоністичного живопису (Harvey, 2003).

Метою дослідження є виявлення соціокультурних наслідків реконструкції Парижа 1853–1870 рр. у контексті формування візуальної культури сучасного міста, а також з’ясування характеру впливу зміни міського простору на естетику імпресіонізму.

Виклад основного матеріалу дослідження. Масштабна реконструкція Парижа 1853–1870 рр., відома як «османізація», була не лише архітектурним проєктом, а й процесом, який змінив не тільки організацію міста, але й сам характер повсякденного досвіду його жителів. Перебудова була спрямована на зміну середньовічно облаштованого міста та передбачала не тільки розширення вузьких вулиць, але й створення принципово нового середовища. А саме, створення широких бульварів, транспортних розв'язок, вокзалів, а також нових просторів дозвілля: парків, скверів, місць дозвілля, які стали осередками публічного життя. Як зазначає Девід Гарві, «османізація» являла собою

системний процес модернізації, спрямований не лише на інфраструктурні зміни, а й на формування нової моделі міського життя, пов'язаної з розвитком капіталістичних практик споживання та публічної культури (Harvey, 2003: 105).

У результаті цих змін місто перетворюється на відкритий візуальний простір, де з'являються рух, нові світлові ефекти, натовп і постійна зміна вражень. У цьому контексті зв'язок між «османізацією» та імпресіонізмом доцільно розглядати не як пряме тематичне запозичення, а як структурний взаємозв'язок. Нова ритміка міського життя формує новий тип візуального сприйняття, який починають зображувати імпресіоністи(Harrison, 1993: 180–181).

Ці зміни особливо чітко простежуються у творчості Клода Моне. У серії картин, присвячених вокзалу Сен-Лазар (1877), художник звертається до одного з ключових символів нового міста залізничної інфраструктури. (Wildenstein, 1974: 125–129). У період стрімкого розвитку промисловості та поширення парових технологій вокзал стає не лише місцем посадки, а й новим типом візуального досвіду. К. Моне зображує не стільки сам об'єкт, а саме процес спостереження, фіксує мінливість світла і руху, що повністю відповідає новій оптиці оновленого міста (Harrison, 1993:160–161). Також звернення до міського простору можна відстежити у творчості Густава Кайботта. У картині Паризька вулиця в дощову погоду (1877) відображено один із нових районів «османізації» (Pickera,207:359). Простора перспектива, широкі вулиці та уніфіковані фасади будівель вказують на результати реконструкції міста. Картина відображає не лише новий архітектурний вигляд міста, але й нову модель соціального існування в ньому, на що може вказувати одяг за «останньою модою» (Harrison, 1993: 158–159).

Подібний підхід простежується і у серії міських пейзажів Каміль Піссарро, зокрема у роботі Площа Французького театру, пополудневе зимове сонце (1898). Художник зображує одну з ключових магістралей османівського Парижа. У його ж творчості точно трактується прихильність до нового міського середовища, особливо на даній картині, продемонстровано глибоко політичний аспект митця. Він прославляв сучасне життя та прогрес , для Піссарро реконструкція — шлях уперед. (Pickeral, 207:84).

Водночас важливо зазначити, що імпресіоністи не обмежувалися зображенням виключно міського середовища. Їхній інтерес визначався не географією простору, а характером візуального досвіду. Саме тому поряд із бульварами та вокзалами вони активно зверталися до передмість і природних ландшафтів. Показовим прикладом є картина Ла Гренуйєр (1869) Клод Моне , у якій зображено популярний заміський курорт на Сені в Круассі-сюр-Сен. Цей простір був легко доступним із Парижа завдяки розвитку транспортної інфраструктури і став одним із центрів дозвілля міської буржуазії (Harrison, 1993:168–169). Ця робота демонструє іншу сторону імпресіоністичної практики: зацікавлення дозвіллям, природним середовищем і неформальними соціальними взаємодіями, що також були невід'ємною частиною модерного досвіду.

Висновки. У результаті аналізу художніх творів Клода Моне, Гюстав Кайботт та Каміль Піссарро встановлено, що вплив «османізації» на імпресіонізм не є прямим і однозначним. Імпресіоністи не просто зображали реконструйований

Париж і не обмежувалися тематикою міського життя. Водночас саме перебудова створила ті соціокультурні умови: відкритий міський простір, динаміку руху транспорту, нові форми дозвілля, які сприяли формуванню нового типу візуального досвіду. Цей досвід, у свою чергу, став підґрунтям імпресіоністичної естетики, орієнтованої на фіксацію миттєвості, світла та постійної зміни.

Таким чином, зв'язок між реконструкцією Парижа та імпресіонізмом доцільно розуміти як взаємодію на рівні структури сприйняття: «османізація» не була єдиним джерелом імпресіонізму, однак виступила важливим чинником, який визначив ті умови, в яких цей художній напрям набув своєї завершеної форми.

Список використаних джерел та літератури

1. Harvey, D. 2003. Paris, Capital of Modernity. New York: Routledge, 362.
2. Frascina F., Harrison Ch. et al., 1993. Modernity and Modernism: French Painting in the Nineteenth Century. New Haven: Yale University Press, 297.
3. Pickeral T., 2007. Impressionism. London: Flame Tree Publishing, 384.
4. Wildenstein D., 1974. Monet: Catalogue Raisonné – Werkverzeichnis. Vol. I: Monet or The Triumph of Impressionism. Köln: Taschen, 480.

УДК 94(477)"1917/1920":336.74(477):737.3

Владислава СТАШЕНКО
(м. Київ)

Бони українських державних утворень 1917-1920 рр.: особливості емісії та використання в грошовому обігу

Анотація. У роботі досліджено емісійну політику українських урядів періоду Української революції 1917–1920 рр. – Центральної Ради, Гетьманату Павла Скоропадського та Директорії УНР. Проаналізовано передумови формування національної грошової системи в умовах політичної нестабільності, воєнних дій та фінансової кризи. Розкрито особливості випуску бонів, їх роль у забезпеченні грошового обігу та функціонуванні державних інституцій. Визначено економічне і символічне значення грошових знаків як інструменту державотворення та легітимації влади. Зроблено висновок, що попри обмежену ефективність емісійної політики в умовах кризи, українські бони стали важливим чинником становлення національної фінансової системи та відображенням прагнення до державної незалежності..

Ключові слова: Українська революція, бони, емісійна політика, грошовий обіг, Центральна Рада, Гетьманат, Директорія УНР, національна валюта, фінансова система, державотворення.

Науковий керівник: *Потильчак О. В.,* професор кафедри всесвітньої історії та археології Українського державного університету УДУ імені Михайла Драгоманова, доктор історичних наук, професор.

Vladyslava Stashenko (Kyiv). Paper Money of the Ukrainian State Formations, 1917–1920: Features of Issuance and Use in Monetary Circulation

Abstract. The study examines the currency issuance policies pursued by the Ukrainian governments during the Ukrainian Revolution of 1917–1920: the Central Rada, the Hetmanate of Pavlo Skoropadskyi, and the Directorate of the Ukrainian People's Republic. It analyses the preconditions for the formation of a national monetary system amid political instability, armed conflict, and financial crisis. Particular attention is paid to the issuance of paper money, its role in maintaining monetary circulation, and its importance for the functioning of state institutions. The economic and symbolic significance of currency notes as instruments of state-building and the legitimisation of political authority is established. The study concludes that, despite the limited effectiveness of currency issuance policy under crisis conditions, Ukrainian paper money became an important factor in the development of the national financial system and reflected the aspiration for state independence.

Keywords: Ukrainian Revolution, paper money, currency issuance policy, monetary circulation, Central Rada, Hetmanate, Directorate of the Ukrainian People's Republic, national currency, financial system, state-building.

Постановка проблеми. Період Української революції 1917–1920 рр. характеризувався глибокими політичними, соціально-економічними та фінансовими трансформаціями, спричиненими розпадом Російської імперії та боротьбою за державну незалежність. В умовах воєнних дій, інфляції та дезорганізації грошового обігу особливої ваги набула проблема створення власної національної валюти як одного з ключових атрибутів суверенної держави.

Емісія бонів українських урядів стала важливим інструментом фінансової політики й водночас засобом утвердження державності. Водночас нестабільність політичної ситуації та відсутність єдиної фінансової системи зумовлюють необхідність комплексного дослідження цього явища як складової державотворчих процесів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика грошового обігу та фінансової політики доби Української революції знайшла відображення у працях українських дослідників. Зокрема, В. Бойко розглядає особливості грошового обігу та фінансової політики в Україні у 1917–1920 рр. (Бойко, 2001: 45). В. Нестеренко аналізує становлення фінансової системи Української Народної Республіки та її функціонування (Нестеренко, 1995: 60).

Вагомий внесок у дослідження соціально-економічних аспектів революційного періоду зробив О. Реєнт, який висвітлює передумови формування національної грошової системи (Реєнт, 2012: 112). Питання фінансової політики українських урядів також досліджував П. Гай-Нижник, зосереджуючи увагу на особливостях емісійної діяльності в умовах державотворення (Гай-Нижник, 2010: 38).

Виділення невирішених раніше частин проблеми. Попри наявність значної кількості наукових праць, недостатньо комплексно досліджено емісію бонів як одночасно економічне і політичне явище. Потребує глибшого аналізу

взаємозв'язок між емісійною політикою різних урядів та рівнем довіри населення до національної валюти, а також символічне значення грошових знаків у процесі легітимації влади.

Метою дослідження є комплексний аналіз емісійної політики українських урядів Центральної Ради, Гетьманату Павла Скоропадського та Директорії УНР у 1917–1920 рр., а також визначення ролі бонів у грошовому обігу та соціально-економічному житті України.

Для досягнення поставленої мети авторкою сформульовано наступні наукові **завдання:** схарактеризувати передумови формування національної грошової системи України; проаналізувати особливості емісії бонів різними урядами; визначити економічне та політичне значення цих емісій; з'ясувати причини нестабільності грошового обігу в досліджуваний період.

Виклад основного матеріалу дослідження. Початковий етап Української революції позначився не лише політичним протистоянням, а й глибокою фінансовою дестабілізацією, яка безпосередньо вплинула на повсякденне життя населення. Руйнування імперської системи грошового забезпечення спричинило ситуацію, коли традиційні механізми обігу втратили ефективність, а забезпечення економічних відносин стало залежним від швидких і часто тимчасових рішень. У цих умовах фінансова політика українських урядів формувалася не як довгострокова стратегія, а як відповідь на нагальні виклики часу.

Водночас процес запровадження власних грошових знаків не був виключно економічним явищем. Він поєднував у собі політичний, символічний та ідеологічний виміри, оскільки створення національної валюти розглядалося як невід'ємний елемент утвердження державного суверенітету. Грошові знаки виступали своєрідним носієм ідентичності, закріплюючи у свідомості населення ідею існування окремої української держави навіть за умов нестабільності та воєнного протистояння.

Крім того, особливості емісійної діяльності українських урядів значною мірою визначалися обмеженістю ресурсів і відсутністю усталених фінансових інституцій. Це зумовлювало поєднання різних підходів до організації грошового обігу – від спроб централізованого контролю до вимушених кроків, спрямованих на оперативне забезпечення платіжних потреб. У результаті грошова система формувалася нерівномірно, відображаючи загальну динаміку політичних і соціально-економічних процесів революційної доби.

Початок революційних подій 1917 р. супроводжувався глибокою кризою фінансової системи колишньої імперії. Масова емісія рубля, розрив господарських зв'язків і припинення централізованого постачання готівки призвели до дефіциту платіжних засобів. За цих умов українська влада усвідомила необхідність створення автономної грошової системи. Прийняття законодавчих актів про випуск державних кредитових білетів заклало правові засади емісії українських грошей. Карбованець і гривня розглядалися як інструменти легітимації державності (Реєнт, 2012: 112).

Емісійна діяльність Центральної Ради мала антикризовий характер. Випуск банкнот, зокрема номіналом у 100 карбованців, дозволив частково подолати

дефіцит готівки, проте відсутність належного захисту банкноти спричинила поширення її фальшування. Подальші випуски не змогли забезпечити стабільність грошового обігу (Гай-Нижник, 2010: 38).

У період Гетьманату було зроблено спробу впровадити більш системну грошову політику. Запровадження гривні та використання якісного друку сприяли підвищенню довіри до валюти. Водночас економічні труднощі й воєнні витрати обмежували стабільність грошової системи. Грошова політика Директорії здійснювалася в умовах постійних воєнних дій і втрати територій. Емісія бонів мала надзвичайний характер, що призвело до швидкого знецінення валюти та хаотизації грошового обігу.

Попри економічні труднощі, бони виконували важливу символічну функцію, відображаючи національну ідентичність і державницькі прагнення (Нестеренко, 1995: 60). Водночас нестабільність політичної ситуації обмежувала ефективність фінансової політики.

Розгортаючи характеристику емісійної політики українських урядів доби революції, варто детальніше зупинитися на конкретних видах грошових знаків та особливостях їхнього функціонування. Емісія українського карбованця Центральною Радою розпочалася наприкінці 1917 р. і була спрямована на швидке подолання дефіциту готівки. Перші кредитові білети, зокрема номіналом 100 карбованців (так звана «яєшня» через характерний орнамент), мали обмежений ступінь захисту та друкувалися в умовах технічних труднощів. Окрім них, було випущено банкноти номіналами 25, 50, 250 і 500 карбованців, що засвідчувало спробу сформувати повноцінну систему грошового обігу. Водночас відсутність єдиної емісійної дисципліни та контрольних механізмів призводила до швидкого знецінення цих грошей.

Важливим доповненням до паперових грошей стали так звані «марки-гроші» — дрібні платіжні знаки, що виготовлялися на основі поштових марок і використовувалися як розмінна монета. Вони виконували суто практичну функцію в умовах браку металевих монет і свідчили про адаптивність фінансової політики до кризових обставин. Проте їх тимчасовий характер ще більше підкреслював нестабільність грошової системи.

У період Гетьманату Павла Скоропадського було здійснено спробу впорядкувати емісійну політику та підвищити якість грошових знаків. Саме тоді активніше впроваджувалася гривня як основна грошова одиниця, що мала чіткіше визначене співвідношення з карбованцем (1 гривня = ½ карбованця). Було випущено банкноти номіналами 2, 10, 100, 500 і 1000 гривень, які відзначалися кращим художнім оформленням і вищим рівнем захисту. Залучення професійних художників і використання якіснішого друку сприяли зміцненню довіри населення до нової валюти, однак загальна економічна ситуація та залежність від зовнішніх факторів обмежували ефективність цих заходів.

Грошова політика Директорії, що прийшла до влади наприкінці 1918 р., характеризувалася ще більшою нестабільністю. В умовах постійних воєнних дій і втрати контролю над територіями емісія набувала хаотичного характеру. Окрім продовження випуску карбованців і гривень, значного поширення набули

різноманітні бони — місцеві та державні грошові сурогати, що використовувалися для покриття нагальних фінансових потреб. Вони мали різний рівень забезпечення та часто випускалися без належного контролю, що спричиняло інфляційні процеси та підривало довіру до грошової системи.

Таким чином, емісійна політика трьох українських урядів відображала не лише економічні можливості, а й загальний стан державності. Від антикризових і частково імпровізованих заходів Центральної Ради через відносну стабілізацію за Гетьманату до дезорганізованої емісії часів Директорії — еволюція грошового обігу демонструє тісний зв'язок між фінансовою системою та політичною ситуацією. Незважаючи на всі труднощі, саме в цей період було закладено основи національної грошової традиції, що мала важливе значення для подальшого розвитку української державності.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Емісія бонів українських урядів 1917–1920 рр. була складним і суперечливим процесом, зумовленим революційними умовами. Різні політичні режими впливали на характер і ефективність грошової політики (Бойко, 2001: 45).

Попри обмежену економічну ефективність, бони стали важливим інструментом забезпечення грошового обігу та символом державності. Вони відіграли значну роль у процесі формування національної фінансової системи. Перспективи подальших досліджень полягають у більш детальному аналізі регіональних особливостей грошового обігу, проблем фальшування та впливу іноземних валют на фінансову систему України цього періоду.

Список використаних джерел та літератури

1. Бойко В. М. Грошовий обіг та фінансова політика в Україні (1917–1920 рр.). Київ: Ін-т історії України НАН України, 2001. 312 с.

2. Гай-Нижник П. П. Фінансова політика українських урядів доби національно-визвольних змагань. Український історичний журнал. 2010. № 3. С. 8–56.

3. Нестеренко В. А. Фінансова система Української Народної Республіки. Київ: Либідь, 1995. 224 с.

4. Реєнт О. П. Українська революція 1917–1921 років: соціально-економічні аспекти. Київ: Генеза, 2012. 368 с.

УДК: 94(477.8)"1918/1919":327

Юлія ФУРСЕНКО
(м. Київ)

Дипломатія ЗУНР: стратегії, інструменти та геополітичний фактор у боротьбі за державність

Анотація. У тезах досліджено зовнішньополітичну діяльність ЗУНР у 1918–1923 рр., поєднання дипломатичних інструментів і політичних рішень, а також роль

геополітичних чинників. Показано, що внутрішні суперечності та позиції великих держав обмежували можливості української дипломатії, що призвело до передачі Східної Галичини Польщі.

Ключові слова: УНР, ЗУНР, дипломатія, міжнародне визнання, Директорія, Акт Злуки.

Науковий керівник: *Іванова Л. Г.,* професор кафедри історії та етнології України історичного факультету УДУ імені Михайла Драгоманова, кандидат історичних наук, професор.

Yulia Fursenko **(Kyiv).** **The Diplomacy of the West Ukrainian People's Republic: Strategies, Instruments, and the Geopolitical Factor in the Struggle for Statehood**

Abstract: The thesis examines the foreign policy activities of the Western Ukrainian People's Republic (ZUNR) in 1918–1923, the combination of diplomatic instruments and political decisions, as well as the role of geopolitical factors. It shows that internal contradictions and the positions of major powers limited the possibilities of Ukrainian diplomacy, which led to the transfer of Eastern Galicia to Poland.

Keywords: Ukrainian People's Republic, West Ukrainian People's Republic, diplomacy, international recognition, Directorate, Act of Unification.

Постановка проблеми. Дипломатична діяльність Західноукраїнської Народної Республіки є важливим елементом історії українського державотворення у період 1918 — 1923 років. Військово-політична боротьба, складна міжнародна ситуація після завершення Першої світової війни та відсутність міжнародного визнання зумовили активну зовнішньополітичну діяльність українських державних утворень. Актуальність дослідження полягає в необхідності комплексного аналізу дипломатичних кроків та засобів, які використовував уряд ЗУНР, а також впливу геополітичних факторів на їх ефективність у боротьбі за державність та міжнародне визнання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика дипломатії ЗУНР та її ролі у боротьбі за державність досліджується в контексті державотворчих процесів 1917–1920 рр. у працях П. Гай-Нижника, який аналізує становлення органів влади УНР і ЗУНР та передумови формування зовнішньої політики. Дипломатичну діяльність ЗУНР та її вихід на міжнародну арену розглядає В. Головченко, акцентуючи увагу на досягненнях і обмеженнях української дипломатії, а також І. Дацків, який досліджує організацію та засоби дипломатичної служби ЗУНР. Проблеми соборності та Акту Злуки Української Народної Республіки та Західноукраїнської Народної Республіки висвітлюють І. Гошуляк, В. Єрмолаєв і М. Сеньків, які аналізують ідею об'єднання українських земель та її реалізацію. Взаємини між УНР і ЗУНР та труднощі їх об'єднання досліджує Р. Тимченко. Окремі аспекти міжнародної діяльності розкрито у праці Т. Батюка, присвяченій дипломатичній місії до США, а загальний перебіг подій узагальнено в ілюстрованій історії ЗУНР. Вплив польсько-українського протистояння на дипломатичні можливості ЗУНР розглядає Є. Сінкевич.

Метою дослідження є аналіз дипломатичної діяльності ЗУНР у боротьбі за державність з урахуванням її моделі, засобів та позиції країн — переможниць Першої світової війни.

Для досягнення поставленої мети визначаю такі завдання: проаналізувати основні напрями дипломатичної діяльності ЗУНР; охарактеризувати ключові засоби дипломатії; визначити роль геополітичного фактору у її діяльності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Суспільно-політичні процеси на західноукраїнських землях у 1918 р. розгорталися в умовах глибокої кризи Австро-Угорської імперії після завершення Першої світової війни та активізації українського державотворення. На початковому етапі українське політичне середовище орієнтувалося на використання низки дипломатичних механізмів, розглядаючи можливість створення автономної одиниці в межах імперії. Однак загроза передачі Галичини Польщі зумовила зміну підходу — перехід до самостійного державотворення. Таку трансформацію ми можемо чітко простежити у позиції Євгена Петрушевича, який обґрунтував необхідність об'єднання українських земель. Таким чином, вже на початковому етапі формування ЗУНР поєднувалися засоби зовнішньої політики та політичні рішення, що відповідали новим геополітичним викликам.

19 жовтня 1918 р. було створено Українську Національну Раду, яка проголосила курс на державну самостійність (ЗУНР, 2008: 120–123). Водночас польські політичні сили активізувалися, прагнучи включити Східну Галичину до складу Польщі, що стимулювало західноукраїнських політиків до державного розвитку (Сінкевич, 2016: 90). Українці були змушені перейти від дипломатичних очікувань до активних дій: у ніч на 1 листопада 1918 р. вони встановили контроль над Львовом та значною частиною Східної Галичини (Сінкевич, 2016: 91). Це стало свідченням того, що мирні механізми не забезпечують реалізацію національних інтересів.

Подальше державотворення супроводжувалося формуванням інституцій, зокрема створенням Державного секретаріату на чолі з Костем Левицьким і зовнішньополітичного відомства під керівництвом В. Панейка (Гай-Нижник, 2010: 202). Створення останнього відомства демонструє усвідомлення того, що зовнішня політика є одним із ключових засобів боротьби за самостійність. Зовнішньополітична діяльність ЗУНР від самого початку розвивалася в несприятливих геополітичних умовах. Орієнтація на австрійську модель і відсутність сталих контактів із країнами Антанти ускладнювали міжнародне визнання (Головченко, 2013: 21). Попри це було створено комплекс зовнішньополітичних засобів: офіційні звернення, міжнародні ноти, діяльність дипломатичних місій та використання потенціалу української діаспори у країнах Європи.

Яскравим прикладом зовнішньополітичної діяльності діячів ЗУНР були звернення до урядів Великої Британії та США, включаючи комунікацію з А. Балфуром і В. Вільсоном, які мали на меті забезпечити підтримку у конфлікті з Польщею. Однак ці кроки не дали очікуваного результату, що засвідчило

обмеженість можливостей ЗУНР у системі післявоєнних міжнародних відносин (Головченко, 2013: 21).

Важливим напрямом зовнішньої політики стала діяльність у США, де делегація на чолі з Л. Цегельським поєднувала політичні та гуманітарні завдання. Через відсутність офіційного визнання та інформаційний тиск ця діяльність була змушена змістити акцент на досягнення гуманітарної допомоги та формування позитивного іміджу ЗУНР, але уваги В. Вільсона та урядовців Америки досягнути не вдалося (Батюк, 2008: 117–122). Паралельно розгорталася мережа дипломатичних представництв у країнах Центральної та Східної Європи, що виникли після розпаду імперій. Відень відігравав роль ключового центру дипломатичної активності, де довгий час перебував Євген Петрушевич (Головченко, 2013: 22).

Окремим стратегічним напрямом стало налагодження відносин із Наддніпрянською Україною. Ідея об'єднання розглядалася як спосіб посилення міжнародних позицій. Передвступний договір, підписаний 1 грудня 1918 р. у Фастові, став важливим кроком до політичної консолідації (Гошуляк, 2009: 380). Акт Злуки 22 січня 1919 р. став логічним продовженням цього підходу. Він мав не лише символічне, а й виразне дипломатичне значення, демонструючи світові єдність українських земель і прагнення до незалежності (Єрмолаєв, 2009: 63–71).

Водночас об'єднання відбувалося в умовах складної міжнародної ситуації: УНР і ЗУНР вели боротьбу з різними противниками, що ускладнювало координацію дій. Антанта розглядала Польщу як стратегічного союзника, що суттєво обмежувало можливості України на шляху до міжнародної визначеності. Пропозиції компромісу, зокрема щодо демаркаційної лінії, не були прийняті українською стороною (Тимченко, 2013: 186). Попри формальне об'єднання, обидві частини України фактично діяли окремо, що негативно впливало на ефективність їхньої дипломатії. Внутрішні суперечності та різні політичні підходи послаблювали міжнародні позиції (Сеньків, 2014: 130).

На Паризькій мирній конференції українська делегація намагалася відстояти інтереси об'єднаної держави, однак зіткнулася з несприятливою позицією великих країн (Тимченко, 2009: 218–219). Внутрішній розкол серед дипломатів УНР та ЗУНР додатково послабив їхнє становище (Тимченко, 2009: 241).

Загалом геополітичний фактор відіграв вирішальну роль у долі ЗУНР. Франція підтримувала Польщу, Велика Британія займала обережну позицію, а США намагалися балансувати між принципами самовизначення і стабільності (Дацків, с. 348). У 1920-х роках ситуація ще більше ускладнилася. Попри дипломатичні звернення до провідних держав і діяльність у межах Ліги Націй, українські вимоги залишалися безрезультатними. У 1923 р. Східна Галичина була передана Польщі, що остаточно засвідчило домінування геополітичних інтересів над принципом національного самовизначення (Дацків, 2009: 350).

Висновки. Назагал діяльність ЗУНР у 1918–1923 рр. поєднувала зовнішньополітичні засоби та політичні рішення для досягнення державної самостійності українських земель. Активні дії, створення державних і зовнішньополітичних інституцій, звернення до міжнародних урядів і діаспори

демонстрували прагнення забезпечити підтримку, хоча геополітичні чинники обмежували їхні можливості. Об'єднання з УНР мало символічне і дипломатичне значення, проте внутрішні суперечності та позиції великих держав призвели до передачі Східної Галичини Польщі.

Список використаних джерел та літератури

1. Батюк Т. Надзвичайна дипломатична місія УНРади ЗУНР до США. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. 2008. № 17. С. 116–122. URL: http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/15219

2. Гай-Нижник П. УНР та ЗУНР: становлення органів влади і національне державотворення (1917–1920 рр.): монографія. Київ: ЩеК, 2010. 303 с.

3. Головченко В. Вихід Західноукраїнської народної республіки на міжнародну арену: здобутки й прорахунки. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. 2013. № 1. С. 20-24. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKNU_mv_2013_1_7

4. Гошуляк І. Тернистий шлях до соборності (від ідеї до Акту Злуки): монографія. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса, 2009. 467 с.

5. Дацків І. Діяльність дипломатичної служби Західноукраїнської народної республіки. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. 2009. № 18. С. 346–352.

6. Єрмолаєв В. На шляху до соборності України : [до 90-річчя акта злуки УНР із ЗУНР]. Проблеми законності. 2009. № 100. С. 63–71. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/2315/1/100_6.pdf

7. ЗУНР, 1918–1923: Ілюстрована історія. Львів – Івано-Франківськ: Манускрипт-Львів, 2008. 524 с.: іл.

8. Сеньків М. Акт Злуки ЗУНР і УНР – спроба боротьби за соборність українських земель. Галичина. 2014. Ч. 25–26. С. 126–131. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nikp_2014_25-26_14

9. Сінкевич Є. Польсько-українські визвольні змагання 1917–1919 рр. Історичний архів. 2016. № 16. С. 88–92.

10. Тимченко Р. Акт злуки 22 січня 1919 р. та проблеми його реалізації (січень-листопад 1919 р.). Український історичний збірник. 2009. № 12. С. 183–193. URL: http://resource.history.org.ua/publ/green_2009_12_183.

11. Тимченко Р. Відносини Української Народної Республіки й Західноукраїнської Народної Республіки (листопад 1918 – квітень 1920 рр.): монографія. Київ: Ін-т історії України НАНУ, 2013. 347 с.

УДК: 94(477-25)”1917/1921”:070.1

Анастасія ЧМИХОВА
(м. Київ)

Трансформація політичного простору Києва 1917–1921 рр. на сторінках журналу «Літопис революції»

Анотація. У роботі досліджується трансформація політичного середовища Києва в період 1917–1921 рр. через призму матеріалів журналу «Літопис революції». Розглядається перехід від початкового етапу національної єдності та «єдиного національного фонду» до гострого ідеологічного розмежування та збройного протистояння.

Ключові слова: Київ, революція 1917–1921 рр., політичний простір, «Літопис революції», Центральна Рада, Тимчасовий уряд, більшовизм, Арсенал, громадянська війна, отаманщина.

Науковий керівник: *Тицький С. І.*, доцент кафедри історії та етнології України історичного факультету УДУ імені Михайла Драгоманова, кандидат історичних наук, доцент.

Anastasia Chmyhova **(Kyiv). The Transformation of Kyiv’s Political Space in 1917–1921 as Reflected in the Journal Litopys revoliutsii (Chronicle of the Revolution)**

Annotation: The paper examines the transformation of Kyiv’s political environment during the period of 1917–1921 through the prism of the materials published in the journal Litopys Revoliutsii. It analyzes the transition from the initial stage of national unity and the “united national front” to sharp ideological polarization and armed confrontation.

Keywords: Kyiv, the Revolution of 1917–1921, political space, Litopys Revoliutsii, the Central Rada, the Provisional Government, Bolshevism, the Arsenal uprising, the Civil War, otamanshchyna.

Постановка проблеми. Українська революція 1917-1921 рр. значною мірою вплинула на формування та трансформацію політичного простору Києва. У продовж цих років місто перебувало в центрі боротьби між різними ідеологічними таборами, що суттєво вплинуло на життя міста. У дослідженні трансформації політичного простору доби революції 1917-1921 рр. було використано матеріали журналу «Літопис революції», який у 1920-х рр. був одним із провідних радянських історико-документальних видань, присвячених подіям Української революції та громадянської війни.

Виклад основного матеріалу дослідження. У 1917 році політична ситуація в Києві та на його околицях характеризувалася складною взаємодією між українськими національними органами та структурами Тимчасового уряду. Центральна Рада в цей період зазнала переходу від органу національного представництва до інституції, яка мала іти на жорсткі компроміси з

контрреволюційними силами. Саме це і заклало підґрунтя для початку липневої кризи 1917 року, коли фактично відбулося роззброєння революційних мас, і перехід ініціативи до рук Тимчасового уряду (№3, 1927: 7-9).

За визначенням А. Рубача на початковому етапі революції головним фактором, який стримував радикалізацію політичних процесів було існування «єдиного національного фонду». Він штучно об'єднував українські верстви від ліберальних кадетів до революційного селянства, саме це не давало можливості більшовикам виокремити класові протиріччя та мобілізувати пролетаріат про національної буржуазії (№6. 1926: 7). Згодом, цей процес зазнав трансформації, через поступову втрату Центральною Радою довіри низових мас, які вимагали негайного вирішення земельного та продовольчого питань.

Трансформація партійного простору в самому Києві відбувалася через болісний процес ідеологічного розмежування всередині соціалістичного табору. У партійних організаціях тривали гострі дискусії щодо доцільності «організаційного злиття» більшовиків із меншовиками. Зокрема, ідея створення єдиних соціал-демократичних центрів активно просувалася делегатами, що повернулися з Всеросійської наради. Проте цей етап організаційної невизначеності швидко завершився: радикальне крило, очолюване такими діячами як С. Гопнер, виявило рішучий спротив будь-яким спробам примирення, наполягаючи на повному розриві з меншовизмом та міжнародними соціал-демократичними структурами (№ 3, 1927: 254).

Важливим осередком політичного впливу в столиці ставав завод «Арсенал». Під керівництвом Андрія Іванова та інших лідерів робітничого руху там відбувалася консолідація пролетаріату, що перетворювало завод на автономний політичний суб'єкт, здатний диктувати умови Центральній Раді та готувати ґрунт для встановлення влади Рад (№ 3, 1927: 3).

Проте вже у грудні 1917 року цей простір почав фрагментуватися під впливом збройної боротьби за владу. Зокрема, після виступу більшовиків у ніч з 15 на 16 грудня та тимчасового захоплення ними Арсеналу, Київ став ареною вуличних боїв, політична боротьба перейшла з залів засідань на барикади. В результаті чого, сили Симона Петлюри витіснили опонентів на околиці міста, зокрема на Куренівку (№ 6, 1926: 8–9). Паралельно з цим відбувалась трансформація економічного підґрунтя політичної влади. Занепад великого землеволодіння та посилення соціалістичних вимог робітництва вимагали від влади нових методів управління. Політичний простір почав наповнюватися методами прямого примусу, реквізицій та надзвичайних заходів, що ставало нормою для всіх воюючих сторін (№ 4, 1927: 45).

Політична трансформація Києва в період кінця 1917 - початку 1918 років визначалася переходом від ілюзорної національної єдності до відкритої фази громадянської війни та міжнародного втручання, що стало ключовим етапом у визнанні суб'єктності УНР. Також це одночасно посилило залежність київської влади від дипломатичних маневрів великих держав (№ 1, 1927: 10–15). Через втрату широкої внутрішньої соціальної бази, Центральна Рада почала еволюціонувати у бік союзу з німецьким імперіалізмом. У документах цей стан

описується як перетворення національного уряду на «ширму для німецьких штиків» (№ 6, 1926: 11–13). Київський політичний простір став об'єктом зацікавленості іноземного капіталу країн Антанти. Франція та Англія намагалися зберегти свій вплив на ресурси регіону, що створювало додаткові лінії напруги всередині українського політикуму (№ 6 1926: 14). Це означало, що тепер політика в Києві також залежала і від ситуації на фронтах Світової війни та домовленостей у штаба іноземних армій.

Стихійна аграрна революція, також радикально впливала на внутрішню стійкість політичного простору. Присутність дезорганізованих військових частин, яка повернулася з фронту та радикалізація селянства тиснули на вище керівництво в Києві, в результаті чого відбувся розкол ідеологічного керівництва в середині провідних партій (№ 6, 1926: 18–20; № 1, 1927: 30–35). Це призвело до виникнення локальних утворень, однією з них виступає «Переяславська республіка», а діяльність отаманів показувало певні проблеми в роботі централізованої влади. Політичний простір Києва більше не міг контролювати провінцію, де панувала стихійна отаманщина та антисемітські настрої, що підривало міжнародний авторитет української влади (№ 3, 1927: 92).

Не менш вагомого впливу на політичну ситуацію в столиці відігравала радикалізація залізничників. Страйки в Одесі та інших залізничних вузлах безпосередньо впливали на стабільність логістики Києва, що робило місто доволі вразливим перед загрозою голоду (№ 3, 1927: 71). Дефіцит продовольства став вагомим політичним важелем. Проблеми з постачанням хліба погано впливало на лояльність міського населення та змушувало владу йти на дедалі більші поступки окупаційним силам або вдаватися до жорстких каральних експедицій у села (№ 1,1927: 22–24).

Висновок. Протягом 1917–1921 рр. Київ трансформувався з центру національного піднесення та романтичного парламентаризму у складний вузол геополітичних суперечностей. Політичний простір пройшов шлях від ілюзій про «єдиний фронт» до жорсткої диктатури, де доля влади вирішувалася через комбінацію військової сили, міжнародної дипломатії та здатності контролювати продовольчі ресурси.

Список використаних джерел та літератури

1. Літопис революції: журнал Істпарту ЦК КП(б)У. Харків: Державне видавництво України, 1926. № 6 (21). 264 с.

2. Літопис революції: журнал Істпарту ЦК КП(б)У. Харків: Державне видавництво України, 1927. № 1 (22). 256 с.

3. Літопис революції: журнал Істпарту ЦК КП(б)У. Харків: Державне видавництво України, 1927. № 3 (24). 282 с.

4. Літопис революції: журнал Істпарту ЦК КП(б)У. Харків: Державне видавництво України, 1927. № 4 (25). 210 с.

Розділ 3

УКРАЇНА І СВІТ У ПЕРІОД МІЖ ДВОМА СВІТОВИМИ ВІЙНАМИ (1920-ТІ – 1940-ВІ РОКИ)

УДК 94(477)«192/193»:323.15(=112.2):305-055.2

Андрій БОРОВСЬКИЙ
(м. Кропивницький)

Соціальні ролі німецьких жінок в умовах радянської трансформації українського села в 1920–1930-х рр.

Анотація. Проаналізовано соціальні ролі німецьких жінок в умовах реалізації більшовицької політики соціальної трансформації українського села у 1920–1930-х роках. Досліджено вплив радянської ідеології на зміну традиційних сімейних цінностей, трансформацію гендерних ролей та залучення жінок до громадсько-політичного життя. Висвітлено суперечності між офіційною політикою емансипації та реальним становищем жінок у німецьких колоніях, зокрема їхню перевантаженість працею та низький рівень політичної активності. Показано особливості повсякденного життя німецьких колгоспниць після колективізації.

Ключові слова: німецькі колонії, жінки, гендерна політика, колективізація, більшовицька влада, селянство, радянська трансформація села, громадсько-політичне життя, Україна.

Науковий керівник: *Журба М. А.,* завідувач кафедри всесвітньої історії та археології історичного факультету Українського державного університету імені Михайла Драгоманова, доктор історичних наук, професор.

Andrii Borovskyi **(Kyiv). Social roles of German women in the conditions of the Soviet transformation of the Ukrainian village in the 1920s – 1930s**

Annotation. The social roles of German women in the conditions of the implementation of the Bolshevik policy of social transformation of the Ukrainian village in the 1920s and 1930s are analyzed. The influence of Soviet ideology on the change of traditional family values, the transformation of gender roles and the involvement of women in public and political life is studied. The contradictions between the official policy of emancipation and the real situation of women in the German colonies are highlighted, in particular their overload with work and low level of political activity. The features of the everyday life of German collective farm women after collectivization are shown.

Keywords: German colonies, women, gender policy, collectivization, Bolshevik authorities, peasantry, Soviet transformation of the countryside, social and political life, Ukraine.

Постановка проблеми. Політика радянської влади у 1920–1930-х роках була спрямована не лише на економічну та політичну трансформацію села, а й на докорінну зміну традиційного сімейного укладу та гендерних ролей. Особливого значення більшовики надавали роботі серед жінок національних меншин, зокрема німецьких колоній України, розглядаючи емансипацію як важливий елемент формування нового соціалістичного суспільства.

Мета – дослідити особливості трансформації соціальної ролі німецьких жінок України в умовах радянської трансформації села у 1920–1930-х рр.

Виклад основного матеріалу. Дослідниця політики більшовицького режиму щодо селянства України Т. Лахач зазначає: «В процесі еволюції сім'я завжди адаптувалася до історичних умов, устрою життя і соціального порядку, але в радянські часи зміни були продиктовані регламентаційною політикою влади більшовиків, а не природним розвитком. Це змінило звичний ритм існування сім'ї та шлюбно-сімейних відносин і негативно вплинуло на тенденції їхнього розвитку» (Лахач, 20010: 91).

З метою формування нового суспільного укладу більшовики вдалися до руйнації традиційних сімейних цінностей. Вістря політики більшовиків у сфері регулювання сімейних відносин було спрямоване на руйнування устоїв патріархальної багатодітної родини. Головну увагу було звернено на трансформацію інституту шлюбу та гендерних ролей. Зміни передбачали залучення жінок до громадського життя та розширення для них сфери виробничої діяльності (Тарапон, 2017: 140). З позицій комуністичної ідеології досягнути повноцінного соціального статусу можна було лише в позасімейній діяльності, а орієнтація на виконання родинних ролей і відданість сімейним традиціям розглядалися як прояв культурної відсталості (Лахач, 2010: 62).

Більшовики усвідомлювали важливість ідеологічної роботи серед жінок німецьких колоній з огляду на їхній значний вплив на господарське життя та виховання дітей (Бобылева, 2015: 105). У протоколі наради делегаток-німкень III Всеукраїнського з'їзду робітниць і селянок від 18 січня 1927 р. наголошувалося на необхідності залучення жінок до діяльності сільбудів, хат-читалень, кооперативних товариств та участі у виборах до місцевих рад (Німці в Україні, 1994: 114).

Однак рівень громадсько-політичної активності німецьких жінок залишався низьким. Під час передвиборчих зборів активність жінок-німкень була майже непомітною (ЦДАВОУ. ф. 413. оп. 1. спр. 258, арк. 7). Так, до зборів у Кочубеївській сільраді Олександрівського району Херсонської округи долучилося лише 5 % німецьких жительок (ЦДАВОУ, ф. 413, оп. 1, спр. 65, арк. 40). Повільно зростала й частка жінок у комітетах незаможних селян. Навесні 1930 р. вона становила близько 20 % від загальної кількості членів КНС Молочанського району (ЦДАВОУ, ф. 1. оп. 7. спр. 1761, арк. 212).

Серед причин низької активності жінок слід виокремити значне трудове навантаження, традиційні уявлення про роль жінки в суспільстві та недовіру до радянських політичних кампаній. Нерідко жінки відмовлялися від участі у конференціях чи нарадах, пояснюючи це необхідністю доглядати господарство або невірою в результативність подібних заходів (Новікова, 2014: 65). За відсутності

достатньої кількості жіночого активу місцеві партійні органи часто вдавалися до формального призначення делегаток.

Особливо помітними наслідки радянської соціальної трансформації стали після проведення колективізації. Німецькі жінки були змушені поєднувати важку працю в колгоспі з виконанням традиційних домашніх обов'язків. Вони працювали на польових роботах, займалися доглядом за худобою, хатнім господарством та вихованням дітей (Neufeldt, 1999: 182). Через надмірне навантаження жінки часто не мали можливості приділяти належну увагу дітям, а інколи навіть брали немовлят із собою на польові роботи (ЦДАВОУ, ф. 3676, оп. 4, спр. 4, арк. 5).

Таким чином, офіційна радянська політика «звільнення жінки» на практиці нерідко призводила до подвійного навантаження та погіршення умов повсякденного життя. Попри декларації про рівноправність, жінки німецьких колоній залишалися обмеженими як традиційними соціальними уявленнями, так і адміністративно-командними методами радянської влади.

Висновки. Отже, політика радянської влади щодо жінок німецьких колоній України у 1920–1930-х роках була складовою ширшого процесу соціальної трансформації села. Вона передбачала трансформацію традиційних сімейних відносин, залучення жінок до громадсько-політичного життя та виробничої діяльності. Проте реальні наслідки цієї політики виявилися суперечливими: поряд із декларованою емансипацією жінки зіткнулися зі зростанням трудового навантаження, формальним характером політичної участі та руйнуванням усталеного способу життя.

Список використаних джерел та літератури

1. Neufeldt C. The Fate of Mennonites in Ukraine and the Crimea during Soviet Collectivization and the Famine (1930 – 1933): a thesis submitted to the Faculty of Graduate Studies and Research in partial fulfilment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy. Edmonton, 1999. 310 p.

2. Бобылева С.И. Ямбург: история становлення и развития колонии под Екатеринославом. *Ежегодник Международной ассоциации исследователей истории и культуры российских немцев.* 2015. № 1. С. 93-116.

3. Лахач Т.О. Політика радянської влади щодо моралі та світогляду селянських родин у радянській Україні 1930-х рр. *Український селянин.* Випуск 12. 2010. С. 91-92.

4. Лахач Т. О. Сутність змін та перетворень щодо інституту сім'ї в Україні протягом 1917 – 1922 років. *Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]. Серія: Історія.* 2009. Том 104. Випуск 91. С. 61-66.

5. Німці в Україні. 20–30-ті рр. XX ст. Київ, 1994. 244 с.

6. Новікова О. М. Участь сільського жіноцтва Радянської України 1930-х рр. в громадсько-політичному житті. *Гілея.* 2014. Випуск 84. С. 63-66.

7. Тарапон О. Ціннісні орієнтири в радянській Україні 1920 – 1930-х рр.: політико-ідеологічні та соціокультурні виміри. *Наукові записки з української історії. Збірник наукових статей.* Випуск 42. (Спецвипуск). 2017. С. 137-142.

8. Центральний державний архів вищих органів влвди та управління України (ЦДАВО України). Ф. 1. Оп. 7. Спр. 1761. 231 арк.

9. ЦДАВО України. Ф. 413. Оп. 1. Спр. 65. 175 арк.
10. ЦДАВО України. Ф. 413. Оп. 1. Спр. 258. 127 арк.
11. ЦДАВО України. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 4. 173 арк.

УДК 94(477-25)«192»:271.2-47

Володимир ВІТРЮК (ієромонах Павел)
(м. Київ)

Київська богословська школа Української Синодальної Церкви в контексті проблеми підготовки духовних кадрів 1920-х рр.

Анотація. У статті досліджується діяльність Київської Вищої богословської школи Української Синодальної Церкви в контексті проблеми підготовки духовних кадрів у 1920-х рр. Проаналізовано причини кадрової кризи, пов'язані з руйнуванням дореволюційної системи духовної освіти, закриттям Київської духовної академії та посиленням державного контролю над церковним життям у радянській Україні. Висвітлено особливості функціонування Київської Вищої богословської школи як головного осередку богословської освіти обновленського руху в Україні, її освітню політику та роль у підготовці священнослужителів. Окрему увагу приділено проблемам формування викладацького складу, змісту навчальних програм і впливу радянської антирелігійної політики на діяльність школи.

Ключові слова: Українська Синодальна Церква, обновленський рух, Київська Вища богословська школа, духовна освіта.

Науковий керівник: *Божко О. О. (архімандрит Митрофан)*, доцент Київської духовної академії і семінарії, кандидат богослов'я (PhD), доцент.

Volodymyr Vitriuk (Hieromonk Pavlo) (Kyiv). Kyiv Higer Theological School of the Ukrainian Synodal Church in the context of the problem of clergy training in the 1920s

Annotation. The article examines the activity of the Kyiv Higher Theological School of the Ukrainian Synodal Church in the context of the problem of clergy training in the 1920s. The causes of the personnel crisis connected with the destruction of the pre-revolutionary system of theological education, the closure of the Kyiv Theological Academy, and the strengthening of state control over church life in Soviet Ukraine are analyzed. The study highlights the peculiarities of the functioning of the Kyiv Higher Theological School as the main center of theological education of the Renovationist movement in Ukraine, its educational policy, and its role in the training of clergy. Particular attention is paid to the problems of forming the teaching staff, the content of educational programs, and the influence of Soviet anti-religious policy on the activity of the school.

Keywords: Ukrainian Synodal Church, Renovationist movement, Kyiv Higher Theological School, theological education.

Постановка проблеми. Проблема кадрового забезпечення Української Синодальної Церкви (УСЦ) у 1920-х рр. є однією з ключових для розуміння стану православного церковного життя в умовах раннього радянського періоду. Її актуальність зумовлена руйнуванням дореволюційної системи духовної освіти, нестачею підготовлених священнослужителів та посиленням державного контролю над церковною сферою. Закриття на початку 1920-тх рр. Київської духовної академії призвело до втрати головного центру підготовки духовенства, що спричинило гострий кадровий дефіцит у Церкві. За цих умов пошук нових форм підготовки духовних кадрів став важливим завданням як для самої УСЦ, так і для історичного осмислення розвитку церковної освіти у 1920-х рр.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю осмислення механізмів адаптації церковних інституцій до кризових умов радянської доби та змін у системі духовної освіти в Україні.

Огляд останніх досліджень і публікацій. Проблематика духовної освіти та обновленського руху в Україні частково висвітлювалася у працях, присвячених історії православних конфесій у 1920-х рр., діяльності Київської духовної академії та церковної політики радянської влади. Окремі аспекти кадрової кризи та освітніх ініціатив УСЦ розглядалися в загальних дослідженнях міжконфесійних процесів, зокрема, у працях О. Ю. Балягузової, Г. І. Білан, С. І. Жилюка, А. М. Киридон, В. О. Пащенка, О. П. Тригуба. Водночас діяльність Київської Вищої богословської школи як спеціалізованого центру підготовки духовних кадрів залишається недостатньо комплексно опрацьованою.

Недостатньо дослідженими залишаються й організаційні засади функціонування Вищої богословської школи УСЦ, особливості формування її викладацького складу, зміст навчальних програм та реальний рівень підготовки духовенства. Також потребує уточнення питання взаємодії школи з дореволюційною богословською традицією та вплив політичних чинників на її діяльність.

Метою дослідження є аналіз ролі Київської Вищої богословської школи УСЦ у системі підготовки духовних кадрів у 1920-х рр. та визначення її місця в контексті видозмін церковної освіти в радянській Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Проблема кадрового забезпечення належала до числа ключових викликів в діяльності УСЦ у 1920-х рр. Вона формувалася в умовах руйнування дореволюційної системи духовної освіти, міжконфесійної конкуренції та посилення державного контролю над церковним життям. Закриття у 1920 р. Київської духовної академії фактично позбавило православне середовище України головного центру підготовки богословських кадрів, що спричинило гострий дефіцит священнослужителів, регентів та церковнослужителів.

За цих умов УСЦ була змушена звертатися до альтернативних форм підготовки духовенства. Значного поширення набули короткотермінові богословські курси, самоосвіта та спрощені процедури висвячення. Часто до священичого служіння допускалися особи без систематичної богословської освіти, але з базовими знаннями богослужбового уставу. Подібна практика розглядалася

церковною владою як вимушений компроміс, продиктований необхідністю підтримання життєдіяльності парафій. Водночас це негативно впливало на рівень пастирської підготовки та авторитет духовенства. Кадрова криза поглиблювалася нестабільністю самого церковного середовища (Білан, 2005: 240-244).

Часті переходи духовенства між обновленською, «тихонівською» та автокефальною юрисдикціями ускладнювали формування сталого кліру та спричиняли внутрішньоцерковні конфлікти. Особливо складною ситуація була у східних регіонах України, де кадровий дефіцит поєднувався зі слабкою матеріальною базою та значною залежністю церковних структур від підтримки радянської влади (Пащенко, 1994: 51-58).

Усвідомлюючи критичність становища, керівництво УСЦ намагалося виробити системний підхід до реформування духовної освіти. На Передсоборній нараді 1924 р. було порушено питання створення мережі духовних навчальних закладів, а вже у березні 1925 р. в Києві відкрито Вищу богословську школу, яка фактично виконувала функції відновленої духовної академії. Школа діяла на території Києво-Печерської лаври та стала головним осередком богословської освіти обновленського руху в Україні. Її ректором від заснування до самого закриття у 1929 р. та головним ідеологом і рушієм був Київський обновленський архієпископ Інокентій (Пустинський) (Жилюк, 2002: 204-207).

Освітня політика УСЦ поєднувала елементи традиційної богословської підготовки з реформаторськими ідеями обновленства. Особливий акцент робився на практичному та місіонерському характері навчання. До програм включалися дисципліни з гомілетики, літургіки, вивчення сектантства та апологетики. Духовні школи розглядалися не лише як центри підготовки священнослужителів, але й як інструмент ідейного протистояння із сектантством та державним атеїзмом. Планувалося створення апологетичних семінарій, короткотермінових курсів та окремих спеціалізованих бібліотек для духовенства (Тригуб, 2009: 106).

Водночас УСЦ не вдалося забезпечити повноцінної спадкоємності з дореволюційною академічною традицією. Значна частина професорсько-викладацького складу колишньої Київської духовної академії або емігрувала, або зазнала репресій, або не підтримала обновленський рух. Тому кадровий потенціал Вищої богословської школи залишався обмеженим і нестабільним. Це визнавалося і самими обновленцями, про що свідчить заклик обновленського Всеукраїнського Помісного Собору 1928 р. до колишніх діячів духовної освіти повернутися до богословської праці (Киридон, 2015: 415–454).

Наприкінці 1920-х рр. розвиток духовної освіти в УСЦ був фактично згорнутий унаслідок посилення антирелігійної політики радянської влади. Вирішальним ударом стало виселення Вищої богословської школи з Києво-Печерської лаври у 1929 р., що означало припинення її діяльності. Паралельно ліквідовувалася церковна періодика та звужувалися можливості для богословської і освітньої роботи.

Відсутність стабільної системи духовної освіти призвела у 1930-х рр. до розмивання єдиних стандартів підготовки священнослужителів і посилення регіональної неоднорідності духовенства. Поряд із залишками традиційної

богословської підготовки поширювалися скорочені форми навчання та практика прискорених висвячень, що ускладнювало вироблення єдиної пастирської та богословської лінії в межах УСЦ.

Висновки. Отже, Київська Вища богословська школа стала важливою спробою відновлення системної підготовки духовних кадрів в умовах кризи церковної освіти 1920-х рр. Водночас обмежені матеріальні можливості, політичний тиск радянської влади та гостра нестача кваліфікованого професорсько-викладацького складу не дозволили їй перетворитися на повноцінний і стабільний центр богословської науки. Її діяльність радше засвідчила прагнення УСЦ зберегти та частково відновити систему духовної освіти, ніж реальне подолання кадрової кризи.На сьогодні подальшого вивчення потребують персональний склад викладачів і студентів Київської Вищої богословської школи, її навчально-методичні програми, а також порівняльний аналіз з іншими православними освітніми центрами 1920-х рр.

Список використаних джерел та літератури

1. Білан Г. І. 2005. Обновленський рух в Україні 20-30-х рр. ХХ ст.: дис. … канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України; Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ, 275.

2. Жилюк С. І. 2002. Обновленська церква в Україні (1922-1928). Рівне : Рівненський держ. гуманітарний ун-т, 384.

3. Киридон, А. М. 2015. Православна церква в умовах побудови комуністичного державосуспільства. Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921–1928) : колективна монографія. Т. 2. Київ : Ін-т історії України НАН України, 415–454.

4. Пащенко В. О. 1994. Дітище ДПУ: до витоків обновленського руху в Україні. З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВДКГБ. № 1, 51-58.

5. Тригуб О. П. 2009. Розкол Російської православної церкви в Україні (1922-39 рр.): між державним політичним управлінням та реформацією / Міністерство освіти і науки України; Чорноморський державний університет ім. Петра Могили. Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 300.

УДК 94(477)«192»:323.1:811.161.2

Єгор КАНДАУРОВ
(м. Київ)

Політика українізації в УСРР у 1920-х роках: між національним розвитком і сталінською централізацією

Анотація. Досліджено політику українізації в УСРР у 1920-х рр. як складову радянської політики коренізації. Проаналізовано політичні передумови її запровадження, особливості реалізації в системі освіти, культури та державного управління. Визначено роль українізації у формуванні української інтелігенції та розвитку української культури.

Окрему увагу приділено причинам згортання українізації наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років, боротьбі з «українським націоналізмом» та репресіям проти української інтелігенції.

Ключові слова: українізація, коренізація, УСРР, радянська національна політика, українська інтелігенція, репресії, «Розстріляне відродження».

Науковий керівник: *Чернега П. М.,* професор, кафедри історії та етнології України історичного факультету УДУ імені Михайла Драгоманова, доктор історичних наук, професор.

Yehor Kandaurov (Kyiv). The Ukrainisation Policy in the Ukrainian SSR during the 1920s: Between National Development and Stalinist Centralisation

Abstract. The theses examine the policy of Ukrainization in the Ukrainian SSR during the 1920s as a component of the Soviet policy of indigenization. The political prerequisites for its introduction and the peculiarities of its implementation in the spheres of education, culture, and public administration are analyzed. The role of Ukrainization in the formation of the Ukrainian intelligentsia and the development of Ukrainian culture is determined. Particular attention is paid to the reasons for the curtailment of Ukrainization in the late 1920s and early 1930s, the struggle against "Ukrainian nationalism," and the repression against the Ukrainian intelligentsia.

Keywords: Ukrainization, indigenization, Ukrainian SSR, Soviet national policy, Ukrainian intelligentsia, repression, "Executed Renaissance".

Постановка проблеми. Політика українізації 1920-х років стала одним із найсуперечливіших явищ в історії радянської України міжвоєнного періоду. Її виникнення було пов'язане з наслідками Української революції 1917–1921 рр., поразкою визвольних змагань та необхідністю для більшовицької влади зміцнити свої позиції в Україні. Попри встановлення радянського режиму, значна частина населення зберігала національні прагнення, а український культурний рух залишався важливим чинником суспільного життя. Саме тому більшовицьке керівництво було змушене враховувати український фактор у власній політиці.

Огляд останніх досліджень і публікацій. Проблема українізації посідає важливе місце в сучасній українській історіографії. Значний внесок у її дослідження зробили Г. Єфіменко, С. Кульчицький, Ю. Шаповал, В. Смолій, В. Доценко та інші науковці. Сучасні дослідники розглядають українізацію не лише як мовно-культурну кампанію, а як складову загальносоюзної політики коренізації, спрямованої на інтеграцію неросійських народів до радянської системи (Єфіменко, 2001: 66).

Метою дослідження є аналіз політики українізації в УСРР у 1920-х роках, визначення особливостей її реалізації та причин згортання в умовах утвердження сталінського режиму.

Виклад основного матеріалу дослідження. Політика коренізації була офіційно проголошена після XII з'їзду РКП(б) у 1923 р. В Україні вона реалізовувалася у формі українізації. Її основними напрямами стали розширення

використання української мови в державному управлінні, освіті, культурі та пресі, а також збільшення кількості українців у партійному й адміністративному апараті. Проведення українізації було зумовлене складною політичною ситуацією після громадянської війни, коли більшовицький режим не мав достатньої підтримки серед українського населення. Упродовж 1920-х років значна частина шкіл перейшла на українську мову навчання, створювалися нові підручники та навчальні програми, здійснювалася підготовка педагогічних кадрів. Політика ліквідації неписьменності також сприяла поширенню української мови серед населення. Активно розвивалися література, театр, кінематограф і наука. У цей період творили Микола Хвильовий, Микола Куліш, Лесь Курбас, Валер'ян Підмогильний, Микола Зеров та інші представники українського культурного відродження. Як зазначає С. Кульчицький, українізація сприяла формуванню нового покоління української інтелігенції (Кульчицький, 2003: 214).

Важливе значення мало впровадження української мови в діяльність державного апарату. Радянська влада прагнула збільшити кількість українців у системі управління та забезпечити використання української мови в офіційному діловодстві. Проте реальний механізм ухвалення політичних рішень залишався під контролем союзного центру. Попри певні успіхи, політика українізації від самого початку мала суперечливий характер. Радянська влада підтримувала розвиток української культури лише в тих межах, які не загрожували централізованій системі управління. Будь-які прояви політичної самостійності або спроби поєднати національний розвиток із державною незалежністю трактувалися як «буржуазний націоналізм». Особливо гостро це проявилося під час літературної дискусії 1925–1928 рр., пов'язаної з діяльністю Миколи Хвильового. Наприкінці 1920-х років політика українізації починає згортатися. Посилення влади Й. Сталіна, перехід до форсованої індустріалізації та колективізації супроводжувалися зміною національної політики. Українське культурне піднесення починає сприйматися як потенційна загроза для централізованої радянської держави.

Одним із найбільш показових проявів цієї політики стала справа «Спілки визволення України» 1930 р. Радянська влада звинуватила представників української інтелігенції в участі в антирадянській організації, хоча сама справа була сфабрикована органами ДПУ. Процес СВУ став початком масштабних репресій проти української науки, освіти й культури (Шаповал, 1993: 117). У 1930-х роках значна частина українських письменників, учених, режисерів і діячів культури була репресована або знищена. Саме тому покоління митців цього періоду отримало назву «Розстріляне відродження». Репресії охопили Миколу Куліша, Леся Курбаса, Валер'яна Підмогильного, Миколу Зерова та багатьох інших представників української культури.

Згортання українізації супроводжувалося поступовим посиленням русифікації. Російська мова дедалі більше утверджувалася як основна мова державного управління, науки та технічної освіти. У результаті значна частина досягнень українізації була втрачена вже в першій половині 1930-х років.

Висновки. Таким чином, політика українізації була складовою радянської національної політики, яка поєднувала елементи культурного розвитку та

політичного контролю. Вона сприяла розвитку української мови, освіти й культури, однак залишалася залежною від інтересів більшовицького керівництва. Згортання українізації було пов'язане з утвердженням сталінського тоталітарного режиму, переходом до політики репресій і централізації. Незважаючи на трагічні наслідки, українізація стала важливим етапом формування модерної української національної свідомості.

Список використаних джерел та літератури

1. Доценко В., 2021. Політика українізації в УСРР у 1920–1930-х роках. Переяслав: Домбровська Я. М., 487.
2. Єфіменко Г., 2001. Українізація 1920–30-х років як цілеспрямований процес творення націоналістичного тоталітарного суспільства. Проблеми історії України: факти, судження, пошуки, 6, 65–72.
3. Кульчицький С., 2003. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). Київ: Альтернативи, 336.
4. Шаповал Ю., 1993. Україна XX століття: особи та події в контексті важкої історії. Київ: Генеза, 256.

УДК 94(437.1/.2):655.4/.5(=161.2)"1919/1939"

Сергій КУЗЬМІНСЬКИЙ
(м. Київ)

Українська видавнича діяльність у Чехословаччині міжвоєнного періоду: інституції, періодика, книговидання

Анотація. У тезах розглянуто українську видавничу діяльність у Чехословаччині міжвоєнного періоду як важливий складник культурного та наукового життя української еміграції. Проаналізовано діяльність основних науково-освітніх інституцій, видавництв і періодичних видань, що функціонували у Празі, Подєбрадах та інших містах Чехословаччини. Висвітлено роль української еміграції у збереженні національної ідентичності, розвитку науки, літератури та книговидання в умовах бездержавності.

Ключові слова: українська еміграція, Чехословаччина, міжвоєнний період, видавнича діяльність, українська періодика, книговидання, Український вільний університет, «празька школа», культурно-освітня діяльність, українська діаспора.

Науковий керівник: *Сегеда Р. А.*, доцент кафедри історії та етнології України історичного факультету УДУ імені Михайла Драгоманова, кандидат історичних наук, доцент.

Serhii Kuzminskyi **(Kyiv). Ukrainian Publishing Activity in Interwar Czechoslovakia: Institutions, Periodicals, and Book Publishing**

Abstract. The theses examine Ukrainian publishing activity in interwar Czechoslovakia as an important component of the cultural and scholarly life of the Ukrainian émigré community. The activities of major academic and educational institutions, publishing houses, and periodicals operating in Prague, Poděbrady, and other cities of Czechoslovakia are analyzed. Particular attention is paid to the role of the Ukrainian émigré community in preserving national identity and fostering the development of scholarship, literature, and book publishing under conditions of statelessness.

Keywords: Ukrainian emigration, Czechoslovakia, interwar period, publishing activity, Ukrainian periodicals, book publishing, Ukrainian Free University, Prague School, cultural and educational activity, Ukrainian diaspora.

Поразка Української революції 1917–1921 рр. та остаточна втрата державності спричинили масову політичну еміграцію, значна частина якої осіла в країнах Західної та Центральної Європи. Серед усіх держав, що прийняли українських вигнанців, Чехословацька Республіка посіла виняткове місце завдяки цілеспрямованій урядовій політиці підтримки емігрантських спільнот, відомій під назвою «Руська допомогова акція» (Ruská pomocná akce), ініційованій президентом Т. Ґ. Масариком у 1921 р. Саме Прага, Подєбради та інші чехословацькі міста на два міжвоєнних десятиліття перетворилися на один із найпотужніших центрів українського інтелектуального, наукового й видавничого життя за межами радянської України (Наріжний, 1942: 15–24; Пеленська, 2019: 7–12). Видавнича діяльність української еміграції у Чехословаччині охоплювала широкий спектр друкованої продукції: від академічних монографій і фахових часописів до громадсько-політичної періодики, белетристики та навчальної літератури, створюючи унікальний феномен національної культурної автономії на чужій землі.

Інституційною основою українського видавничого руху стала розгалужена мережа наукових і освітніх установ, що постали у Чехословаччині впродовж першої половини 1920-х рр. Український Вільний Університет (УВУ), заснований у Відні в 1921 р. та невдовзі перенесений до Праги, розгорнув активну публікаційну програму: виходили «Наукові записки», збірники доповідей, монографії викладачів, що охоплювали філологічні, історичні, правничі й філософські студії. Серед авторів УВУ були постаті першої величини українського наукового життя: Д. Дорошенко, Д. Антонович, Д. Чижевський, О. Колесса, І. Горбачевський. Українська господарська академія в Подєбрадах, відкрита у 1922 р. за підтримки чехословацького уряду, забезпечувала видання фахової літератури з агрономії, інженерії, економіки, а її випускники та викладачі долучалися до редагування низки технічних періодичних видань, зокрема журналу «Український інженер» (1931–1932) (Наріжний, 1942: 112–140). Український соціологічний інститут, що діяв у Відні та Празі, публікував соціологічні й статистичні розвідки, присвячені становищу українських земель під різними політичними режимами.

Водночас С. Наріжний у фундаментальній праці «Українська еміграція: Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами» (1942) зафіксував, що видавнича діяльність не обмежувалася суто академічними

інституціями. Громадські організації, політичні об'єднання, студентські товариства, кооперативні спілки випускали власні бюлетені, альманахи й одноденні видання, формуючи багатошарову комунікаційну інфраструктуру еміграції (Наріжний, 1942: 141–168). Видавництво «Нова Україна», що функціонувало у Празі та Берліні, забезпечувало випуск не лише однойменного часопису, а й окремих книжкових видань белетристичного та наукового характеру. Зокрема, у 1924 р. у цьому видавництві вийшла збірка поезій М. Проліса «В тенетах далечини», присвячена пам'яті Г. Сковороди, що засвідчує прагнення еміграційних видавців підтримувати неперервність української літературної традиції навіть в умовах вигнання.

Періодичні видання становили серцевину українського видавничого руху у Чехословаччині, виконуючи одночасно інформаційну, консолідаційну та ідеологічну функції. Н. Брайлян у дослідженні, присвяченому журналу «Нова Україна» (Прага, 1922–1929), визначила його як вагоме бібліографічне джерело для реконструкції інтелектуальної карти української еміграції, оскільки на сторінках часопису систематично друкувалися рецензії на нові видання, огляди наукового життя та бібліографічні покажчики (Брайлян, 2013: 233–243). Редакція «Нової України» гуртувала навколо себе провідних учених і публіцистів, забезпечуючи міждисциплінарний характер видання, де поєднувалися політичні коментарі, наукові розвідки, літературна критика й культурна хроніка. Поряд із «Новою Україною» у Празі виходили десятки інших періодичних видань різного спрямування та тривалості: «Розбудова нації» (1928–1934), що відображала ідеологічну платформу українського націоналістичного руху; «Книголюб» (1927–1932), присвячений бібліографії та книгознавству; «Український тиждень» (1932–1938), орієнтований на ширшу громадську аудиторію; «Наша спілка» (1923–1926), що обслуговувала потреби кооперативного руху; «Наступ» (1939–1944), який продовжив традицію політичної публіцистики вже у надвечір'ї та на початку Другої світової війни (Маруняк, 1983: 658–675). Окрему нішу посідали фахові наукові видання університетів та академій, розраховані на вузьке коло спеціалістів, проте вагомі за науковим змістом.

Варто звернути увагу на те, що друкувалися також фахові наукові видання Українського вільного університету, Української господарської академії, Українського педагогічного інституту ім. М. Драгоманова та Українського соціологічного інституту. Академічна періодика у Чехословаччині вирізнялася серед емігрантських видань інших країн системністю та регулярністю виходу, що пояснювалося стабільним фінансуванням з боку чехословацького уряду й організаційною спроможністю українських наукових установ. До 1939 р. лише у стінах УВУ було захищено 109 докторських дисертацій, і значна частина цих праць побачила світ у формі окремих друкованих відбитків або розділів академічних збірників (Пеленська, 2019: 15–22).

Книговидання у вужчому сенсі, тобто випуск окремих монографій, підручників, художніх творів, мемуарів та довідкових видань, також набуло у Чехословаччині помітного розмаху. В. Маруняк у спеціальній розвідці «Видавнича діяльність української еміграції в ЧСР (1900–1945)» окреслив хронологічні й тематичні рамки цього процесу, зафіксувавши сотні назв друкованих видань

українською мовою, що побачили світ на території Чехословаччини (Маруняк, 1983: 658–675). Серед видавничих осередків особливе місце посідали видавництва, пов'язані з політичними структурами еміграції: Державний центр Української Народної Республіки на еміграції забезпечував випуск офіційних документів, меморандумів та інформаційних матеріалів, адресованих як українській громаді, так і міжнародній спільноті. Паралельно функціонували приватні та кооперативні видавничі ініціативи, орієнтовані на задоволення потреб українського читача у белетристиці, поезії, мемуаристиці. Письменники «Празької школи» - Є. Маланюк, О. Ольжич, О. Теліга, Ю. Липа, Н. Лівицька-Холодна, Ю. Клен - друкувалися як у празьких виданнях, так і у «Літературно-науковому віснику» за редакцією Д. Донцова, що виходив у Львові, проте мав широке коло авторів серед празької еміграції (Пеленська, 2005: 36–74; Мельничук, Кравчук, 2022: 127–131).

О. Пеленська, узагальнюючи результати багаторічних архівних досліджень, наголошує, що демократична Чехословаччина Т. Ґ. Масарика на два міжвоєнних десятиліття стала для українських митців, науковців, видавців та громадських діячів середовищем найвищого творчого злету, а для чималої їх частини - місцем останнього спочинку (Пеленська, 2005: 7–18; Мельничук, Кравчук, 2022: 127–131). Словникова частина її енциклопедичного словника «Україна поза Україною» (2019) налічує 340 гасел, присвячених персоналіям, інституціям та виданням української еміграції у Чехословаччині. Серед іншого, дослідниця описала й науково опрацювала понад 1 000 творів з архіву Національної бібліотеки Чеської Республіки, що належали 68 українським митцям-емігрантам, розшукала та доповнила біографічні дані окремих авторів (Пеленська, 2019: 3–12). Музей визвольної боротьби України у Празі, заснований у 1925 р., акумулював колосальну колекцію документів, друкованих видань та мистецьких творів: на кінець 1937 р. його фонди нараховували приблизно один мільйон одиниць зберігання, що перетворювало його на найбільше зібрання україніки за межами батьківщини (Наріжний, 1942: 210–225).

Загибель Першої Чехословацької Республіки у березні 1939 р. та подальша нацистська окупація різко звузили можливості українського видавничого руху, хоча окремі видання продовжували виходити аж до 1944–1945 рр. Радянська окупація Чехословаччини після 1945 р. остаточно ліквідувала організаційну інфраструктуру української еміграції: наукові установи було закрито, архіви конфісковано та частково вивезено до Москви, діячів еміграції заарештовано або змушено переїхати до західних зон окупації Німеччини та Австрії. Водночас накопичений за два десятиліття інтелектуальний та видавничий досвід не зник безслідно. Чимало ідей, методологічних підходів, наукових шкіл, сформованих у Празі та Подєбрадах, були перенесені до нових осередків діаспори - Мюнхена, Нью-Йорка, Торонто, Вінніпеґа - і продовжили розвиватися у повоєнних умовах. Феномен «празького двадцятиліття» залишається унікальним прикладом того, як політична еміграція спромоглася створити повноцінну, багатогалузеву видавничу систему, здатну забезпечити потреби національної спільноти в умовах бездержавності (Маруняк, 1983: 658–675; Пеленська, 2019: 19–28).

Список використаних джерел та літератури

1. Брайлян Н., 2013. Журнал «Нова Україна» (Прага, 1922–1929 рр.) як джерело до бібліографії української періодики. Збірник праць Науково-дослідного інституту пресознавства, вип. 3(21), 233–243.
2. Маруняк В., 1983. Видавнича діяльність української еміграції в ЧСР / Протектораті в 1900–1945 рр. Збірник на пошану професора доктора Володимира Яніва. Мюнхен, 658–675.
3. Мельничук О., Кравчук О., 2022. Оксана Пеленська. Україна поза Україною: Енциклопедичний словник мистецького, культурного і громадського життя української еміграції в міжвоєнній Чехословаччині (1919–1939). Прага: Národní knihovna České republiky - Slovanská knihovna, 2019. 331 с.: рецензія. Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія, вип. 39, 127–131.
4. Наріжний С., 1942. Українська еміґрація: Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. Ч. 1. Прага: Студії Музею визвольної боротьби України, 372 + CCXXXII.
5. Пеленська О., 2005. Український портрет на тлі Праги: Українське мистецьке середовище в міжвоєнній Чехо-Словаччині. Нью-Йорк; Прага: Наукове Товариство ім. Шевченка в Америці; Національна бібліотека Чеської Республіки - Слов'янська бібліотека, 221.
6. Пеленська О., 2019. Україна поза Україною: Енциклопедичний словник мистецького, культурного і громадського життя української еміграції в міжвоєнній Чехословаччині (1919–1939). Прага: Національна бібліотека Чеської Республіки - Слов'янська бібліотека; Наукове Товариство ім. Шевченка в Канаді; Українсько-Канадський дослідчо-документаційний центр, 331.

УДК 94(477)«1932/1933»:341.485:929Гойченко

Аліна Левченко
(м. Суми)

Дмитро Гойченко: між виконавцем і свідком Голодомору 1932–1933 років

Анотація. У дослідженні проаналізовано мемуарну спадщину Дмитра Даниловича Гойченка як унікальне історичне джерело для вивчення Голодомору 1932–1933 років в Україні. Особливу увагу приділено його особистісній трансформації від учасника радянської репресивної системи до критичного свідка та викривача її злочинної сутності. Розкрито інформаційний потенціал мемуарів як свідчення «зсередини» владної вертикалі, що дозволяє реконструювати механізми колективізації, хлібозаготівель та масового голоду. Висвітлено психологічні та моральні аспекти трагедії, зокрема дегуманізацію суспільства, деформацію ціннісних орієнтирів та руйнування людської свідомості під впливом тоталітарної системи. Показано, що спогади Гойченка поєднують індивідуальний досвід із ширшим історичним контекстом, сприяючи глибшому

осмисленню природи радянського режиму та його наслідків для українського суспільства.

Ключові слова: Дмитро Гойченко, Голодомор 1932–1933, мемуари, колективізація, тоталітаризм, репресії, історична пам'ять, усна історія, радянська номенклатура, психологічна травма, дегуманізація.

Науковий керівник: *Крупеня І. М.*, кандидатка політичних наук, доцентка, Сумський державний педагогічний університет імені А.С. Макаренка

Alina Levchenko (Sumy). Dmytro Hoichenko: Between Perpetrator and Witness of the Holodomor of 1932–1933

Abstract: The study analyzes the memoir legacy of Dmytro Danylovych Hoichenko as a unique historical source for examining the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine. Particular attention is paid to his personal transformation from an active participant in the Soviet repressive system to a critical witness exposing its criminal nature. The informational potential of his memoirs is explored as an "inside perspective" from within the power hierarchy, which enables the reconstruction of collectivization mechanisms, grain requisition policies, and the mass famine. The research highlights the psychological and moral dimensions of the tragedy, including the dehumanization of society, the distortion of value systems, and the breakdown of human consciousness under totalitarian rule. It is demonstrated that Hoichenko's memoirs combine individual experience with a broader historical context, contributing to a deeper understanding of the Soviet regime and its consequences for Ukrainian society.

Keywords: Dmytro Hoichenko, Holodomor 1932–1933, memoirs, collectivization, totalitarianism, repression, historical memory, oral history, Soviet nomenklatura, psychological trauma, dehumanization

Постановка проблеми Феномен мемуарної спадщини Дмитра Даниловича Гойченка (1903–1993) становить одну з найбільш вражаючих та водночас складних сторінок в українській історіографії періоду колективізації та Голодомору 1932–1933 років. Унікальність постаті Гойченка полягає в тому, що він не вкладається у звичну дихотомію «кат – жертва», натомість репрезентуючи трагічну фігуру «перекаяного виконавця», який пройшов шлях від активного будівничого тоталітарного режиму до його безжального критика та літописця. Знайдені через десятиліття після смерті автора, його рукописи, об'єднані під назвою «Червоний апокаліпсис: крізь розкуркулення та Голодомор», стали справжньою енциклопедією українського буття тієї епохи, запропонувавши погляд на трагедію «зсередини» владної вертикалі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Автор походить із середовища українського селянства. Завдяки життєвим обставинам він став лояльним прихильником радянської влади, що відкривало перед ним перспективи успішного кар'єрного росту в політиці. Будучи частиною партійно-державної еліти, він мав доступ до значного обсягу важливої політичної та соціальної інформації. Проте усвідомлення аморальної природи тогочасного режиму викликало у нього глибоке розчарування в економічній та політичній моделі СРСР. Світогляд автора пройшов

складну трансформацію: від активної підтримки більшовизму до розуміння його ворожої суті щодо народу, проти якого влада зрештою розв'язала війну. Мемуари Д. Гойченка є унікальним джерелом знань про щоденне життя українців у трагічні роки Голодомору 1932–1933 рр. (Капустян, 2008: 122).

Належачи до партійно-радянської номенклатури, він займав відповідальні посади, що дозволяло йому володіти широким спектром інформації про реальний стан справ у державі. Його діяльність охоплювала ключові регіони України – від південно-східних областей до Одеси та Київщини. Саме цей статус «номенклатурного гвинтика» робить його свідчення безцінними для істориків: він описував не лише наслідки політики режиму, які бачили мільйони, а й внутрішні механізми прийняття рішень, цинізм виконавців та методи маніпуляції масами.

Дмитро Гойченко, автор унікальної праці «Красный апокалипсис: сквозь раскулачивание и Голодомор», написав свої мемуари, перебуваючи в ув'язненні, хоча світ побачив їх лише у 2006 році. Походячи із селянської родини, він, за іронією долі, став частиною партійної номенклатури та брав безпосередню участь у насильницьких хлібозаготівлях на Одещині, Київщині та в північно-східних регіонах. Його спогади – це свідчення від першої особи про страждання народу, селянський опір колективізації та жорстку реакцію влади на ці виступи. Завдяки доступу до закритих даних про суспільні настрої, Гойченко створив справжню «енциклопедію» трагічного українського буття тих років. Видання мемуарів мовою оригіналу мало на меті донести правду про ці події навіть до тих читачів, які досі плекають ілюзії щодо «комуністичного раю» (Руснак, 2022: 25).

Еволюція Гойченка від фанатичного віруючого в «світле майбутнє» до людини, яка жахається власної діяльності, відбувалася поступово. Його мемуари зафіксували цей болісний процес, який він сам назвав «прозрінням». Важливою віхою на цьому шляху стала особиста трагедія – під час Голодомору він втратив обох батьків. Незважаючи на те, що сам він, як представник апарату, був захищений від голодної смерті, загибель близьких і щоденне споглядання винищення власного народу підірвали його ідеологічну стійкість.

У своїх мемуарах Д. Гойченко детально реконструює події Голодомору, спираючись як на власні спостереження, так і на розповіді свідків чи тогочасні чутки. Його оповідь вирізняється особливою проникливістю та чіткістю при описі травматичного досвіду, з яким він стикався безпосередньо або про який дізнавався від оточуючих. Автор ставиться до жертв голоду з надзвичайною теплотою та щирим співчуттям. Окрім фактологічного опису, він пропонує глибокий аналіз того, що стало причиною цієї катастрофи та які наслідки вона залишила для суспільства.

У своїх мемуарах Д. Гойченко описує тотальну дегуманізацію суспільства під час Голодомору, коли нестерпне відчуття голоду витісняло всі інші людські почуття, призводячи до жахливої «переоцінки цінностей». Він свідчить, що через нестерпні страждання дітей навіть материнська любов трансформувалася у болісне смирення, де смерть малюка сприймалася як єдиний спосіб припинення його мук. Важливість цих спостережень підкріплюється тим, що сам Гойченко, виходець із селянського середовища та представник радянської номенклатури, був

безпосереднім учасником колективізації та вилучення харчів у 1932–1933 роках. Його шлях від відданого прихильника режиму до глибокого розчарування в антинародній суті системи робить ці спогади унікальною енциклопедією трагічного повсякдення українського народу (Ятченко, 2026: 32).

Перед початком масового фізичного винищення населення України люди проходили через не менш тяжкі морально-психологічні випробування. Дмитро Гойченко, який згодом залишив свідчення про свою безпосередню участь у механізмах геноциду 1932–1933 рр., описував процес вимушеного зречення віри як болісний духовний злам. Він згадував свій стан як безперервну душевну муку, коли нічними роздумами доводив себе до відчаю та проклинав сам факт свого народження. Ці спогади демонструють, як ідеологічний тиск та причетність до злочинної системи руйнували особистість ще до настання піку голоду (Присяжнюк, 2022: 115).

Свідчення Дмитра Гойченка залишаються одним із найпотужніших інструментів у боротьбі за історичну правду. Вони демонструють, що Голодомор був не випадковим збігом обставин чи наслідком неврожаю, а ретельно спланованою та методично реалізованою операцією з використанням усього державного апарату.

Ще один сюжет Голодомору, який побачив Д. Гойченко. У розпал Голодомору молода лікарка на Київщині стала об’єктом залицянь начальника політвідділу. Поки лікарняний персонал і пацієнти помирали від голоду, посадовець намагався спокусити дівчину дефіцитними продуктами зі спецрозподільників. Попри початковий опір, виснажений організм дівчини переміг моральні переконання: вона прийняла їжу, відчуваючи водночас сором і приниження. Згодом, маніпулюючи почуттям вдячності та обіцянками одружитися, чоловік домігся близькості. Проте вже наступного дня він зник, а через водія наказав дівчині «забиратися геть». З’ясувалося, що це була відпрацьована схема місцевих партійців, які влаштовували «весілля божевільних», користуючись беззахисністю голодуючих жінок. Не витримавши жорстокого обману та наруги, лікарка наклала на себе руки (Рева, 2019: 71–72).

На другому етапі становлення тоталітарного режиму важливим інструментом формування психологічного стану виконавців геноциду став свідомий розвиток у них садистських нахилів, що виражалися у схильності до насильства та отриманні втіхи від споглядання чужих мук. Особливе задоволення чиновникам приносило усвідомлення своєї абсолютної влади над життями людей, що створювало ілюзію їхнього перебування у «привілейованому світі», відокремленому від страждань народу. Проявом крайнього цинізму та моральної деградації еліти став зафіксований Д. Гойченком випадок, коли дружина київського партійного високопосадовця зі сміхом розповідала про передсмертну агонію голодної людини на вулиці, називаючи момент смерті «смішним» (Присяжнюк, 2022: 116).

Дослідники часто шукають відповідь на питання: що саме перетворювало звичайних людей на жорстоких виконавців злочинної волі режиму? Частково це пояснює у своїх покаянних мемуарах Дмитро Гойченко – колишній партійний уповноважений, який безпосередньо здійснював колективізацію та вилучення

продовольства. Він зізнається, що прийняття більшовицької ідеології призвело до докорінної внутрішньої трансформації, коли свідоме служіння злу змушувало його систематично придушувати залишки власної совісті (Юрій, 2020: 317).

Згідно зі звітами радянських посадовців та спогадами очевидців, навесні 1933 року в настроях українського селянства спостерігалися аномальні психологічні зміни, спричинені тотальним виснаженням. Нарком землеробства О. Одинцов у доповідях до ЦК КП(б)У стверджував, що серед голодуючих нібито зростало усвідомлення необхідності сівби та агресія щодо «ледарів», хоча водночас він фіксував масові випадки канібалізму. Подібні зміни в поведінці колгоспників зауважував і Д. Гойченко (Рева, 2013: 331).

Дмитро Гойченко констатував, що сподівання на Захід як на визволителя виявилися ілюзорними, оскільки демократичні країни, занурені у власні інтереси, сприймали свідчення про масовий терор, катування та штучний голод лише як вигаданий «пригодницький роман». За словами автора, така байдужість дозволяла Заходу без докорів сумління підтримувати економічні зв'язки з тоталітарним режимом, споживаючи ресурси, здобуті ціною мільйонів життів (Боряк, 2024: 318).

Висновки. Отже, мемуари Дмитра Гойченка дають змогу глибше зрозуміти як особистісний, так і системний вимір трагедії Голодомору. Його свідчення демонструють складну трансформацію людини, яка спочатку була частиною радянської репресивної системи, а згодом усвідомила її антигуманну сутність. Цей шлях від активного виконавця політики колективізації до критичного спостерігача підкреслює глибокі моральні суперечності епохи та психологічні механізми, що формували поведінку учасників подій.

Водночас спогади Гойченка розкривають масштаби людського страждання, зумовленого насильницькою політикою держави, та дозволяють побачити Голодомор не лише як історичну подію, а як трагедію зруйнованих життів і деформованої свідомості. Його мемуари є важливим джерелом, що поєднує індивідуальний досвід із ширшим історичним контекстом, допомагаючи осмислити природу тоталітарного режиму та його наслідки для суспільства.

Список використаних джерел та літератури

1. Боряк Т., 2024. Усна історія у джерельній базі студій Голодомору: історія формування та інформаційний потенціал корпусу свідчень. монографія / ред. О. Даниленко. Київ: ТОВ «Юрка Любченка», 632 с.

2. Капустян Г., 2008. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні у спогадах очевидця Дмитра Гойченка. Український селянин, № 11, 122–125.

3. Присяжнюк Ю., 2022. Особливості технології вербування та морально-психологічного стану виконавців Голодомору-геноциду 1932/1933 рр. Український селянин, № 33, 112–117.

4. Рева І., 2013. Ідентифікація з агресором частини українського селянства як психологічний наслідок голодомору 1932–1933 років. Голод в Україні у першій половині XX століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947): матеріали Міжнар. наук. конф., Київ, 20–21 листоп. 2013 р. Київ, 325–333.

5. Рева І., 2019. По той бік себе: соціально-психологічні та культурні наслідки Голодомору і сталінських репресій. 2-ге вид. Київ: К.І.С., 272.

6. Руснак О. В., 2022. Українське селянство у боротьбі проти насильницької колективізації (1929–1933 рр.). магістерська робота. Чернівці, 121 с.

7. Юрій М. Ф. та ін., 2020. Антропологічний код української культури і цивілізації. 2-ге вид. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 536 с.

8. Ятченко В., 2026. Екзистенційний вимір світоглядних уявлень українців в умовах соціальної травми, спричиненої Голодомором 1932–1933 років. Українознавство, № 1 (98), 25–41.

УДК 001.8:33]:94(477)«1941/1944»

Юрій ЛЕВЧЕНКО
(м. Київ)

До методології дослідження економіки у роки німецько-румунського режиму окупації України 1941–1944 рр.

Анотація. У досліджені аналізуються совєтські міфи про економіку України у роки німецько-румунської окупації (1941–1944). Встановлено, що совєтська історична наука акцентувалась на маркері «грабунок». Натомість пропонується застосовувати сучасну економічну теорію та її напрям державне регулювання економіки (бюджет, податки, інфляція, ринок праці тощо). Такий підхід дозволить перейти від опису економічного грабунку до аналізу реальної економічної моделі, яка була запроваджена в конкретних окупаційних утвореннях.

Ключові слова: окупація України 1941–1944 рр., методологія, соціалістична економіка, ринкова економіка, державне регулювання економіки, бюджет.

Yuriy Levchenko (Kyiv). On the Methodology of Studying the Economy under the German–Romanian Occupation Regime in Ukraine, 1941–1944

Abstract. This paper examines Soviet historical myths in the contemporary analysis of economic themes and issues during the German-Romanian occupation of Ukraine from 1941 to 1944. When covering economic topics, Soviet historical scholarship focused on the issue of plunder. It is proposed that the theory of the market economy be applied in contemporary research on economic issues of the occupation regime, in their research, historians should draw on the theory of government regulation of the economy and its key components (the budget, taxes, inflation, the labor market, etc.). This will allow us to move from a description of the looting to an analysis of the actual economic model of the occupying entities.

Keywords: occupation of Ukraine 1941–1944, methodology, socialist economy, market economy, state regulation of the economy, budget.

Постановка проблеми. Понад вісімдесят років тому завершилась німецько-румунська окупація України у Другій світовій війні. З них, близько п'ятдесяти років домінувало совєтське трактування тодішніх подій, ґрунтоване на марксистсько-ленінській методології та політичних директивах Комуністичної партії. Впродовж останніх тридцяти років українська історична наука намагається дистанціюється від совєтьскої спадщини, яка формувала уявлення про минуле. Здається, що за роки незалежності ми мали достатньо часу, щоб досконало визначити, проаналізувати та залишити всі совєтські історично-ідеологічні наративи про період окупації 1941–1944 років виключно в історіографії. Однак, деякі совєтські стереотипи досі малопомітно побутують в сучасних дослідженнях, не привертаючи великої уваги дослідників. Особливо це стосується економічних тем окупації, де відсутність достатньої уваги істориків до економічної теорії часто дублюють совєтські ідеологічні конструкти. Зокрема, продовжується продакт-плейсмент колективізації (німці зберегли колгоспи як ефективний засіб виробництва, збирання та вивезення сільськогосподарської продукції) та індустріалізації (німецькі монополії захопили найбільші промислові заводи країни) кінця 20-х – 30-х рр. XX ст. (Вєтров, 2000: 61-62; Дубик, 2011: 343, 346-347; Перехрест, 2011: 152). Найгірше, що переважна більшість сучасних дослідників економіки окупаційного періоду створюють свої праці на основі совєтського маркера «грабунок», без спроб реконструювати економічну систему німецьких та румунських адміністративно-територіальних утворень на території України (Патриляк, 2017: 77-81; Стяжкіна, 2021: 218).

Виклад основного матеріалу дослідження. Загалом Совєтський Союз був унікальною країною, яка активно наголошувала на своїй відмінності від решти світу. Зокрема, економічна теорія у ньому була політичною. Попри те, що економіка СРСР розвивалась на основі загальних економічних законів і ґрунтувалась на засадах командно-адміністративної системи (тотальне державне регулювання економіки; монополія державної власності на матеріальні та капітальні ресурси; господарювання за директивними планами) (Ковтун, 2010: 19). З 20-х років XX ст. совєтське державно-партійне керівництво активно проголошувало, що економіка СРСР будувалась та розвивалась за принципами ідей соціалізму, а економісти нормативно доводили, що совєтські економічні досягнення підтверджують теорію марксизму (Вознесенський, 1948: 166). Так, Совєтський Союз почав ідеологічне протистояння «соціалістичної» та «капіталістичної» економічних моделей. Внутрішня економічна пропаганда базувалась на ідеологічних міфах про: першу у світі соціалістичну країну, що будує «найсправедливішу» у світі економіку; країну робітників та селян; перевагу існуючого економічного ладу, що перебуває «за крок» від настання комунізму.

Окуповані території СРСР були розділені на десять адміністративно-територіальних утворень (під управлінням Третьому Райху, Румунії та Фінляндії), в кожному з яких окупанти мали особливі підходи до економічного господарювання. Попри це, від початку війни совєтська пропаганда наголошувала виключно на грабунку «німецько-фашистськими» загарбниками захоплених територій. Надалі, цю тезу перейняли економісти та історики для спрощеного й

стереотипного пояснення тем і проблем економічного життя в окупації. Так, маркер «грабунок» став частиною ідеологічного складника терору на окупованих територіях совєтської концепції «Великої Вітчизняної війни» (Вознесенський, 1948: 159-161; Загорулько, Юденков, 1980: 48-67).

Зображення економіки окупованих територій було ідеолого-політичним інструментом, що мав закріпити у свідомості «совєтського чєловєка» вищість соціалістичної економіки. Відповідно, ідеологічний диктат змушував тодішніх істориків маневрувати між тотальним грабунком та експлуатацією першої у світі соціалістичної економіки. Тому, одночасно з руйнуванням соціалістичної системи господарювання окупанти зберігали колгоспи (доцільна форма організації виробництва), а німецький фінансово-промисловий капітал захопив промислові заводи-гіганти збудовані в 30-х роках (Лаута, 1965: 125; Загорулько, Юденков, 1980: 155-156).

У сучасній економічній теорії роль держави варіюється від координатора до контролера її економічної діяльності. Також, у ній виокремлюється галузь – державне регулювання економіки, що досліджує сферу діяльності органів державної влади в управлінні економкою шляхом впливу правових та економічних регуляторів на соціально-економічні процеси (Кравцов, 2023: 317-318; Мельникова, 2023: 8-9). Основними інструментами цього впливу є бюджет (план грошових доходів і витрат держави на рік), податки (система обов'язкових платежів фізичних та юридичних осіб, що сплачуються державі), грошово-кредитна політика (комплекс заходів держави щодо стабільності національної грошової одиниці, контролю інфляції, стимулювання економічного зростання та забезпечення зайнятості населення), інфляція (зростання загального рівня цін, що супроводжується знеціненням грошової одиниці), трудові ресурси (працездатна частина населення країни, яка бере участь в економічній діяльності) та ринок праці (процес переміщення та залучення трудових ресурсів до економічної системи) (Мельникова, 2023: 44-52, 62-71; Сментин, 2020: 74-84, 178-180).

Висновки. Отже, історичні дослідження економіки окупованих територій України в 1941–1944 рр. досі залишаються в полоні совєтських ідеологічних наративів. Залучення до досліджень сучасної економічної теорії та положень основ державного регулювання економіки дозволить витіснити з їх центру традиційний підхід опису грабунку та поставити на їх місце розкриття економічних процесів відповідно до теоретичних основ. У свою чергу, аналіз бюджету, податкової системи, грошово-кредитної політики, інфляції, трудових ресурсів і ринку праці, наддасть можливість історикам реконструювати економічні відносини й моделі управління в адміністративно-територіальних одиницях на які була поділена Україна.

Список використаних джерел та літератури

1. Вєтров І. Г., 2000. Економічна експансія третього рейху в Україні 1941-1944 рр. Київ: Четверта хвиля, 232.

2. Вознесенский Н.,1948. Военная экономика СССР в период отечественной войны. Москва: Государственное издательство политической литературы, 191.

3. Дубик М. Г., 2011. Окупаційний режим. Економічна історія України Т. 2. Київ: Ніка-Центр, 336-448.

4. Загорулько М. М. Юденков А. Ф., 1980. Крах плана «Ольденбург»: о срыве экономических планов Германии на временно оккупированной территории СССР. Москва: Экономика, 375.

5. Ковтун О. І., 2010. Державне регулювання економіки. Львів: Новий світ-2000, 337.

6. Кравцов О. О., 2023. Основи економічної теорії. Кривий Ріг-Prague: Oktan Print, 355.

7. Лаута С. П., 1965. Колгоспне селянство Радянської України у роки Великої Вітчизняної війни. Київ: Видавництво київського університету, 207.

8. Мельникова О. (уклад.), 2023. Державне регулювання економіки. Харків: ХНПУ, 105.

9. Патриляк І., 2017. Тотальна війна на винищення: окупаційний режим Німеччини та її союзників в Україні (1941-1944 рр.). Від Рейхстагу до Іводзіми. У полум'ї війни. Україна та українці у Другій світовій війні. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 72-100.

10. Перехрест О. Г., 2011. Українське село в 1941-1945 рр.: економічне та соціальне становище. Черкаси: ЧНУ імені Б. Хмельницького, 668.

11. Сментин Н. В. (ред.), 2020. Державне регулювання економіки. Харків: Діса плюс, 368.

12. Стяжкіна О., 2021. Окупаційні режими на українських землях: постання й руйнації/стабілізації, подібності й відмінності. Україна в епіцентрі протистояння світових систем (1939-1990). (Україна. Нарис історії). Київ: Академперіодика, 205-254.

УДК 94(477-25)«1941/1943»:341.324

Дмитро ЛЕОНТЕНКО
(м. Суми)

Структура та діяльність окупаційної влади в Києві у 1941–1943 рр.

Анотація. У роботі досліджується структура та діяльність окупаційної влади в Києві у 1941–1943 рр. Розглянуто особливості функціонування військової та цивільної адміністрації, діяльність Райхскомісаріату «Україна», міської управи, допоміжної поліції та репресивних органів. Акцентовано увагу на системі контролю населення, економічній політиці окупаційної влади та використанні місцевих допоміжних структур. Висвітлено наслідки діяльності окупаційного режиму для населення Києва.

Ключові слова: окупаційна влада, Київ, Райхскомісаріат «Україна», міська управа, допоміжна поліція, колабораціонізм, нацистська окупація.

Науковий керівник: *Оліцький В. О.,* завідувач кафедри історії України, Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка, кандидат історичних наук, доцент.

Dmytro Leontenko **(Sumy). The Structure and Activities of the Occupation Authorities in Kyiv, 1941–1943**

Abstract. The paper examines the structure and activities of the occupation authorities in Kyiv during 1941–1943. It analyzes the functioning of the military and civil administration, the activities of the Reichskommissariat Ukraine, the city administration, auxiliary police, and repressive bodies. Particular attention is paid to the system of population control, the economic policy of the occupation regime, and the use of local auxiliary structures. The consequences of the occupation regime for the population of Kyiv are also highlighted.

Keywords: occupation authorities, Kyiv, Reichskommissariat Ukraine, city administration, auxiliary police, collaborationism, Nazi occupation.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження зумовлена недостатнім вивченням особливостей функціонування окупаційної адміністрації в Києві, зокрема її організаційної структури та діяльності місцевих управлінських і поліцейських органів. Значущість теми підсилюється масштабним залученням місцевого населення до допоміжних формувань, які відігравали важливу роль у забезпеченні роботи окупаційного режиму в умовах браку німецького персоналу.

Метою дослідження є реконструкція структури та діяльності окупаційної влади в Києві у 1941-1943 рр., аналіз функціонування адміністративних і поліцейських органів, а також визначення ролі місцевого населення у забезпеченні роботи окупаційного режиму.

Виклад основного матеріалу дослідження. Встановлення окупаційного режиму в Києві розпочалося після входу німецьких військ 19 вересня 1941 року, що стало початком формування нової системи управління містом. Уже в перші дні на центральних вулицях поширювалися пропагандистські звернення із закликами до спокою, покори та співпраці з новою владою. Наступного дня почали з’являтися перші накази щодо реєстрації населення, здачі зброї та повернення до місць попередньої роботи. На початковому етапі контроль над містом і забезпечення порядку здійснювала військова адміністрація вермахту. До кінця жовтня 1941 р. основні повноваження в Києві зосереджувала військова комендатура на чолі з генерал-майором К. Ебергардом (Гончаренко, Куницький, Лисенко, 2014: 14-16)

За наказом Гітлера, 20 серпня 1941 був створений цивільний орган німецької окупаційної влади на території України, у підпорядкуванні Райхсміністерству східних окупованих територій, який отримав назву Райхскомісаріат «Україна», його очільником був Еріх Кох. 20 жовтня 1941 року було створено генеральну округу з центром у Києві, до округи окрім територій київської області ще й частина полтавської. Правове регулювання в генеральному окрузі було диференційоване відповідно до етнічного статусу. Для контролю такої території, райхскомісаріат спирався на розгалужену систему репресивних і допоміжних органів. Паралельно

німецьким структурам формувалось і місцеве самоврядування. У перший тиждень окупації до міста прибула похідна група ОУН, яка ініціювала створення міської управи та поліції (Гончаренко, 2009: 152-153).

Варто зазначити, що діяльність української адміністрації була ілюзорною, адже німці мали право скасувати будь яке розпорядження, попри це, першим головою міської управи вже у вересні 1941р. став Олександр Оглоблин, який зробив чималий вклад для відновлення господарської сфери одразу після руйнацій. За його управління було відновлено трамвайне сполучення, подачу електроенергії, водопостачання та телефонної мережі. У жовтні того ж року був знятий за надто активне просування української культури (Салій, 2018: 19). Його наступником став Володимир Багазій, розвивав муніципалітет міста, за його призначення був створений Український червоний хрест, його прагнення були націлені на розвиток українського визвольного руху, що іноді проявлялось в його свідомому саботажі розпоряджень окупаційної влади. Наслідком такого управління став арешт у лютому 1942, а пізніше і страта в Бабиному Яру (Салій, 2018: 27-30). Наступником призначили Леонтія Форостівського, під час керівництва Форостівського міська управа займалася відновленням господарства та підприємств Києва, підтримкою присадибного землеробства й діяльності української церкви (Салій, 2018: 30). Також проводився облік населення та збір даних про мешканців міста, а при управі діяв Музей-архів переходової доби під керівництвом Олександра Оглоблина (Салій, 2018: 39).

Особливе значення мала допоміжна поліція. Її формування розпочалося 21–23 вересня 1941 року, коли до Києва прибули перші члени похідної групи ОУН та колишніх військовополонених із Житомира. 29 вересня офіційно розпочала роботу Команда української поліції на чолі з Андрієм Орликом. Українські націоналісти розглядали поліцію як «зародок української армії» для майбутньої незалежної держави, та згодом, 6 листопада 1941 року, за наказом Гіммлера ці формування отримали назву українська охоронна поліція і були повністю підпорядковані німецькій поліції порядку. Місто було поділено на 12 поліцейських районів, а комендантами штабу поліції в різний час були Григорій Захвалинський, Володимир Буткевич та Анатолій Кабайда. Поступово німці усунули націоналістів від керівництва: у грудні 1941 року відбулися перші арешти членів ОУН(м) у лавах поліції, а у квітні 1942 року був заарештований комендант Григорій Захвалинський. Чисельність поліції в місті постійно змінювалася: якщо в листопаді 1941 року вона становила близько 500 осіб, то до березня 1943 року в допоміжній поліції Києва служило 1800–2000 осіб (Дерейко, 2003: 159-161).

Головними репресивними структурами окупаційної влади в Києві були поліція безпеки та служба безпеки СС, штаб яких розташовувався на вулиці Короленка, 33. Вони займалися політичним розшуком, арештами учасників підпілля та контролем населення, а також брали участь у реалізації каральної та геноцидної політики окупаційного режиму. Для виконання охоронних і каральних функцій у місті були створені спеціальні допоміжні батальйони, сформовані з місцевого населення та колишніх військовополонених. Частина з них охороняла адміністративні й стратегічні об’єкти Києва, а згодом використовувалася проти партизан за межами

міста. Окремі підрозділи здійснювали охорону концтаборів, супровід в'язнів і брали участь у масових облавах. Крім цього, при німецькій армії діяли допоміжні охоронні частини, які забезпечували охорону мостів, складів та таборів військовополонених, а також залізнична охорона, до якої залучали місцевих добровольців (Ситник, 2020: 42-43).

Економічна політика окупаційної влади в Києві була спрямована на використання міських ресурсів для потреб Німеччини. Після відступу радянських військ значна частина інфраструктури міста була пошкоджена, однак окупаційна адміністрація швидко відновила роботу окремих об'єктів, необхідних для функціонування міста та забезпечення власних потреб (Машкевич, 2010: 127). Уже 18 жовтня 1941 р. у Києві було відновлено рух трамваїв, які стали основним видом міського транспорту. Водночас транспортна система функціонувала відповідно до принципів «нового порядку»: німецькі військові та цивільні особи користувалися окремими місцями у вагонах, тоді як місцеве населення перебувало в обмежених умовах. Значно зросла й вартість проїзду, хоча трамвай залишався важливим засобом перевезення населення та вантажів. Транспорт також використовувався для перевезення палива, будівельних матеріалів і забезпечення роботи підприємств та електростанцій міста (Машкевич, 2010: 128-130).

Важливим елементом окупаційної політики була пропаганда та постійний контроль населення. Через пресу, листівки та публічні оголошення німецька влада намагалася створити враження підтримки українського національного життя, використовуючи гасла про «новий порядок» та критикуючи радянську систему (Бажан, 2012: 25). Водночас пропаганда використовувалася для виправдання окупаційної політики та формування лояльності до німецької адміністрації. Контроль над населенням здійснювався через систему перепусток, реєстрацію мешканців і комендантську годину. Поліцейські структури проводили регулярні перевірки документів, облави та затримання населення, зокрема молоді, яку примусово відправляли на роботи до Німеччини. Для підготовки кадрів окупаційна влада створювала спеціальні поліцейські школи, де новобранці проходили військову підготовку та політичне виховання. Навчання включало стройову підготовку, поводження зі зброєю та ідеологічні лекції, спрямовані на формування антирадянських і пронімецьких поглядів. У такий спосіб окупаційна адміністрація намагалася забезпечити лояльність допоміжних формувань і використати їх для підтримання контролю над населенням (Ситник, 2020: 44-45).

Восени 1943 р., із наближенням радянських військ до Києва, система окупаційного управління почала втрачати стабільність. Серед допоміжних формувань посилилися випадки дезертирства, а частина підрозділів була евакуйована разом із німецькою адміністрацією. Після відступу окупаційної влади значна кількість осіб, які співпрацювали з німецькими структурами, зазнала переслідувань з боку радянської влади (Салій, 2018: 40).

Висновки. Окупаційна влада в Києві у 1941-1943 рр. являла собою складну систему військових, цивільних та репресивних органів, діяльність яких була спрямована на забезпечення повного контролю над містом і населенням. Через структури Райхскомісаріату «Україна», міську управу, допоміжну поліцію та

каральні органи німецька адміністрація реалізовувала політику економічної експлуатації, адміністративного управління та придушення будь-яких проявів опору. Водночас окупаційний режим активно використовував місцеві кадри для виконання господарських і охоронних функцій, поєднуючи пропаганду, систему контролю та репресивні методи впливу. Наслідком діяльності окупаційної влади стали масові репресії, погіршення умов життя населення та значні людські втрати, що зробило період окупації одним із найтрагічніших етапів в історії Києва.

Список використаних джерел та літератури

1. Гончаренко О. М., 2009. Правова природа органів місцевого управління цивільної адміністрації Рейхскомісаріату «Україна»: юридична теорія та окупаційна практика (1941–1944 рр.). Сторінки воєнної історії України: Збірник наукових статей. Вип. 12. Київ: НАН України, 151-160

2. Машкевич С. В., 2010. Громадський транспорт Києва за часів німецької окупації (1941–1943). Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. Випуск 33. Київ: УНІСЕРВ, 127-133

3. Салій І. М., 2018. Від утопії до утопії: 100 років експериментів. Досить ілюзій : у 2 кн. Книга ІІ. Київ: КИЙ, 480

4. Дерейко І. І., 2003. Українські формування збройних сил Німеччини у Києві в 1941-1943 рр.: структура, чисельність, діяльність. Наукові записки. Том 22. Частина І. Київ: КМ Academia, 158-163

5. Гончаренко О.М., Куницький М.П., Лисенко О.Є., 2014. Система органів місцевого управління на території райхскомісаріату «Україна» та «військової зони». 1941–1944 рр. Київ: НАН України. Ін-т історії України, 151

6. Бажан О. Г. Політичні репресії у Києві в часи Другої світової війни. Наукові записки НаУкма. Том 130. Київ: КМ Academia, 23-26

7. Ситник Д. О., 2020. Формування української поліції у Києві (1941–1943). Наукові записки НаУкма. Історичні науки. Том 3. Київ: КМ Academia, 40-46.

УДК 94(477)«1939/1944»:327.2(430)

Анастасія ЛИСЕНКО
(м. Київ)

Україна в політичних планах нацистської Німеччини (1939–1944 рр.)

Анотація. Досліджено місце України в системі політичних, економічних та колонізаційних планів нацистської Німеччини у 1939–1944 рр. Проаналізовано вплив ідеології націонал-соціалізму та концепції Lebensraum на формування східної політики Третього рейху. Розкрито стратегічне значення України у військово-економічних планах Німеччини, охарактеризовано зміст Generalplan Ost та особливості реалізації окупаційної політики на українських землях. Визначено основні напрями економічної експлуатації, функціонування окупаційної адміністрації та політику щодо українського населення.

Ключові слова: Україна, Третій рейх, Lebensraum, Generalplan Ost, окупаційна політика, Reichskommissariat Ukraine, колонізаційна політика.

Науковий керівник: *Перепелюк О. М.*, доцент кафедри історії та етнології України, заступник декана з виховної та наукової роботи історичного факультету УДУ імені Михайла Драгоманова, доктор філософії (історія та археологія), доцент.

Anastasiia Lysenko (Kyiv). Ukraine in the Political Plans of Nazi Germany, 1939–1944

Abstract. The theses examine the place of Ukraine in the political, economic and colonial plans of Nazi Germany during 1939–1944. The influence of National Socialist ideology and the concept of Lebensraum on the formation of the Third Reich's eastern policy is analyzed. The strategic importance of Ukraine in German military-economic planning is highlighted, as well as the content of Generalplan Ost and the peculiarities of occupation policy in Ukrainian territories. The main directions of economic exploitation, the functioning of the occupation administration and the policy toward the Ukrainian population are determined.

Keywords: Ukraine, Third Reich, Lebensraum, Generalplan Ost, occupation policy, Reichskommissariat Ukraine, colonial policy.

Постановка проблеми. Проблема місця України в політичних планах нацистської Німеччини належить до ключових питань історії Другої світової війни та окупаційної політики Третього рейху у Східній Європі. Актуальність теми визначається не лише необхідністю подальшого вивчення нацистської політики щодо українських земель, але й потребою переосмислення імперських моделей панування, колонізаційних практик та механізмів тоталітарного насильства. У сучасній історичній науці проблема політики Німеччини щодо України розглядається в контексті взаємозв'язку між расовою ідеологією, економічними інтересами та воєнно-стратегічними цілями Третього рейху. Особливе значення має аналіз того, яким чином Україна перетворилася на один із центральних об'єктів нацистського «східного проєкту», що передбачав не лише тимчасову окупацію, а й довгострокову колонізаційну трансформацію регіону.

Виклад основного матеріалу дослідження. Формування політичних планів Німеччини щодо України безпосередньо пов'язувалося з ідеологією націонал-соціалізму та концепцією Lebensraum. У програмних документах нацистської партії та працях Адольфа Гітлера східноєвропейський простір розглядався як територія майбутньої експансії Німеччини. Центральне місце в цій концепції посідала ідея необхідності забезпечення німецької нації «життєвим простором» шляхом підкорення та колонізації земель Східної Європи. Україна в межах цієї системи мала особливе значення через поєднання кількох чинників: аграрного потенціалу, промислових ресурсів, вигідного геополітичного положення та значного людського ресурсу. Як зазначав М. Коваль, політика Німеччини щодо України формувалася під впливом не лише воєнних потреб, але й довгострокових ідеологічних установок (Коваль, 1999: 45). Відтак українські землі розглядалися не

як територія можливого державного партнерства, а як складова майбутнього колоніального простору рейху.

Важливим компонентом нацистської політики була расова теорія, яка визначала місце слов'янських народів у майбутній системі «нового порядку». Українське населення не розглядалося як політичний суб'єкт, а оцінювалося крізь призму його корисності для німецької держави. Саме тому стратегія Німеччини поєднувала економічну експлуатацію, демографічний контроль і політику репресій. У цьому контексті особливого значення набув Generalplan Ost — програма довгострокової колонізації Східної Європи. Її зміст передбачав радикальну перебудову демографічної структури окупованих територій, депортації значної частини місцевого населення, германізацію окремих груп і заселення українських земель німецькими колоністами. Як підкреслює М. Мазовер, нацистська політика на Сході була імперською за своєю суттю та передбачала створення простору колоніального панування Німеччини (Мазовер, 2010: 213). Україна в цьому проєкті мала виконувати роль аграрно-сировинної бази та території для реалізації демографічної політики рейху.

Стратегічне значення України особливо посилилося у 1939–1941 рр. після початку Другої світової війни та підготовки Німеччини до нападу на СРСР. Пакт Молотова–Ріббентропа тимчасово визначив радянсько-німецьке співіснування, однак не змінив довгострокових намірів Гітлера щодо Сходу. Уже під час розробки плану «Барбаросса» український напрям розглядався як один із ключових. Німеччина прагнула встановити контроль над Києвом, Донбасом, Причорномор'ям та транспортними комунікаціями України. Важливу роль відігравало й економічне значення регіону. Україна повинна була забезпечити рейх продовольством, сировиною та робочою силою. А. Туз наголошує, що війна проти СРСР розглядалася німецьким керівництвом як економічна кампанія, спрямована на захоплення ресурсів Сходу (Tooze, 2006: 481). У цьому сенсі українські землі стали одним із головних об'єктів нацистської воєнно-економічної стратегії.

Після окупації значної частини території України в 1941 р. Німеччина перейшла до практичної реалізації своїх політичних і економічних планів. Центральним елементом окупаційної системи став Reichskommissariat Ukraine на чолі з Еріхом Кохом. Окупаційна адміністрація мала виразний колоніальний характер і поєднувала функції контролю, економічної експлуатації та репресивної політики. Важливу роль у структурі влади відігравали СС, СД, гестапо та айнзацгрупи, діяльність яких була спрямована на придушення опору, реалізацію політики терору та масового знищення населення. Як зазначає А. Даллін, політика Німеччини на окупованих територіях визначалася не лише військовими потребами, а й ідеологічними настановами (Даллін, 1957: 89). Це зумовило поєднання адміністративного управління з систематичним насильством і репресіями.

Економічна політика окупаційної влади була спрямована на максимальне використання ресурсів України для забезпечення воєнної економіки Німеччини. Особливе значення мала продовольча експлуатація. На українських землях запроваджувалася система примусових поставок, яка фактично означала масштабне вилучення продовольства в селянства. С. Кульчицький наголошує, що

така система призводила до виснаження сільського господарства та різкого погіршення становища населення (Кульчицький, 2005: 312). Паралельно окупаційна адміністрація прагнула використати промисловий потенціал Донбасу, транспортну систему та сировинні ресурси регіону, однак масштаби руйнувань, нестача кадрів і діяльність радянського підпілля істотно обмежували ефективність цих заходів.

Окремим напрямом економічної політики стало масове використання робочої сили. Упродовж 1942–1944 рр. мільйони українців були депортовані до Німеччини як остарбайтери. Їхня праця використовувалася в промисловості, сільському господарстві та воєнному виробництві рейху. Т. Снайдер зазначає, що трудові ресурси окупованих територій були одним із ключових факторів підтримки німецької економіки в умовах затяжної війни (Снайдер, 2011: 162). Політика примусової праці супроводжувалася жорстким контролем, обмеженням прав і репресивними заходами.

Суттєвою складовою окупаційної політики була політика щодо українського національного руху. На початковому етапі війни частина українських політичних сил розраховувала використати конфлікт між Німеччиною та СРСР для відновлення державності. Проте нацистське керівництво не мало наміру підтримувати незалежну Україну, оскільки це суперечило його колоніальним планам. Відмова Німеччини визнати Акт 30 червня 1941 р. та подальші репресії проти діячів ОУН засвідчили, що український національний рух розглядався лише як тимчасовий фактор у боротьбі проти СРСР. Як підкреслює В. Косик, німецька політика щодо України будувалася винятково на інтересах рейху й не передбачала права українців на політичне самовизначення (Косик, 1993: 134).

Висновки. Отже, Україна посідала одне з центральних місць у політичних планах нацистської Німеччини у 1939–1944 рр. Її значення визначалося поєднанням економічних, геополітичних та ідеологічних чинників. Нацистська політика щодо українських земель мала системний характер і включала військове завоювання, економічну експлуатацію, колонізаційні проєкти та політику демографічного контролю. Реалізація цих планів супроводжувалася масштабним насильством, репресіями та людськими втратами. Дослідження політичних планів Німеччини щодо України дає змогу глибше зрозуміти механізми функціонування тоталітарних режимів, особливості нацистської імперської політики та місце України в геополітичних процесах Другої світової війни.

Список використаних джерел та літератури

1. Берхофф К., 2011. Жнива розпачу: життя і смерть в Україні під нацистською владою. Київ: Критика, 455.

2. Верстюк В., 2010. Україна в роки Другої світової війни. Київ: Наукова думка, 719.

3. Даллін А., 1957. Німецьке панування в Росії 1941–1945. Нью-Йорк, 684.

4. Коваль М., 1999. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах. Київ: Альтернативи, 336.

5. Косик В., 1993. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж–Нью-Йорк–Львів, 660.

6. Кульчицький С., 2005. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). Київ: Альтернативи, 544.

7. Лисенко О., 2015. Окупаційний режим в Україні у 1941–1944 рр. Київ: Інститут історії України НАН України, 367.

8. Мазовер М., 2010. Імперія Гітлера. Нацистське панування в окупованій Європі. Київ: Темпора, 512.

9. Снайдер Т., 2011. Криваві землі: Європа між Гітлером і Сталіним. Київ: Грані-Т, 448.

10. Tooze A., 2006. The Wages of Destruction: The Making and Breaking of the Nazi Economy. London: Penguin Books, 832

УДК 94(477.42)«1941/1944»:323.1-055.2

Катерина ПОДШИБЯКІНА
(м. Київ)

Етнічне походження та гендерний аспект: переваги та недоліки в умовах Житомирщини під час нацистської окупації (1941-1944)

Анотація. Проаналізовано становище різних етнічних груп жіночого населення Житомирщини під час нацистської окупації 1941-1944 рр. Наголошено на геноциді євреїв, привілейованому становищі етнічних німців та неоднозначному статусі слов'янського населення регіону.

Ключові слова: жіноча історія, Друга світова війна, нацистська окупація.

Науковий керівник: *Потильчак О. В.*, професор кафедри всесвітньої історії та археології історичного факультету УДУ імені Михайла Драгоманова, доктор історичних наук, професор.

Kateryna Podshybiakina (Kyiv). Ethnic Origin and Gender: Advantages and Disadvantages in the Zhytomyr Region under Nazi Occupation (1941-1944)

Abstract. The article analyses the situation of women belonging to different ethnic groups in the Zhytomyr Region during the Nazi occupation of 1941–1944. Particular attention is paid to the genocide of the Jewish population, the privileged position of ethnic Germans, and the ambiguous status of the region's Slavic population.

Keywords: women's history, Second World War, Nazi occupation.

Постановка проблеми. Друга Світова війна – важлива частина історії України, яку необхідно переосмислити. Питання становища різних етнічних груп під час окупації та його порівняння на регіональному рівні, як і гендерний підхід у

дослідженнях надзвичайно важливі для більш повного та неупередженого відтворення картини того часу, позбавлення від радянських міфів.

Історіографія проблеми. С. Стельникович досліджував міжетнічні відносини на території округу «Житомир» (Стельникович, 2014), окремо становище фольскдойче (Стельникович, 2014). Гендерний аспект Голокосту розкривали О. Геча (Геча, 2018), М. Гон (Гон, 2016) та А. Подольський (Подольський, 2015), А. Чеботарьова (Чеботарьова, 2021). Н. Рудницька (Рудницькав, 2011), О. Доценко та М. Жолоб (Доценко, Жолоб, 2024) досліджували питання Голокосту на Житомирщині.

Метою дослідження є аналіз становища представниць різних етнічних груп на території Житомирщини під час нацистської окупації, виявлення переваг та недоліків становища кожної з них.

Виклад основного матеріалу. Ще до початку вторгнення до СРСР керівництвом Рейху було розроблено плани щодо подальшої долі окупованих територій та їх населення. Згідно з ними передбачалося швидке знищення більшої частини місцевого населення задля розширення життєвого простору німецької нації, інша частина мала залишитися фактично для прислуговування арійцям, оскільки слов'яни, вважалися правлячою ідеологію нижчою расою. Таким чином переважаюче українське населення в планах нацистах на перших порах необхідно було використати проти московського центру, єврейське населення повністю знищити, разом з ними і ромів. Німці місцевого походження (фольксдойче) мали отримати привілейоване становище.

Порівняно з довоєнним періодом, під час окупації демографічна ситуація на Житомирщині, як і на решті українських територіях змінилася. Частково такі зміни були пов'язані з міграціями населення на початках війни, мобілізаційними та евакуаційними заходами радянської влади, а також з масовими кампаніями зі знищення, насамперед, єврейського населення, які розпочалися з перших днів окупації.

Варто зазначити, що до початку війни багатьом представникам етнічних меншин не пощастило потрапити під каток репресій, часто такі кампанії провадились не лише за боротьбу з режимом вигадану чи реальну, але й через «ненадійну» етнічну приналежність, особливо гостро це питання напередодні війни стояло на Житомирщині, оскільки до захоплення Польщі ця область була прикордонною. Значної дискредитації та тиску з боку радянської влади через етнічну приналежність зазнавали найперше німці, поляки та чехи (Стельникович, 2014, 78-79).

Отримати інформацію з приводу етнічного складу населення Житомирщини на початок нацистської окупації можна з перепису, створеного німцями. За даними на 1 жовтня 1941 року 87,4 % населення області складали українці, 7,4 % — поляки, німці місцевого походження — 2,7 %. Наступними за чисельністю у регіоні були росіяни та чехи, 1,2 та 0,4 відсотків відповідно, 0,9 % складали інші етнічні спільноти (Стельникович, 2014, 77). Варто зазначити, що перепис населення було створено окупаційною адміністрацією вже після знищення значної частки єврейського населення, при цьому, як у випадку з Бердичевом, євреїв могли

оминути увагою спеціально. Вочевидь, нацисти не розглядаючи євреїв як людей, а скоріше проблему, якої потрібно позбутися, тому не вбачали необхідності в переписі цієї етнічної групи.

Існують сумніви наскільки конкретний план було складено щодо долі населення окупованих територій СРСР напередодні війни, однак з провалом бліцкригу нацистському керівництву довелося їх перелаштовувати для більшої вигоди. Окрім цього доволі туманні роздуми про місце слов'ян мусили переформатовуватися зі знайомством з населенням більш близько. Хоча поляки вважалися. Поляки, разом з українцями та білорусами використовувалися для боротьби проти російського впливу. Представників цих етнічних груп залучали для знищення євреїв та ромів. Місцеві німці мали служити опорою не лише окупаційного режиму, але й усієї німецької держави. Таким чином, фольксдойче отримували значні вигоди порівняно з іншими етнічними групами регіону.

Варто згадати, що на території Житомирщини загалом міжетнічні стосунки характеризувались значною толерантністю та мирним співжиттям. Була значна частка міжетнічних шлюбів. У певний момент, враховуючи доволі незначну кількість фольксдойче було навіть дозволено їх шлюби з представниками інших етнічних груп регіону. Утім схоже при негараздах у сімейному житті вся провина падала на партнена-ненімця (Стельникович, 2014, 79, 81).

Разом з тим варто зазначити про відмінності у становищі представників одних і тих же етнічних груп у суспільстві. Зовнішність, темперамент, міжособистісні стосунки, стать та вік могли мати значний вплив на ситуацію. У суспільстві на окупованих українських територіях, до прикладу, трималося уявлення про більшу небезпеку війни для чоловіка, порівняно з жінкою. Тому у багатьох випадках саме жінки брали на себе відповідальність за родину та близьких (Стяжкіна, 2015, 78-79).

Українські, польські, чеські, білоруські жінки-мешканки Житомирщини мали значно кращі шанси вижити та прогодувати родину порівняно з єврейками чи ромками. Хоча слов'яни вважалися нижчою расою, їхня кількість та війна на виснаження не дозволяли нацистському керівництву знищувати їх у масштабах схожих до вирізання євреїв. Втім необхідність поповнювати власні трудові ресурси призвела до масштабних кампаній з набору працівників до Німеччини, молоді жінки та дівчата вважалися чудовою ціллю для цього. Добровільний виїзд траплявся вкрай рідко, в більшості випадків подорож відбувалася через примус.

Єврейське жіноцтво не мало навіть такого привілею як слов'янське населення. Через компактне проживання євреїв у містах Житомирщини їх доволі швидко знищували. Можливість єврейки врятуватися часто залежала від міжособистісного контакту, стосунків з іншими етнічними групами, зовнішності. Наявність дітей та родичів похилого віку часто ускладнювала становище жінки. Таким чином єврейські жінки опинялись у надзвичайно складному становищі (Чеботарьова, 2021, 32; Доценко, Жолоб, 2024, 116).

Привілейована група серед населення – місцеві німці, за планами нацистської влади повинні були зрівнятися своїм розвитком з німцями з Рейху. Фольксдойче не відмовляли в освіті, вільному доступі до культурного життя, на відміну від

представників інших етнічних груп. Втім, німецька жінка за нацистською ідеологією мала займатися домашніми справами та народжувати дітей. Загалом це навіть відповідало тогочасним суспільним міркуванням з приводу ролі жінки в суспільстві. Проте ставило жінку у становище, коли її репродуктивні функції були її єдиною цінністю. Варто також зазначити що фольксдойча ставали мішенню для радянських партизанів (Стельникович, 2014, 89-91).

Висновки. Отже, населення Житомирщини значно змінилося з початком війни, євреїв було майже знищено. Німецька етнічна група стала привілейованою, втім мала дотримуватися правил і норм Рейху, окрім цього зазнавала шкоди від радянських партизан. Слов'янське населення проголошувалось людьми другого сорту, стало основою для набору остарбайтерів. Жінки-представниці етнічних спільнот Житомирщини під час нацистської окупації змушені були взяти відповідальність за родини та близьких, при цьому стикаючись з викликами життя своєї етнічної групи в окупації.

Список використаних джерел та літератури

1. Геча О. А. Єврейські жінки в умовах окупації та евакуації: різні стратегії виживання (на прикладі представниць родини рабіновичів). Інтермарум: історія, політика, культура. 2018. № 5. С. 251–262.

2. Гон М. М., Івчик Н. Жінки в час Голокосту: долі, поведінка та гендерні (не)рівності. Голокост і сучасність. 2016. № 1. С. 9–49.

3. Доценко В. О., Жолоб М. П. Особливост і Голокосту на території окупованої нацистами Житомирщини (1941–1943 рр.). Вісник аграрної історії. 2024. № 49-50. С. 113–121.

4. Рудницька, Н. В., 2011. Голокост на Житомирщині в документах Державного архіву Житомирської області, XX століття – етнонаціональний вимір та проблеми Голокосту: збірник наукових праць за матеріалами міжнародної науково-практичної конференції, Житомир, 22-23 жовтня 2010 р., Дніпропетровськ: Ткума, 373-378

5. Стельникович С. Міжнаціональні відносини на території генерального округу «Житомир» (друга половина 1941 – початок 1944 рр.) / Сергій Стельникович // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика: зб. статей. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. Вип. 19. С. 76-85.

6. Умови життя Фольксдойче на території генерального округу Житомир / С. В. Стельникович. Наукові записки (Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського). Серія: Історія 2014. Вип. 22. С. 87-92.

7. Подольський А. Ю. Єврейські жінки України в добу Голокосту та нацистської окупації (1941–1944): спроби дослідження трагічної долі. Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні. 2015. С. 219–230.

8. Стяжкіна О. Жінки України в повсякденні окупації: відмінності сценаріїв, інтенції й ресурси виживання. Український історичний журнал. 2015. № 2. С. 42–66.

9. Чеботарьова А. М. Досвіди єврейських жінок України за Голокосту : магістерська робота. Київ, 2021. 89 с

УДК 792.077(438):061.2

Микола ПРИХОДЬКО
(м. Київ)

Польське драматичне товариство імені Александра Фредри у Перемишлі: інституційна основа та роль аматорського театру на базі статуту

Анотація. Дослідження присвячене діяльності Польського драматичного товариства імені Александра Фредри у Перемишлі та його ролі в розвитку аматорського театру й формуванні культурної та національної ідентичності польської громади. На основі архівних фондів проаналізовано інституційну структуру товариства, його статутну базу, організаційні механізми та репертуарну діяльність. Дослідження висвітлює соціокультурну функцію аматорського театру в міжвоєнному Перемишлі та демонструє значення громадських організацій для підтримки культурної спадщини

Ключові слова: громадянське суспільство, громадські організації, самоорганізація населення, аматорський театр, національна ідентичність.

Науковий консультант: *Журба М. А.*, завідувач кафедри всесвітньої історії та археології історичного факультету УДУ імені Михайла Драгоманова, доктор історичних наук, професор.

Mykola Prykhodko (Kyiv). The Aleksander Fredro Polish Dramatic Society in Przemyśl: Its Institutional Foundations and the Role of Amateur Theatre as Defined by Its Statute

Abstract. The article is devoted to the activities of the Polish Dramatic Society named after Aleksander Fredro in Przemyśl and its role in the development of amateur theatre and the formation of the cultural and national identity of the Polish community. Based on archival materials, the study analyzes the society's institutional structure, its statutory framework, organizational mechanisms, and repertoire activities. The research highlights the socio-cultural function of amateur theatre in interwar Przemyśl and demonstrates the significance of public organizations in preserving cultural heritage.

Keywords: civil society, public organizations, self-organization of the population, amateur theatre, national identity

Постановка проблеми. Проблемність дослідження полягає передусім у недостатньому аналізі статуту Польського драматичного товариства імені Александра Фредри у Перемишлі як ключового джерела для розуміння його діяльності. Саме статутні документи відображають інституційні засади функціонування організації, її структуру, цілі та принципи діяльності, однак вони залишаються недостатньо опрацьованими в науковій літературі. Відсутність комплексного дослідження статуту ускладнює повноцінну реконструкцію механізмів діяльності товариства та оцінку його впливу на культурне й громадське життя міста. Одночасно актуальним залишається вивчення ролі аматорського

театру як інструменту формування національної ідентичності польської громади та розвитку культурного середовища Перемишля в умовах міжетнічних і політичних процесів міжвоєнного періоду.

Аналіз останніх досліджень свідчить про те, що питання діяльності аматорських театральних об'єднань у міжвоєнний період поступово привертало увагу науковців, проте значна частина праць стосується ширших проблем культурного життя польських міст або загальної історії театру без глибокого занурення у інституційну специфіку окремих товариств. Зокрема, у працях з історії польського театру ХХст. (Я.Новак, М.Ковальська та ін.) розглядаються загальні тенденції розвитку аматорського театрального руху, його соціальні функції та вплив на формування місцевої культурної ідентичності, що створює важливий контекст для розуміння ролі таких об'єднань, як товариство імені Александра Фредри. Інші дослідники (П.Врубель, А.Скарбек) робили акцент на специфіці громадських товариств Перемишля і регіону Підкарпаття, висвітлюючи їхню організаційну динаміку та взаємодію з місцевими культурними інституціями.

Незважаючи на існуючі дослідження польського аматорського театру, досі не проаналізовано статут Польського драматичного товариства імені Александра Фредри у Перемишлі.

Мета цього дослідження полягає в аналізі діяльності Польського драматичного товариства імені Александра Фредри у Перемишлі через вивчення архівних фондів, зокрема, статутних документів як основи його функціонування.

Польське драматичне товариство імені Александра Фредри у Перемишлі було створено як культурна організація, метою якої стало популяризація польської драматургії та розвиток аматорського театру на території Галичини. У міжвоєнний період Перемишль був важливим центром польського культурного життя, де товариство відігравало роль не лише театрального, але й освітньо-культурного осередку. Значення організації полягає у поєднанні культурної діяльності з формуванням національної ідентичності та патріотичного виховання молоді.

Товариство виникло у першій половині ХХ ст. у Перемишлі, у період активного розвитку польського аматорського театру в Галичині. Його діяльність була спрямована на підтримку традицій польської драматургії, зокрема творчості Александра Фредри, відомого польського драматурга ХІХ ст., чия спадщина поєднувала комедію, сатиру та соціальну драму.

Товариство функціонувало як осередок культурної та інтелектуальної активності польської громади, забезпечуючи платформу для театрального мистецтва та громадської самосвідомості.

Діяльність Товариства була багатогранною та включала: а) театральну активність: організацію аматорських вистав, постановку комедій та драм Фредри, проведення прем'єр і театральних фестивалів у міст; б) культурно-освітню діяльність: проведення лекцій, майстер-класів та драматургічних курсів для молоді, популяризацію знань про польську драматургію; в) збереження національної ідентичності: через театральну діяльність Товариство сприяло формуванню патріотичного виховання та підтримці польської культури у регіоні, де існували етнічні та політичні напруження.

Основними завданнями товариства було проведення щорічних аматорських вистав і створення Перемишльської драматичної фундації.

Щороку товариство організовувало щонайменше шість польських аматорських драматичних вистав, що сприяло активізації культурного життя міста та розвитку творчих навичок місцевих акторів.

Заснування драматичної фундації передбачало забезпечення фінансової та організаційної підтримки театральних ініціатив, розвиток аматорських колективів та популяризацію драматургії на місцевому рівні(Archiwum, Zespól - №402,Sygnatura-1, s. 3). Діяльність товариства мала значний вплив на культурне середовище Перемишля, сприяючи збереженню та популяризації спадщини Александра Фредри, формуванню традицій аматорського театру та залученню громадськості до активного культурного життя. Таким чином, товариство виконувало функцію центру театральної активності, забезпечуючи систематичний розвиток драматичного мистецтва та підтримку місцевих культурних ініціатив.

Художнє керівництво товариства формувало ядро його театральної діяльності і складалося з трьох ключових посад: художнього керівника, режисера та суфлера. Ця структура забезпечувала одночасно організаційний контроль, художню координацію та оперативну підтримку під час репетицій і вистав.

Художній керівник обирався правлінням товариства після попередніх консультацій з активними членами організації. Такий підхід дозволяв враховувати думку найбільш зацікавлених і досвідчених учасників культурного життя Перемишля, створюючи баланс між колективним управлінням і авторитетом професійного керівника. Художній керівник відповідав за загальну концепцію театральних постановок, відбір репертуару, а також координацію творчої роботи всіх залучених аматорських колективів.

Режисер та його заступник призначалися правлінням за рекомендацією художнього керівника. Така процедура забезпечувала узгодження управлінських та творчих функцій і гарантувала, що режисерський склад відповідав загальній художній концепції товариства.

Режисерська робота включала постановку вистав, організацію репетицій, роботу з акторами та визначення сценічної експресії, що відповідала задуму художнього керівника.

Суфлер обирався та призначався безпосередньо художнім керівником, що відображало оперативну і виконавчу природу цієї посади. Суфлер забезпечував технічний супровід постановок, допомагав акторам у відновленні тексту та підтримував ритм вистави під час виконання, що було особливо важливо для аматорських колективів з обмеженим досвідом. (Archiwum, Zespól - №402,Sygnatura-1, s. 7) Такий порядок призначень відображав ієрархічну та функціональну структуру управління театральним процесом у товаристві. Він поєднував колективні механізми прийняття рішень, представлені правлінням та активними членами, з централізованим авторитетом художнього керівника, що забезпечувало як стабільність репертуару, так і високий рівень сценічної організації. Дана структура сприяла ефективному функціонуванню аматорського театру, підтримці регулярності виступів та розвитку професійних навичок

учасників, що, у свою чергу, посилювало культурне життя Перемишля і зміцнювало позиції польської драматичної традиції в регіоні.

У статуті Польського драматичного товариства імені Александра Фредри у Перемишлі передбачалося створення спеціальної інституції – Перемишльської драматичної фундації (Przemyska fundacya dramatyczna), яка мала виконувати важливу організаційну, фінансову та культурну функцію в діяльності товариства. Запровадження такої фундації свідчило про прагнення інституціоналізувати театральну діяльність у місті та забезпечити її стабільну матеріальну основу. Водночас створення окремої фундації дозволяло систематизувати фінансові надходження, спрямовані на розвиток драматичного мистецтва, а також упорядкувати механізми управління театральними ініціативами.Згідно зі статутними положеннями, фундація повинна була перебувати під безпосереднім управлінням Перемишльської міської ради. Така модель управління надавала їй офіційного статусу публічної установи міського значення. Це означало, що діяльність фундації виходила за межі суто приватної або внутрішньої діяльності товариства та ставала частиною ширшої культурної політики міста. Підпорядкування міській владі забезпечувало додатковий рівень легітимності, а також створювало передумови для отримання організаційної або фінансової підтримки з боку органів місцевого самоврядування.Важливим елементом процедури створення фундації була вимога офіційного затвердження її статуту. Правління товариства зобов'язувалося передати текст статуту до Перемишльської міської ради з проханням про його розгляд та формальне схвалення. Така процедура свідчила про прагнення товариства діяти у межах правового поля та забезпечити повну відповідність діяльності фундації нормам публічного управління. Затвердження статуту міською радою фактично надавало фундації юридичне визнання на рівні міської громади (Archiwum, Zespól №402, Sygnatura-1, s. 9). Запровадження такої організаційної моделі відображало характерну для кінця XIX – початку XX ст. тенденцію тісної співпраці між громадськими культурними товариствами та органами місцевого самоврядування. У цьому випадку товариство прагнуло одночасно зберегти власну ініціативність і автономію у сфері культурної діяльності, але водночас інтегрувати театральні ініціативи у структуру міського культурного життя. Завдяки цьому фундація могла виступати своєрідним посередником між громадською ініціативою та муніципальною владою.Окремого значення така модель набувала у контексті підтримки аматорського театрального руху. Театральні товариства того часу часто не мали достатніх фінансових ресурсів для стабільного функціонування, тому створення фундацій або спеціальних фондів дозволяло акумулювати кошти, отримані з пожертв, членських внесків, театральних вистав чи інших культурних заходів. Під контролем міської ради ці кошти могли використовуватися більш прозоро та цілеспрямовано, зокрема для організації вистав, підтримки акторів-аматорів, утримання сценічного обладнання чи оренди приміщень.

Висновки. Польське драматичне товариство імені Александра Фредри у Перемишлі стало ключовим чинником розвитку польської культури у Прешеві та ширшому регіоні Галичини. Діяльність товариства виходила за межі чисто

художньої роботи та мала значний соціокультурний ефект. Воно не лише сприяло поширенню театрального мистецтва серед місцевого населення, а й виконувало освітню функцію через організацію навчальних програм і культурних заходів, спрямованих на підвищення освіченості та культурної обізнаності громади. Крім того, товариство активно впливало на формування національної свідомості, підтримуючи польські культурні традиції у період міжвоєнного соціально-політичного напруження та міжетнічної конкуренції.Дослідження діяльності Товариства дає змогу глибше зрозуміти роль аматорських театральних об'єднань як важливого інструменту культурного та національного розвитку. Воно показує, як через театральну практику, організаційні структури та статутні засади товариство формувало соціокультурний простір, впливало на самоорганізацію польської громади та підтримувало її ідентичність у складних умовах міжвоєнної Галичини. Такий аналіз дозволяє оцінити не лише художню, але й суспільну значущість аматорського театру як явища, що поєднувало культурні, освітні та громадські функції.

Список використаних джерел та літератури

1. Archiwum Państwowe w Przemyślu, Zespól: Polskie Towarzystwo Dramatyczne im. Aleksandra Fredry w Przemyślu №402, Sygnatura - 1, s. 3

2. Archiwum Państwowe w Przemyślu, Zespól: Polskie Towarzystwo Dramatyczne im. Aleksandra Fredry w Przemyślu №402, Sygnatura - 1, s. 7

3. Archiwum Państwowe w Przemyślu, Zespół: Polskie Towarzystwo Dramatyczne im. Aleksandra Fredry w Przemyślu, №402, Sygnatura 1, s. 9

Розділ 4

УКРАЇНА І СВІТ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XX – НА ПОЧАТКУ XXI СТОЛІТТЯ

УДК 94:355.257.7-054.6:718(477.41)"1944/1953"

Назар ЧЕКИШ
(м. Київ)

Кладовища іноземних військовополонених та інтернованих на Київщині у 1944–1953 рр.: інституційний вимір

Анотація.

Постановка проблеми та її актуальність. Кладовища іноземних військовополонених та інтернованих на Київщині становили завершальну складову регіональної системи радянського військового полону. Їх створення, облік, утримання та подальша доля відображають співвідношення між нормативними вимогами НКВС (МВС) СРСР і практикою діяльності табірних адміністрацій та територіальних органів внутрішніх справ. Актуальність дослідження визначається недостатнім вивченням інституційних механізмів функціонування цієї системи на регіональному рівні. ***Методологія та методи дослідження.*** Дослідження ґрунтується на принципах історизму, системності, об'єктивності та критичного ставлення до джерел. Застосовано історико-системний, історико-генетичний, порівняльний, статистичний методи, джерелознавчу критику та контекстний аналіз відомчих нормативних документів. ***Мета дослідження*** – розкрити інституційний механізм організації, обліку, утримання та передачі кладовищ іноземних військовополонених та інтернованих на території Києва і Київської області у 1944–1953 рр. ***Результати та висновки.*** Простежено еволюцію системи від організації поховань адміністраціями таборів, табірних відділень і спеціальних шпиталів до передачі кладовищ територіальним органам МВС, а у 1953 р. – Тюремному управлінню МВС УРСР. На основі критичного аналізу джерел на території Києва та області в адміністративних межах 1953 р. підтверджено 23 кладовища та окремі місця поховання, у яких документально верифіковано щонайменше 4458 похованих. Встановлено, що детальна нормативна регламентація поховань не забезпечувала їх повного обліку та належного збереження. Після ліквідації режимних установ поступове скорочення фінансування та перехід до формального відомчого нагляду стали важливими чинниками втрати частини місць поховань.

Ключові слова: військовополонені, інтерновані, кладовища, місця поховань, НКВС (МВС) СРСР, Київщина, режимні установи.

Науковий керівник: *Іванова Л. Г.*, професорка кафедри історії та етнології України історичного факультету УДУ імені Михайла Драгоманова, кандидат історичних наук, професорка.

Nazar Chekysh **(Kyiv).** **Cemeteries of Foreign Prisoners of War and Internees in the Kyiv Region, 1944–1953: An Institutional Dimension.**

Abstract. ***Statement of the problem and its relevance.*** Cemeteries of foreign prisoners of war and internees in the Kyiv Region constituted the final component of the regional Soviet prisoner-of-war system. Their establishment, registration, maintenance, and subsequent fate reflect the relationship between the regulatory requirements of the NKVD (MVD) of the USSR and the actual practices of camp administrations and territorial internal affairs authorities. The relevance of the study is determined by the insufficient scholarly attention paid to the institutional mechanisms through which this system functioned at the regional level. ***Research methodology and methods.*** The study is based on the principles of historicism, systemic analysis, objectivity, and critical assessment of sources. Historical-systemic, historical-genetic, comparative, and statistical methods were applied, together with source criticism and contextual analysis of departmental regulatory documents. ***The aim of the study*** is to examine the institutional mechanism governing the organization, registration, maintenance, and transfer of cemeteries of foreign prisoners of war and internees in Kyiv and the Kyiv Region in 1944–1953. ***Results and conclusions.*** The evolution of the system is traced from the organization of burials by the administrations of camps, camp branches, and special hospitals to the transfer of cemeteries to territorial MVD authorities and, in 1953, to the Prison Administration of the MVD of the Ukrainian SSR. On the basis of critical source analysis, 23 cemeteries and separate burial sites have been confirmed within Kyiv and the Kyiv Region as defined by the administrative boundaries of 1953, with at least 4,458 burials documented and verified. It has been established that detailed regulatory provisions governing burials did not ensure either their complete registration or their proper preservation. Following the dissolution of custodial institutions, the gradual reduction of funding and the transition to largely formal departmental supervision became important factors contributing to the loss of some burial sites.

Keywords: prisoners of war, internees, cemeteries, burial sites, NKVD (MVD) of the USSR, Kyiv Region, custodial institutions.

Постановка проблеми. Проблема поховання померлих іноземних військовополонених та інтернованих належить до тих аспектів історії радянського військового полону, де особливо виразно простежується співвідношення нормативно визначених вимог і реальної адміністративної практики. Кладовища військовополонених доцільно розглядати не лише як місця останнього спочинку бранців війни або об’єкти історичної некрополістики. У радянській системі військового полону вони становили завершальну ланку функціонування режимної установи і залишалися пов’язаними з нею організаційно, документально та адміністративно. Табір, табірне відділення чи спеціальний шпиталь забезпечували не лише утримання, трудове використання або лікування військовополоненого, але й оформлення факту його смерті, поховання, реєстрацію могили та подальший відомчий облік кладовища.

Виклад основного матеріалу дослідження. Саме тому інституційний підхід дозволяє розглядати кладовища іноземних військовополонених на Київщині як складову створеного НКВС–МВС СРСР режимно-адміністративного комплексу. Його регіональна ланка впродовж 1944–1953 рр. включала стаціонарні табори №

62, 139, 186 і 414, численні табірні відділення, а також спеціальні шпиталі № 4561 у Києві, № 1035 у Пущі-Водиці та № 2686 у Білій Церкві. Розширення цієї мережі, особливо в 1944–1946 рр., супроводжувалося високою смертністю серед табірного контингенту, а отже, потребувало організації системи місць поховань.

Відомче регулювання процедури поховання поступово набувало дедалі більш деталізованого характеру. Важливе значення мала директива ГУПВІ НКВС СРСР № 28/2/23 від 24 серпня 1944 р. Вона передбачала відведення окремих земельних ділянок поблизу таборів і спеціальних шпиталів, розпланування кладовищ, їх поділ на квадрати, індивідуальне поховання померлих, позначення могил, складання схем і ведення спеціальних цвинтарних книг. Наприкінці 1945 р. нормативне регулювання було посилено: директива ГУПВІ № 28/74 від 17 грудня 1945 р. окремо забороняла практику спільних поховань [1, арк. 76; 2, арк. 45–47].

Таким чином, уже на рівні нормативних актів кладовище розглядалося як спеціально організований і контрольований відомчий об’єкт. Адміністрація режимної установи несла відповідальність не лише за фізичне поховання померлого, але й за можливість подальшої його ідентифікації. Могила мала отримати номер, місце її розташування фіксувалося на плані кладовища, а персональні відомості про померлого заносилися до цвинтарної книги. В ідеальній моделі поховання, реєстраційний документ і місце на плані мали утворювати єдину систему персоніфікованого обліку.

Проте практика 1944 – початку 1946 рр. істотно відрізнялася від нормативної моделі. Саме на цей період припав пік смертності серед військовополонених на Київщині. Масове надходження виснаженого, хворого та пораненого контингенту, дефіцит харчування, одягу, медичного персоналу й стаціонарних ліжок створювали ситуацію, за якої адміністрації таборів і шпиталів не завжди дотримувалися встановленої процедури. На низці кладовищ практикували групові та масові захоронення. Матеріали цвинтарної книги спеціального шпиталю № 2686 у с. Роток біля Білої Церкви засвідчують, що від серпня 1945 р. до кінця січня 1946 р. померлих нерідко ховали по дві-три особи в одній могилі. Отже, видання нормативного акта саме по собі не забезпечувало його виконання на рівні конкретної режимної установи [2, арк. 45–47; 14, с. 151; 15, с. 19–20].

З інституційного погляду важливою тенденцією стала *централізація поховань*. Відомство прагнуло відмовитися від численних випадкових місць захоронення та зосередити померлих на стаціонарних табірних і шпитальних кладовищах. Найвиразніше цей принцип простежується на прикладі центрального кладовища стаціонарного табору № 62 на Сирці. Документи засвідчують, що сюди доставляли для поховання померлих щонайменше з 21 табірного відділення [6, арк. 2–13; 11, спр. 67, арк. 2–11; 15, с. 13]. У такому разі кладовище вже не було атрибутом одного локального підрозділу, а виконувало функцію централізованого некрополя великої режимної структури.

Подібна практика мала кілька наслідків. По-перше, вона спрощувала відомчий контроль, ведення документації й утримання кладовища. По-друге, зменшувала кількість невеликих поховальних ділянок поблизу окремих робочих об’єктів. По-третє, саме централізація сприяла формуванню порівняно великих

кладовищ, які пізніше мали більше шансів залишитися на відомчому обліку. Натомість невеликі, тимчасові або неоформлені поховання, що виникали поблизу окремих табірних відділень, значно частіше втрачалися.

Характерною рисою системи була й відомча закритість поховань. Для кладовищ обирали переважно ділянки на периферії населених пунктів, у лісах, ярах, поблизу табірних зон або поряд із цивільними кладовищами. Такий вибір визначався не лише санітарними вимогами. Кладовище військовополонених не формувалося як публічне місце пам'яті. Воно залишалося елементом інфраструктури режимної установи, інформація про яку мала обмежений доступ. Плани, цвинтарні книги, схеми та листування після завершення їх практичного використання передавалися до відомчих архівів органів внутрішніх справ як документи закритого характеру.

Водночас територіальна прив'язка місця поховання до певної установи не завжди означала існування одного фізично незмінного кладовища. Показовим є спеціальний шпиталь № 1035 у Пущі-Водиці. У 1945–1946 рр. його померлих ховали на ділянці в сосновому лісі навпроти санаторію Київського військового округу, тоді як у 1947–1948 рр. поховання здійснювали вже на іншій ділянці, поблизу школи на вул. Лісовій. З погляду відомчого обліку обидві локації могли сприйматися як кладовище однієї режимної установи. Це ще раз демонструє, що поняття «кладовище» у документації МВС не завжди тотожне поняттю окремої фізичної поховальної ділянки.

За результатами зіставлення документів ГДА МВС України, ЦДАВО України, цвинтарних книг, списків померлих, планів кладовищ, актів обстеження та пізніших матеріалів вдалося верифікувати 23 облікові позиції – кладовища та окремі місця поховань іноземних військовополонених у Києві й Київській області. Із них 13 пов'язані з діяльністю стаціонарного табору № 62 та його відділень, одне — з табором № 139, сім — із табором № 414, ще два — зі спеціальними шпиталями № 1035 і № 2686. Отже, 21 верифіковане місце поховання було організоване таборами та табірними відділеннями, два — спеціальними лікувальними установами [4, арк. 35–37, 193–193 зв.; 5, арк. 102–115; 6, арк. 2–13, 26–39; 11, спр. 63–67].

Документально встановлена мінімальна кількість похованих у цих місцях становить щонайменше 4458 осіб. Проте цей показник не можна ототожнювати із загальною смертністю військовополонених та інтернованих на Київщині. Відомча статистика кладовищ відображала лише тих померлих, поховання яких вдалося пов'язати з конкретною локацією та підтвердити документально. Частина первинної документації була втрачена, окремі місця поховань не потрапили до централізованого обліку, а для групових і масових могил точна чисельність похованих часто залишається невідомою. Таким чином, статистика кладовищ характеризує не лише масштаби смертності, але й ефективність функціонування відомчої системи реєстрації.

Про несталість цього обліку свідчить динаміка офіційних показників. У зведених відомостях за 1950 р. на території Київської області фігурували дев'ять кладовищ із 1431 похованням, причому чотири з них уже вважалися

ліквідованими [12, с. 83]. Станом на 1 жовтня 1951 р. Відділ у справах військовополонених та інтернованих МВС УРСР обліковував на Київщині сім кладовищ: чотири в Києві та по одному у Фастові, Білій Церкві й Тальному [7, арк. 15]. Натомість на 10 січня 1953 р. у відомчій документації вже фігурували десять кладовищ [8, арк. 6]. Йдеться, очевидно, не про створення нових місць поховань у цей період, а про уточнення обліку, виявлення раніше не включених до звітності об'єктів та зміну критеріїв їх реєстрації.

Особливо важливий для розуміння інституційного виміру наступний етап – *перехід кладовищ від діючих режимних установ до територіальних органів МВС.* Поки існував табір, табірне відділення або спеціальний шпиталь, відповідальність за кладовище покладалася на його адміністрацію. Перед ліквідацією режимної установи вона мала впорядкувати територію поховання, відновити огорожу та надмогильні знаки, уточнити план, оформити документацію й передати кладовище відповідному районному або міському органу внутрішніх справ [3, арк. 1].

Упродовж 1949–1950 рр., на тлі масової репатріації військовополонених і згортання табірної мережі, цей процес набув системного характеру. Кладовища обстежували, уточнювали їх стан, документували та ставили на облік міських і районних органів МВС [11, спр. 64, арк. 1–7; спр. 65, арк. 6–10; спр. 67, арк. 2–12]. Тим самим відбувалася принципова інституційна трансформація: місце поховання переставало бути об'єктом діючої табірної адміністрації, але не переходило до системи звичайних комунальних чи військових кладовищ. Воно залишалося *відомчим об'єктом МВС.*

Функції територіальних підрозділів МВС при цьому були переважно організаційно-контрольними. Районний або міський відділ мав забезпечити нагляд за територією, організувати охорону, укласти договір зі сторожем, залучити до необхідних робіт місцеві комунальні організації, сільські ради, колгоспи чи підприємства та звітувати перед УМВС Київської області. Отже, утримання кладовища будувалося на поєднанні централізованого відомчого контролю й використанні місцевих господарських ресурсів.

Саме цей механізм виявив одну з головних слабкостей системи. Формальна постановка кладовища на облік не гарантувала його фізичного збереження. Територіальні відділи МВС часто не мали ані спеціального персоналу, ані матеріально-технічних можливостей для постійного догляду. На багатьох об'єктах осідали могильні насипи, руйнувалися дерев'яні огорожі й надмогильні знаки, території заростали, окремі ділянки використовувалися місцевим населенням або підприємствами. Особливо вразливими були кладовища в межах Києва та інших населених пунктів, де швидко розширювалася житлова і промислова забудова.

Новий етап розпочався навесні 1953 р., коли внаслідок реорганізації МВС були ліквідовані структури, що безпосередньо займалися військовополоненими та інтернованими. Відповідальність за їхні кладовища передали Тюремному управлінню МВС УРСР [9, арк. 2]. Така зміна підпорядкування мала не лише адміністративний характер. Вона засвідчувала зміну самого статусу цих об'єктів.

Для відомства кладовища дедалі більше сприймалися як залишок ліквідованої табірної інфраструктури, а не як самостійні меморіальні чи військово-поховальні комплекси.

Це підтверджується й зміною принципів фінансування. У 1953 р. МВС перейшло від спроб утримувати всі обліковані поховання до вибіркового фінансування окремих найбільших або краще збережених кладовищ. На Київщині кошти передбачалися для центрального табірного кладовища на Сирці, кладовища в районі Ново-Наводницької вулиці в Києві та кладовища колишнього спеціального шпиталю № 2686 у Білій Церкві [10, арк. 27]. Інші об'єкти фактично переводилися в режим формального нагляду без гарантованого фінансування.

Перевірки Тюремного управління МВС УРСР у червні–липні 1953 р. показали обмежену ефективність навіть такої системи. УМВС Київської області не завжди належним чином контролювало виконання сторожами договірних обов'язків, хоча кошти на оплату їхньої праці надходили. На кладовищах, виключених із централізованого кошторису, поступово припинялися ремонт огорож, відновлення могил, охорона та регулярні перевірки [10, арк. 101–102]. Отже, до кінця досліджуваного періоду сформувалася модель, за якою саме фінансовий статус об'єкта дедалі більше визначав перспективу його фактичного збереження.

Важливо, що цей процес розгортався вже після ухвалення Женевської конвенції про поводження з військовополоненими від 12 серпня 1949 р., ст. 120 якої передбачала належне утримання могил, можливість їх ідентифікації та збереження інформації про місце поховання померлого [13, с. 253]. Радянська відомча система формально передбачала облік кладовищ, планування їх території та збереження документації, тобто за окремими параметрами відповідала цим вимогам. Водночас практична реалізація норм залишалася залежною від адміністративного ресурсу, стану конкретного кладовища та обсягів фінансування.

Таким чином, у розвитку системи кладовищ іноземних військовополонених та інтернованих на Київщині в 1944–1953 рр. можна виділити кілька послідовних інституційних стадій. Спочатку організація поховання повністю належала до компетенції адміністрацій таборів, табірних відділень і спеціальних шпиталів. У 1944–1946 рр., одночасно з формуванням самої регіональної табірної мережі, відбувалося нормативне оформлення процедури поховання й поступова централізація кладовищ. У другій половині 1940-х рр. зі зниженням смертності та початком репатріації контингенту акцент змістився від створення нових місць поховання до їх упорядкування й обліку. У 1949–1950 рр. у зв'язку з ліквідацією більшості режимних установ кладовища почали передавати міським і районним органам МВС. Нарешті, реорганізація 1953 р. завершила їх перетворення з елементів діючої системи військового полону на об'єкти залишкової табірної інфраструктури, контроль за якими перейшов до Тюремного управління.

Висновки. Отже, кладовища військовополонених на Київщині були інтегрованою частиною радянської системи військового полону. Їх створення, функціонування, облік і подальша доля безпосередньо залежали від

організаційної структури НКВС–МВС, реорганізації табірної мережі та відомчих управлінських рішень.

Документально верифіковані 23 облікові позиції й щонайменше 4458 похованих осіб характеризують лише встановлений на сьогодні мінімум. Водночас суперечливість статистики, наявність групових і масових поховань, неповнота цвинтарної документації та поступова втрата частини об'єктів демонструють суттєву розбіжність між детальною нормативною регламентацією поховання померлих військовополонених та реальною ефективністю створеної державою системи їх обліку й охорони.

Інституційний вимір дозволяє пояснити і подальшу долю цих некрополів. Радянська держава не інтегрувала їх у публічний меморіальний простір. Після ліквідації режимних установ кладовища залишалися передусім об'єктами внутрішньовідомчого обліку МВС. За відсутності спеціальної цивільної системи охорони та стабільного фінансування такий статус поступово перетворювався з механізму збереження на формальну адміністративну процедуру. Саме в цій суперечності між нормативним регулюванням, відомчим контролем і реальною практикою утримання поховань полягає одна з ключових особливостей функціонування системи кладовищ іноземних військовополонених та інтернованих на Київщині в повоєнний період.

Список використаних джерел та літератури

1. Галузевий державний архів Міністерства внутрішніх справ України (далі — ГДА МВС України). Ф. 54. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 76.

2. ГДА МВС України. Ф. 46. Оп. 1. Спр. 67. Арк. 45–47.

3. ГДА МВС України. Ф. 45. Оп. 1. Спр. 226. Прим. 146. Арк. 1.

4. ГДА МВС України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 571. *Листування по кладовищах військовополонених та інтернованих* (25.03.1957–03.12.1957). 252 арк.

5. ГДА МВС України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 617. *Листування по утриманню кладовищ військовополонених* (08.03.1958–05.01.1959). 347 арк.

6. ГДА МВС України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 741. *Матеріали з питань обліку та утримання кладовищ колишніх військовополонених та інтернованих громадян. Київська область (1946–1950)*. 39 арк.

7. ГДА МВС України. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 363. *Документи по організації і стану кладовищ військовополонених та інтернованих, власноручні свідчення військовополоненого Шлатцера за 1945 р., акти на померлих за 1947 р.* (03.08.1950–01.11.1951). 191 арк.

8. ГДА МВС України. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 367. *Листування з обліку та утримання кладовищ померлих військовополонених* (09.01.1953–12.10.1953). 325 арк.

9. ГДА МВС України. Ф. 46. Оп. 1. Спр. 196. Арк. 2.

10. ГДА МВС України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 541. *Листування з обліку і утримання кладовищ померлих військовополонених та інтернованих* (15.12.1953–08.12.1954). 191 арк.

11. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 5242. Оп. 2с. Спр. 63. Арк. 1а–1а зв.; Спр. 64. Арк. 1–9; Спр. 65. Арк. 6–10; Спр. 66. Арк. 1–5; Спр. 67. Арк. 2–12.

12. *Поховання німецьких військовополонених часів Другої світової війни на території України: збірка документів* / упоряд. В. Левикін. Серія «Архівні та бібліографічні джерела української історичної думки». Вип. 6; Серія «Некрополістика в Україні». Вип. 2 (7). Київ: Український НДІ архівної справи та документознавства; Український центр біографічної некрополістики, 2002. 101 с.

13. *Международное право в избранных документах* / сост. Л. А. Моджорян, В. К. Собакин; отв. ред. В. Н. Дурденевский. В 3 т. Москва: Юридическая литература, 1957. Т. 3.

14. Потильчак О. В. *Радянський військовий полон та інтернування в Україні (1939–1954): монографія*. Київ: Вид-во Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 2004. 482 с.

15. Потильчак О. В. *Поховання іноземних військовополонених та інтернованих Другої світової війни в Україні*. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2004. 53 с.

16. Потильчак О. В. Поховання іноземних військовополонених Другої світової війни в Україні (50–70-ті роки XX ст.). *Історичний журнал*. 2004. № 12. С. 8–17.

17. Потильчак О. В. До питання про чисельність іноземних військовополонених та інтернованих, померлих і похованих в Україні у 1943–1953 рр. *Сторінки воєнної історії України: збірник наукових статей*. 2005. Вип. 9, ч. 3. С. 283–288.

УДК 94(477)«196/197»:929Кук:321.64

Тетяна СМУК,
Катерина ДВІРНА
(м. Київ)

Життя та діяльність Василя Кука в умовах тоталітарного режиму в Україні (60-70-ті рр. XX ст.)

Анотація. У дослідженні на основі комплексного аналізу архівних джерел реконструйовано життя та діяльність Василя Кука у 1960–1970-х рр. Досліджено його професійну адаптацію в радянському академічному середовищі та стратегії інтелектуального виживання під тоталітарним контролем. Проаналізовано наукові вподобання Командира у історичній та мистецтвознавчій галузях як засіб збереження ідентичності в межах ідеологічних обмежень епохи.

Ключові слова: Василь Кук, тоталітарний режим, радянське повсякдення, професійна адаптація, інтелектуальне виживання, джерелознавчий аналіз, КДБ.

Tetiana Smuk, Kateryna Dvirna (Kyiv). The Life and Activities of Vasyl Kuk under the Totalitarian Regime in Ukraine in the 1960s–1970s

Abstract: The study, based on a comprehensive analysis of archival sources, reconstructs the life and work of Vasyl Kuk in the 1960s and 1970s. It examines his professional adaptation

in the Soviet academic environment and his strategies for intellectual survival under totalitarian control. It analyzes the Commander's scientific preferences in the fields of history and art history as a means of preserving his identity within the ideological constraints of the era.

Keywords: Vasyl Kuk, totalitarian regime, Soviet everyday life, professional adaptation, intellectual survival, source analysis, KGB.

Постановка проблеми. Постать останнього Головного командира УПА Василя Кука традиційно розглядають крізь призму підпільної боротьби, тоді як його життя після звільнення у 1960 році залишається малодослідженим. Опинившись у Києві під тотальним контролем радянських спецслужб, він був змушений інтегруватися у цивільне суспільство.

Метою дослідження є комплексний аналіз архівних джерел, що відображають київський період життя В. Кука у 1960–1970-х рр. В історіографії теми (В. В'ятрович, А. Понипаляк) радянський період В. Кука згадується епізодично. Новизна роботи полягає у зміщенні уваги на повсякденне життя, стратегії адаптації та наукову спадщину Командира як форми інтелектуального спротиву тоталітаризму.

Виклад основного матеріалу дослідження. Переломною точкою у житті Командира стала зміна правового статусу: згідно довідки КДБ РМ УРСР від 21 липня 1960 року, його звільнили з-під варти (Справка..., 1960). Проте звільнення було спецопераційою КДБ.

Головною вимогою голови КДБ УРСР В. Нікітченка до В. Кука стало написання книги з публічним осудом «шкоди українських націоналістів». Попри вимушену згоду, В. Кук цю вимогу саботував. Спецслужби намагалися використати його авторитет у пропагандистських цілях, паралельно ізолюючи від суспільства (Кук, 2007: 64; В'ятрович, 2025: 702–708).

Під тиском вимог радянського режиму щодо обов'язкового працевлаштування В. Кук був змушений здобувати вищу освіту, використавши це як легальне прикриття для інтелектуальної праці. Згідно з Дипломом від 24 червня 1964 р., він закінчив історичний факультет Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка (Диплом..., 1964). Додаток до диплому свідчить про високий рівень його підготовки в загальноісторичних та спеціальних дисциплінах (Приложение..., 1964).

Свідченням інтеграції дослідника в академічне середовище став «Звіт про роботу в Центральному державному історичному архіві Ленінграда від 29 жовтня 1965 року» (Звіт..., 1965). Документ фіксує офіційне наукове відрядження. Хоча дослідження вимагали дотримання радянських методологічних стандартів, сам факт допуску Кука до архівів такого рівня відображав приховану гру спецслужб.

Поїздки дослідника перебували під суворим агентурним контролем, оскільки КДБ відслідковував будь-які його контакти та спроби виходу за межі дозволеного наукового дискурсу (В'ятрович, 2025: 750).

Інтелектуальні зацікавлення В. Кука розкриває його стаття за темою диплому «Про Селянський поземельний банк 1882–1919 рр.» (Рукопис..., 1964). Аналіз соціально-економічних процесів на українських землях свідчить про прагнення автора досліджувати реальний економічний потенціал України. Це йшло врозріз із радянськими пропагандистськими схемами про її «споконвічну бідність».

Іншою стратегією виживання Командира став відхід у мистецтвознавство, про що свідчить знайдена в архівах «Частина рукопису книги про Артема Веделя» (Частина..., 1970). Звернення до постаті композитора XVIII ст., який також зазнав переслідувань від імперської влади, було символічним кроком.

У 1970-х роках ситуація загострилася. Наукова кар'єра В. Кука була штучно перервана режимом. Трудова книжка за 1961–1979 роки фіксує постійний тиск на дослідника: звільнення з наукових установ, неможливість публікуватися та звинувачення в ідеологічних помилках (Трудовая..., 1979).

Згідно з Трудовою книжкою за 1976–1979 роки, дипломований історик був змушений працювати інженером-технологом (Трудовая..., 1979). Механізм цих репресій розкривають спогади В. Кука: у 1972 році за «ідеологічні помилки» та саботаж пропагандистської праці його звільнили з Інституту історії АН УРСР, через що він до пенсії працював у відділі постачання «Українська побутова реклама» (Кук, 2007: 64–65). У СРСР науковців-гуманітаріїв часто переводили на технічні посади, щоб морально зламати їх і змусити забути про науку.

Причини засвідчує таємна Доповідна записка Голови КДБ УРСР В. Федорчука до Першого секретаря ЦК КПУ В. Щербицького від 24 листопада 1973 року (Докладная..., 1973). Документ доводить, що спецслужби фіксували контакти В. Кука з українською інтелігенцією та спроби поширювати історичну правду, розглядаючи наукову діяльність Командира як ідеологічну загрозу.

Висновки. Отже, комплексний аналіз архівних джерел дозволяє реконструювати київський період життя В. Кука у 1960–1970-х роках. Здобуття вищої освіти та активна наукова діяльність в історичній та мистецтвознавчій галузях стали для нього усвідомленою стратегією інтелектуального виживання й збереження національної ідентичності. Попри тотальний контроль і примусову деградацію з боку режиму, інтелектуальна спадщина В. Кука засвідчує його незламність та пасивний спротив системі.

Список використаних джерел та літератури

1. В'ятрович В. Генерал Кук. Біографія покоління УПА. Харків: Vivat, 2025. 942 с.

2. Диплом Василя Кука історичного факультету Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка від 24 червня 1964 року. URL: https://avr.org.ua/viewDoc/11121 (Дата звернення: 19.05.2026).

3. Докладна записка про націоналістичну діяльність Василя Кука «Докладная записка В. Федорчука к Щербицкому В. о националистичиской деятельности Кука Василия от 24.11.1973 года». URL: http://avr.org.ua/viewDoc/11107 (Дата звернення: 21.05.2026).

4. Звіт співробітника Василя Кука про роботу в ЦДІ архіві Ленінграда від 29 жовтня 1965 року. URL: http://avr.org.ua/viewDoc/11116 (Дата звернення: 20.05.2026).

5. Кук В. УПА в запитаннях і відповідях Головного Командира. Львів : Галицька видавнича спілка, 2007. 79 с.
6. Приложение к диплому Кука Василия Степановича от 24 июня 1964 года. URL: http://avr.org.ua/viewDoc/11122 (Дата звернення: 19.05.2026).
7. Рукопис статті Василя Кука «Про Селянський поземельний банк 1882-1919 рр.». URL: http://avr.org.ua/viewDoc/11115 (Дата звернення: 19.05.2026).
8. Справка КГБ СМ УССР об освобождении Кука Василия Степановича от 21 июля 1960 года. URL: http://avr.org.ua/viewDoc/11124 (Дата звернення: 18.05.2026).
9. Трудовая книжка Кука Василия Степановича за 1961-17.04.1979 года. URL: http://avr.org.ua/viewDoc/11117 (Дата звернення: 21.05.2026).
10. Трудовая книжка Кука Василия Степановича по профессии инженер-технолог с 19.01.1976-17.04.1979 годов от 7 июня 1963 года. URL: http://avr.org.ua/viewDoc/11153 (Дата звернення: 21.05.2026).
11. Трудовая книжка Кука Василия Степановича по профессии инженер-технолог с 19.01.1976-17.04.1979 годов. URL: http://avr.org.ua/viewDoc/11118 (Дата звернення: 21.05.2026).
12. Частина рукопису книги про Артемія Веделя. URL: http://avr.org.ua/viewDoc/11114 (Дата звернення: 20.05.2026)..

УДК 94(410)"1945/1999":929Терлецький

Софія МЕДВІДЬ
(м. Київ)

Суспільно-політична візія Сполученого Королівства у мемуарах Стефана Терлецького: від досвіду остарбайтера до входження в істеблішмент (друга половина XX століття)

Анотація. У роботі досліджено суспільно-політичну візію Сполученого Королівства крізь призму мемуарів Стефана Терлецького «Від війни до Вестмінстеру». Проаналізовано шлях автора від статусу остарбайтера до входження в британський істеблішмент у другій половині XX ст. та акцентовано увагу на механізмах соціально-політичної адаптації, ідеологічній близькості до Консервативної партії та ретроспективному сприйнятті державних інституцій. Розглянуто роль особистого досвіду автора у формуванні його патріотичної позиції щодо Сполученого Королівства та лобіюванні українських інтересів.

Ключові слова. Сполучене Королівство Великобританії та Північної Ірландії, парламент, остарбайтер, візія, Друга світова війна.

Науковий керівник: *Черевко О. С.*, доцент кафедри всесвітньої історії та археології історичного факультету УДУ імені Михайла Драгоманова, кандидат історичних наук, доцент.

Sofia Medvid (Kyiv). The Socio-Political Vision of the United Kingdom in Stefan Terlezki's Memoirs: From Ostarbeiter Experience to Integration into the Establishment (Second Half of the Twentieth Century)

Abstract. This study examines the socio-political vision of the United Kingdom through the lens of Stefan Terletsky's memoirs, «From War to Westminster». It analyzes the author's journey from the status of an Ostarbeiter to his entry into the British establishment in the second half of the 20th century, focusing on the mechanisms of socio-political adaptation, ideological affinity with the Conservative Party, and a retrospective perception of state institutions. The role of the author's personal experience in shaping his patriotic stance toward the United Kingdom and in advocating for Ukrainian interests is examined.

Keywords: United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland, Parliament, Ostarbeiter, vision, World War II.

Джерельну та історіографічну базу статті становить комплекс мемуарів, матеріалів усної історії та наукових праць. Головним джерелом є автобіографічна книга Стефана Терлецького «Від війни до Вестмінстеру» (Терлецький: 2026). Специфіку міграційного досвіду українців розкриває збірник «Прошу вас мене не забувати: усні історії українських остарбайтерів» за редакцією Г. Грінченко та І. Ястреба (Грінченко & Ястреб: 2009). Загальний історичний контекст та особливості британських державних інститутів відтворено за допомогою праці І. Кривошея та О. Барвінка «Історія Великої Британії» (Кривошея & Барвінок: 2019) і книги С. Дженкінса «Стисла історія Англії» (Дженкінс: 2023). Роль ідеологічних факторів та образу Вінстона Черчилля проаналізовано крізь призму дослідження Б. Джонсона «Фактор Черчилля» (Джонсон: 2019). Додатковим джерелом для оцінки спадщини політика стала публікація у виданні «Kyiv Post» (Нагороду Терлецького та архів продали з аукціону, щоб допомогти українцям: 2022) про продаж його архіву на аукціоні.

Метою дослідження є реконструкція суспільно-політичного образу Великої Британії у спогадах Стефана Терлецького, з'ясування чинників його соціальної адаптації та аналіз інтеграції українського емігранта до британської владної еліти.

Виклад основного матеріалу дослідження. Події Другої світової війни стали найбільш руйнівними для людських і матеріальних ресурсів. Навіть діти, майбутнє яких мало бути безхмарим, не лишись осторонь від жорстоких дій окупаційних режимів. Добре фізично складених було відірвано від батьків і відправлено на тяжкі примусові фабричні та сільськогосподарські роботи, а дехто навіть не зміг дожити і до цього, бо потрапив під жорна антигуманності та безправ'я. Та з усього є винятки – і таким був Стефан Терлецький – українець, що пройшов довгий шлях від остарбайтера та став членом британського парламенту в уряді консерваторів.

Рідне село С. Терлецького – Антонівка, що на Івано-Франківщині, ще до початку Другої світової відчуло на собі всю жорстокість поневолення, до вересня 1939 року свої порядки тут встановлював польський уряд. З приходом Червоної армії терор лише посилився і досяг апогею вже у другій половини 1941 року, коли

Третій Райх напав на СРСР. Шукаючи безоплатні робочі руки німецька окупаційна влада вивезла велику частину української молоді. Так, за, різними оцінками, свою Батьківщину примусово покинули від 1,73 до 2,44 млн осіб з України (Грінченко & Ястреб, 2009: 9). Така доля спіткала і С. Терлецького, якого ще підлітком, нацисти насильно забрали від батьків та продали до Австрії для сільськогосподарських робіт.

Перші фундаментальні суспільно – політичні візії Стефана Терлецького щодо Сполученого Королівства сформувалися в перші місяці 1945 року, коли, за мемуарами «Від війни до Вестмінстеру», після жахливого перебування на землях Австрії червоних військ, їм на заміну прийшли британці. «Зустрічали їх, на відміну від росіян, невимушено й тепло. Жінки махали їм хустками, а дівчата підносили оберемки квітів, зокрема й едельвейсів» (Терлецький, 2026: 230). Адже. на відміну від росіян, свої акції британці не супроводжували чистою пропагандою, що дуже імпонуватиме йому.

Подальше знайомство з британським суспільним устроєм відбулося у військовому таборі Ель – Аламейн, кухарем якого Стефану пощастило стати. Саме тут Терлецького вразила чистота, дисципліна та раціональне адміністрування (Терлецький, 2026: 249) І в майбутньому, він завжди буде намагатись, навіть попри брак хороший речей, завжди виглядати охайно для репрезентації українця в європейському суспільстві та відокремлення його від збірного російського образу.

Згодом, доля привела його до Сполученого Королівства. Ще під час розмови з міграційною службою, яка проводила дуже сувору перевірку осіб на ввезення, С. Терлецький дізнався про основні символи та суспільно – політичні особливості Сполученого Королівства, такі як Юніон Джек, Королева та інші, що вразили його до глибини душі. Ще на борту корабля він почав сприймати Англію «як свою нову батьківщину. Авжеж, Україні завжди належатиме особливе місце в моєму серці; та я без вагань відкрив обійми новій країні, готовий віддати їй свою любов і вірність. На цій землі я віднині буду жити й зростати, їй я служитиму щосили й від щирого серця під новим прапором, четвертим у моєму житті, — прапором свободи» (Терлецький, 2026: 305 - 306).

Завдяки рекомендації з табору Ель–Аламейн, С. Терлецький зміг продовжити пекарську справу і в Сполучному Королівстві. Згодом, розширить свої навички у готельній справі, і, після кількох наполегливих років праці та вдалого одруження стане власником такого, оселившись в головному місті Уельсу – в Кардіффі. Навіть після подальшої успішної кар'єри у ролі Президента місцевого футбольного клубу, у С. Терлецького посилювалося бажання стати кимось більш впливовим та значущим. «Моєю найвищою метою досі було місце в Парламенті. Вирісши в Україні за майже цілковитої відсутності демократії, тепер я волів повною мірою послуговуватися своїми правами, здобутими тяжкою працею. Я також хотів стати першим хлопцем з українських степів, який піднявся до рівня британського парламентаря (Терлецький, 2026: 336).

Антитоталітарний світогляд дуже швидко детермінував Стефана Терлецького до лав Консервативної партії, адже ті «за все, про що я мріяв і чого не мав у

молоді роки: приватне підприємництво, свободу вибору, свободу слова, демократичні принципи, толерантність і верховенство права» (Терлецький, 2026: 324). Додатковим каталізатором політичних поглядів було і особливе прихильництво батька Стефана – Олекси, що завжди захоплювався легендою британського парламенту – сера Вінстона Черчилля. «Коли мені було десять років, батько розповідав про Черчилля, про його сигару й тростину, про те, що це видатний лідер. Тепер я власноруч торкнувся до світової історії» (Терлецький, 2026: 352). Ця постать справді мала величезний вплив на історію 20 століття та стала символом антинацистського спротиву. Після Дюнкерської операції в червні 1940 року В. Черчилль звернувся до британців з промовою: «Ми захищатимемо наш острів будь-якою пою. Ми будемо битися й на наших берегах. Ми будемо битися хоч би де не був ворог. Ми будемо битися в полях і на вулицях. Ми будемо битися в горах. Ми не здамося ніколи», - зазначає історик Саймон Дженкінс (Дженкінс, 2023: 381). Окрім того, як описує Борис Джонсон, журналіст і колишній прем'єр-міністр Великої Британії, Вінстон Черчилль «сприяв отриманню британськими робітниками центрів працевлаштування, страхування у разі безробіття, перерви на чай. Винайшов танк, започаткував Королівські повітряні сили та відіграв абсолютно вирішальну роль у бойових діях Першої світової війни, які врешті-решт здобули його країні перемогу» (Джонсон, 2019: 4). Тому не дивно, що у 1983 році, після здобуття перемоги на виборах, Стефан Терлецький, проходячи Вестмінстерською брамою Святого Стефана, буде вражений блиском чобіт бронзової статуї В. Черчилля (багато відвідувачів доторкалось до них на знак поваги та удачі), а згодом подасть на розгляд до Палати Громад законопроект про перейменування свята 1 травня на день вшанування пам’яті цього легендарного політика, проте його не буде ухвалено.

Парламентська діяльність Стефана Терлецького припала якраз на епоху тетчеризму. У 1979 році на парламентських виборах перемогла консервативна партія на чолі із Маргарет Тетчер, що мала вирішити низку гострих соціально – економічних проблем. Одним з викликом для її уряду став військовий конфлікт з Аргентиною у 1982 році за Фолклендські острови, що належали Сполучному Королівстві. Після вторгненнями Аргентини, несподівано для всіх, уряд Маргарет Тетчер вирішив відстояти острови. Успішне завершення операції піднесло авторитет Маргарет Тетчер та Консервативної парті (Кривошея & Барвінок, 2019: 94). Преса зацікавилась і Стефаном Терлецьким. «Журналісти з Daily Telegraph описували мене як політика яскравого та красномовного - такого, якого люди або обожнюють, або ненавидять» (Терлецький, 2026: 348). Сама постать М. Тетчер в мемуарах «Від війни до Вестмінстеру» згадується коротко лише декілька разів. Їхнє знайомство відбулось під час подій, пов’язаних з агресивною поведінкою футбольних фанів. С. Терлецький, що тоді був Президентом футбольного клубу Кардіффа, вперше зустрівся з прем’єр – міністеркою та висловив пропозицію введення спеціальних футбольних перепусток. Після перемоги на виборах 1983 року в Західному Кардіффі, М. Тетчер привітала Стефана Терлецького із здобуттям місця в парламенті. В той же день було зроблене і їхнє спільне фото.

Остання мемуарна згадка про Маргарет Тетчер стосуватиметься подій, пов'язаних із батьком Стефана.

Під час Другої світової війни, коли С. Терлецького було забрано як остарбайтера, його родина потрапила під жорстоку реальність комуністичного режиму. Мати, не переживши горя, померла, а сестра і батько були депортовані на роботи до Сибіру. І лише завдяки політичним зв'язкам, Стефану Терлецькому, після 42 років розлуки, вдалося зустрітись з ним на території Сполученого Королівства, де для батька багато чого виглядало новим. «Хоч у теорії він і розумів значення слів «свобода» та «демократія», але не мав практичного досвіду їх застосування» (Терлецький, 2026: 370). С. Терлецький повів батька в торговий центр, що дуже його вразило – «знаєш, мій синку, я оце думав про той магазин. Туди можна зайти голодним, спраглим, голим – босим і купити гарний одяг, взуття, харчі, та ще й вина, щоб напитися. Виходиш – і ти вже джентльмен! І це все під одним дахом. Хіба не диво?» (Терлецький, 2026: 375). На жаль, батькове перебування було обмежене одним місяцем , після чого він мав повернутись в СРСР. В останній день перебування в Британії Олекса Терлецький зауважив: «Приїхати до Британії – все одно що постати живим із сибірської могили. Якби мені запропонували прожити ще двадцять років або прожити лише один, але знову побачити сина й побувати в нього в гостях, я обрав би друге» (Терлецький, 2026: 377). Рік по тому батько помер, С. Терлецький дуже намагався приїхати, щоб попрощатися із батьком, та політичні обставини не дозволили йому це зробити. Того ж дня Маргарет Тетчер надіслала офіційного листа, в якому висловила свої співчуття. Згодом, Стефану разом з родиною вдасться відвідати рідні краї – Україну і він буде один з перших вітати її незалежність. В 2006 Стефан Терлецький помер та батькову справу у відстоюванні свободи продовжили дві його доньки, які у 2022 році після початку широкомасштабного вторгнення РФ виставлять на аукціон батьківський Орден британської імперії, вручений за заслуги, та передадуть ці гроші на допомогу українцям (Нагороду Терлецького та архів продали з аукціону, щоб допомогти українцям: 2022).

Висновки. Отже, життєвий шлях Стефана Терлецького репрезентує унікальну еволюцію особистості від безправного остарбайтера до члена британського політичного істеблішменту. Головними чинниками цієї висхідної мобільності та встановлення політичних орієнтирів стали власний досвід Стефана Терлецького після виживання в окупаційних режимах, батьковий вплив, героїзація постаті Вінстона Черчилля та багатовіковий демократично устрій Сполученого Королівства. Тому Британія стала для С. Терлецького другою батьківщиною, де інтеграція у владну еліту поєднувалася зі збереженням національної ідентичності та лобіюванням українського питання з вестмінстерської трибуни.

Список використаних джерел та літератури

1 Грінченко, Г., & Ястреб, І. (Ред.). (2009). Прошу вас мене не забувати»: усні історії українських остарбайтерів. Харків: Право.

2. Дженкінс, С. (2023). Стисла історія Англії (В. Горбатько, Пер.). КМ - Букс.

3. Джонсон, Б. (2019). Фактор Черчилля. Як одна людина змінила історію (Ю. Гірич, перекл.). Vivat. (Оригінал опубліковано 2014 р.)

4 Кривошея, І., & Барвінок, О. (2019). Історія Великої Британії. КНТ.

5 Нагороду Терлецького та архів продали з аукціону, щоб допомогти українцям. (2022, 14 листопада). Kyiv Post. URL: https://www.kyivpost.com/uk/post/2807

6. Терлецький, С. (2026). *Від війни до Вестмінстеру* (Н. Сич, пер.). Ще одну сторінку. https://www.1morepage.com.ua/product-page/vid-viynu-do-westmisteru.

УДК 329(477)НРУ:32.019.5:37.0

Анна МАКУХА
(м. Суми)

Вплив Народного Руху України на трансформацію політичної культури та його репрезентація в освітньому процесі

Анотація. У роботі досліджується вплив Народного руху України за перебудову на трансформацію політичної культури українського суспільства наприкінці 1980-х – початку 1990-х рр. Акцентовано увагу на значенні діяльності Руху у процесах демократизації та становленні громадянського суспільства в Україні. Окреслено методичний потенціал теми, та можливості її репрезентації в сучасному освітньому процесі. Наголошено на важливості вивчення діяльності Народного Руху, як чинника громадянської активності у процесі формування демократичної держави.

Ключові слова: Народний рух України за перебудову, політична культура, громадянська ідентичність, освітній процес, історична освіта, національна свідомість.

Науковий керівник: *Оліцький В. О.*, завідувач кафедри історії України Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка, кандидат історичних наук, доцент.

Anna Makukha **(Sumy). The Influence of the People's Movement of Ukraine on the Transformation of Political Culture and Its Representation in the Educational Process**

Abstract. This paper examines the influence of the People's Movement of Ukraine for Perestroika on the transformation of the political culture of Ukrainian society in the late 1980s and early 1990s. It focuses on the significance of the Movement's activities in the processes of democratisation and the development of civil society in Ukraine. The methodological potential of the topic and the possibilities for its representation in the contemporary educational process are outlined. The importance of studying the activities of the People's Movement as a factor in civic engagement in the process of forming a democratic state is emphasised.

Keywords. People's Movement of Ukraine for Perestroika, political culture, civic identity, educational process, history education, national consciousness.

Постановка проблеми. Проблема формування громадянської ідентичності в Україні тривалий час залишається актуальною, проте в умовах війни вона набула максимальної гостроти. З досвіду попередніх років можемо визначити, яку питому вагу має цей компонент державної споруди, і стає очевидним що за відсутності громадянської ідентичності та політичної культури держава не витримує потрясінь.

Актуальність даного дослідження зумовлена необхідністю вивчення процесів трансформації політичної культури українського суспільства, коли історичні сюжети, факти і наративи дедалі частіше використовуються у політичній боротьбі, як інструмент інформаційного впливу, з метою поляризації суспільства. У контексті пошуку історичних тем, які б доцільно репрезентувати в освітньому процесі для формування політичної культури та громадянської свідомості, безпосередньо привертає увагу Народний рух України за перебудову, як один із важелів суспільно-політичних трансформацій кінця XX ст.

Метою роботи є висвітлення ролі Народного руху України за перебудову у трансформації політичної культури в Україні, а також визначення можливостей репрезентації цієї теми в освітньому процесі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дослідники сходяться у думці, що поняття політичної культури належить до категорій, зміст яких напряму залежить від наукового погляду. У практичному вимірі це поняття допомагає зрозуміти особливості політичного життя в середині країни, або окремих її регіонах. Завдяки цьому можна простежити політичну орієнтацію та форму поведінки населення, а також характер взаємовідносин громадян, суспільства та політичної влади (Точицький, 2019: 50).

Формування політичної культури є результатом сукупності факторів і чинників, які безпосередньо впливали на цей процес. В історії України одним із факторів стала так звана «радянська спадщина». Під цим поняттям варто розуміти вплив залишків політичної системи СРСР на становлення політичної культури незалежної України. До особливостей радянської політичної культури належать: відсутність ідеологічного плюралізму; відсутність підвалин для громадянського суспільства; відсутність національного розвитку народів та республік; переписування історії відповідно ідеологічної утопії влади (Галактіонова, 2003: 208-209). Однією з головних проблем при розбудові нової демократичної держави стали залишки тоталітаризму у свідомості громадян, яка в 90-х – початку 2000-х рр., зберігала чимало стереотипів радянського минулого (Галактіонова, 2003: 210). В цьому контексті доречно буде пригадати, яку важливу роль у подоланні цих тенденцій відіграв НРУ, спрямувавши свої сили на боротьбу з тоталітарною спадщиною та відродження історичної пам’яті (Бажан, 2010: 44).

Народний рух України зумів стати осередком формування нової моделі політичного мислення, що заснована на принципах демократії на національного відродження (Барановська, 2010: 27). Діяльність НРУ сприяла поширенню ідей, які суперечили радянській моделі політичної культури. Через підтримку української мови, відновлення історичної пам’яті та популяризацію національної

культури рухівці формували новий тип громадянської поведінки, заснований на активній суспільній позиції та усвідомленні національної ідентичності. Водночас, доречно буде пригадати, що Народний рух став одним із перших громадсько-політичних об'єднань, яке сприяло утвердженню в суспільстві ідеї політичної участі і права громадян впливати на державотворчі процеси (Бажан, 2010: 44). Через вищезгадані причини, ми і розглядаємо діяльність Руху, як важливий чинник відокремлення від радянської тоталітарної політичної культури.

В умовах сучасних викликів історична освіта дедалі частіше розглядається, як підґрунтя політичної культури та фундамент національної ідентифікації громадян (Пометун, 2023: 66). Як зазначає в своїй роботі О. Пометун, свідома громадянська позиція освітян формується за умов активної моделі навчання, себто через роботу з джерелами, дискусії, осмисленні проблем і протиріч в житті суспільства в той чи інший час, що дозволяє учням визначити власні ціннісні орієнтири (Пометун, 2023: 68). Репрезентація теми Народного руху України в освітньому процесі здатна сприяти усвідомленню учнями власної належності до громадянського суспільства та формуванню розуміння важливості участі у суспільно-політичному житті держави, адже саме через осмислення спільних цінностей та історичної пам'яті формується свідома громадянська позиція (Пометун, 2023: 65-66). Водночас, важливо уникати спрощення історичних процесів до певних наративів, адже це створює небезпеку формування викривленого розуміння історичних процесів серед здобувачів освіти. Натомість вивчення даної теми має ґрунтуватися на аналізі суспільно-політичних процесів, критичному осмисленні та вмінню орієнтуватися у цифровому хаосі (Федь, 2025: 293).

Висновки. Таким чином, можемо стверджувати, що Народний рух України за перебудову відіграв важливу роль у процесі трансформації політичної культури українського суспільства наприкінці XX ст. Водночас, як показало дослідження, тема Народного руху України має значний потенціал для репрезентації в сучасному освітньому процесі, і є важливим складником сучасної історичної освіти, що спрямована на виховання свідомих громадян та зміцнення демократичних засад.

Список використаних джерел та літератури

1. Бажан О. Г., 2010. Вплив Народного руху на національну самосвідомість населення УРСР у 1989-1991 роках. Магістеріум. № 41. Київ: Києво-Могилянська академія, 43–45.

УДК 316.4(477):355.48(470:477)«2014/...»

Ірина ЗАБИТЧУК
(м. Київ)

Трансформація українського суспільства в умовах російсько-української війни: соціально-історичний вимір

Анотація. У статті досліджуються соціальні трансформації українського суспільства в умовах повномасштабної російсько-української війни 2022–2026 рр. Аналізуються явища суспільної аномії, феномен консолідації нації, зростання етноцентризму та формування нової національної ідентичності. Теоретичною базою є концепції Е. Дюркгайма, В. Вундта, В. Самнера. Доводиться, що війна стала каталізатором глибинних змін у самосвідомості українців та прискорила процес становлення зрілої громадянської нації.

Ключові слова: українське суспільство, соціальна аномія, національна консолідація, етноцентризм, національна ідентичність, російсько-українська війна.

Zabytchuk Iryna (Kyiv). The Transformation of Ukrainian Society amid the Russo-Ukrainian War: A Socio-Historical Perspective

Abstract. The article examines social transformations of Ukrainian society under the conditions of the full-scale Russo-Ukrainian war of 2022–2026. The phenomena of social anomie, national consolidation, growing ethnocentrism, and the formation of a new national identity are analyzed. The theoretical framework is based on the concepts of É. Durkheim, W. Wundt, and W. G. Sumner. It is argued that the war has become a catalyst for profound changes in Ukrainian self-awareness and has accelerated the formation of a mature civic nation.

Keywords: Ukrainian society, social anomie, national consolidation, ethnocentrism, national identity, Russo-Ukrainian war.

Постановка проблеми. Повномасштабне російське вторгнення в Україну 24 лютого 2022 р. стало безпрецедентним випробуванням для українського суспільства та водночас потужним каталізатором його трансформації. Питання про те, яким стане суспільство після війни, набуває ключового значення не лише в теоретичному, а й у практичному вимірі – з огляду на завдання повоєнної відбудови, зміцнення інституцій та формування стійкої громадянської нації. Як влучно зазначає Я. Грицак, «українське суспільство ніколи не може бути повністю сформованим, тому що це нескінченний процес, й ідентичність, й зрілість нації сама по собі є пластичною, динамічною» (Грицак, 2022).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичне підґрунтя дослідження становлять класичні соціологічні концепції. Е. Дюркгайм розробив поняття аномії як стану суспільства, за якого порушується регулювання людських прагнень в умовах глибоких соціальних змін (Дюркгайм, 1897: 287). В. Вундт у «Психології народів» обґрунтував поняття «народного духу», що пізнається через мову, традиції, фольклор та колективну поведінку (Вундт, 1912: 34). В. Самнер

запровадив концепт етноцентризму як зосередженості на власному етносі та відповідного сприйняття інших груп крізь його призму (Самнер, 1906: 13). Серед сучасних українських аналітиків важливе місце посідають праці Я. Грицака, присвячені динаміці національної ідентичності (Грицак, 2019: 56).

Невирішені аспекти проблеми. Незважаючи на наявність окремих публікацій, комплексного соціально-історичного аналізу трансформацій українського суспільства безпосередньо в умовах повномасштабної війни та прогнозування поствоєнних змін бракує. Зокрема, залишається недостатньо дослідженим питання взаємодії аномічних процесів із зростанням патріотичної консолідації — явища, нетипового для класичних моделей аномії.

Мета статті – на основі соціологічних концепцій проаналізувати ключові тенденції трансформації українського суспільства під впливом російсько-української війни та окреслити перспективи його розвитку в поствоєнний період.

Виклад основного матеріалу дослідження. До 2022 р. українське суспільство характеризувалося значною внутрішньою неоднорідністю: регіональними відмінностями, суперечностями у ставленні до мови, радянського минулого, геополітичної орієнтації. Проте повномасштабне вторгнення стало переломним моментом: воно знівелювало ці суперечності й консолідувало суспільство навколо спільних цінностей суверенітету, незалежності та збереження культурної ідентичності.

Цей феномен цілком вкладається в концепцію «народного духу» В. Вундта (Вундт, 1912: 38): колективна мобілізація через мову, фольклор, символи та спільну пам'ять про опір є виявом глибинної народної єдності, що актуалізується в умовах екзистенційної загрози. Феномен Євромайдану 2013–2014 рр. закладав цей потенціал, а війна 2022 р. реалізувала його на загальнонаціональному рівні.

Утім, у поствоєнний період суспільство неминуче зіткнеться з явищем аномії у дюркгаймівському розумінні (Дюркгайм, 1897: 291). Вихід із системи воєнного часу, де норми та цінності були чітко структуровані навколо завдання виживання і перемоги, супроводжуватиметься дезорієнтацією: старі зразки поведінки втрачатимуть актуальність, а нові ще не встигнуть закріпитися. Це може породжувати запит на авторитарне лідерство та патерналізм — явища, добре задокументовані у пострадянських суспільствах, що переживали гострі кризи (Данилишин, 2020: 4).

Паралельно відбувається стрімке посилення етноцентризму у сенсі В. Самнера (Самнер, 1906: 15): загострення відчуття групової ідентичності, дистанціювання від культури держави-агресора та акцентування унікальності власної цивілізаційної спадщини. Важливо, що цей процес не набуває агресивного спрямування щодо інших народів, а концентрується на утвердженні власної державності та культурної самобутності. Паралельно відбувається масштабна дерусифікація публічного простору — закономірна відповідь на десятиліття культурної асиміляції.

Окремої уваги заслуговує зміна суспільного сприйняття влади. Трансформація образу президента В. Зеленського з медійної постаті на символ національного спротиву відображає більш широку тенденцію: суспільство

виробило потребу в конкретних, діяльних лідерах, здатних до ефективної комунікації та прийняття рішень в умовах кризи. Це принципово відрізняється від попередніх моделей патерналістичних очікувань і свідчить про дорослішання громадянської свідомості.

Висновки. Російсько-українська війна 2022–2026 рр. виступила потужним каталізатором глибинних соціальних трансформацій: вона прискорила консолідацію нації, сформувала нову якість громадянської ідентичності та розпочала процес переосмислення культурних і ціннісних орієнтирів. Разом із тим суспільство стоїть перед серйозними поствоєнними викликами — подоланням аномії, реінтеграцією переміщених осіб та демобілізованих, інституційним будівництвом. Успіх цих процесів визначатиметься здатністю українців зберегти набуту єдність і трансформувати досвід воєнного спротиву в енергію мирної розбудови. Перспективним напрямком подальших досліджень є порівняльний аналіз поствоєнних трансформацій різних суспільств як методологічна основа для прогнозування українського досвіду.

Список використаних джерел та літератури

1. Вундт В., 1912. Психология народов. Санкт-Петербург: Ред. журн. «Вестн. знания», 416.

2. Грицак Я., 2019. Подолати минуле: глобальна історія України. Київ: Портал, 432.

3. Грицак Я., 2022. Ярослав Грицак: «Наша ідентичність – пластична і динамічна». Укрінформ. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-antifake/3305295-aroslav-gricak-istorik.html (дата звернення: 10.05.2026).

4. Данилишин Б., 2020. Проблеми становлення української нації. LB.ua. URL: https://lb.ua/blog/bogdan_danylysyn/440803_problemi_stanovlennya_ukrainskoi.html (дата звернення: 10.05.2026).

5. Дюркгайм Е., 1998. Самогубство: соціологічне дослідження. Пер. з фр. Київ: Основи, 519.

6. Самнер В. Г., 1994. Народные обычаи. Москва: Идея, 464.

УДК 341.123:341.311(470:477)«2014/2025»

Вікторія ЯВЕЦЬКА
(м. Київ)

Резолюції ООН як інструмент делегітимізації російської агресії проти України: трансформація змісту та проблема імплементації протягом 2014–2025 років

Анотація. У доповіді розглядається питання участі різних структур Організації Об’єднаних Націй, щодо вирішення проблем, пов’язаних з агресією РФ проти України. Автором аналізуються основні резолюції у чотирьох ключових напрямках:

територіальної цілісності України, захисту прав людини, проблеми мілітаризації АР Крим міста Севастополя та Чорного й Азовського морів а також напрямку гуманітарних питань.

Ключові слова: ООН, Україна, російська агресія, резолюції ООН, порушення прав людини, гуманітарна катастрофа, територіальна цілісність, мілітаризація Криму та Чорного моря.

Науковий керівник: *Черевко О. С.*, доцент кафедри всесвітньої історії та археології історичного факультету УДУ імені Михайла Драгоманова, кандидат історичних наук, доцент.

Viktoriya Yavetska (Kyiv). UN Resolutions as an Instrument for the Delegitimisation of Russian Aggression against Ukraine: Transformation of Their Content and the Problem of Implementation, 2014–2025

Abstract: the report considers the issue of the participation of various structures of the United Nations in solving problems related to the aggression of the Russian Federation against Ukraine. The author analyzes the main resolutions in four key areas.

Keywords: UN, Ukraine, Russian aggression, UN resolutions, human rights violations, humanitarian catastrophe, territorial integrity, militarization of Crimea and the Black Sea.

Постановка проблеми. В умовах тривалої війни Росії проти України критичного значення набуває роль ООН у захисті суверенітету та територіальної цілісності нашої держави та грунтовної міжнародної підтримки, яку ця організація зобов'язана надавати протягом 12 років відповідно до основних положень Статуту. Тому виникає необхідність проаналізувати базу рішень Організації Об'єднаних Націй за час збройної агресії відповідно до найважливіших проблемних напрямків.

Історіографія проблеми. Дослідженню питань діяльності Організації Об'єднаних Націй в контексті російсько-української війни були присвячені праці українських науковців. Серед них варто назвати: А. Багінського (Багінський, 2023: 156-160), який аналізував загальноінституційну спроможність ООН реагувати на масштабні збройні конфлікти на зразок агресії РФ проти України. Також зазначимо роботу історика С. Віднянського (Віднянський, 2023: 10-44) який висвітлював діяльність української дипломатії в ООН у період 2014-2023 років та яким чином Україна використала цей міжнародний майданчик для доведення порушень Росією норм міжнародного права. Також варто згадати працю О. Кресіна (Кресін, 2024: 211), який досить детально здійснив критичний аналіз основних резолюцій ООН переважно щодо питання територіальної цілісності України. Певні відомості щодо змісту резолюцій також можемо почерпнути з офіційних джерел таких, як звіти МЗС України (МЗС України, 2024: 2). Попри значну кількість праць, присвячених діяльності ООН в контексті українського питання, залишається потреба у дослідженні трансформації змісту резолюцій та риторики організації у період 2014–2025 рр., зокрема, у контексті чотирьох основних напрямків її діяльності щодо українського питання:

територіальна цілісність, захист прав людини, гуманітарні питання та проблема мілітаризації.

Метою дослідження є комплексний огляд діяльності Організації Об'єднаних Націй через аналіз змісту резолюцій виданих у період 2014–2025 рр., також розгляд еволюції позиції даної міжнародної організації у відповідь на збройну агресію РФ проти України.

За для здійснення поставленої мети, було визначено наступні **завдання**: проаналізувати зміни у позиції ООН щодо суверенітету України, заходів з реалізації Мінських угод до вимог повної деокупації всіх територій; дослідити безпековий та ядерний аспекти діяльності ООН, зокрема реакцію на мілітаризацію Криму та загрози на Запорізькій АЕС; оцінити правозахисну та гуманітарну роль ООН у фіксації воєнних злочинів та формуванні механізмів відшкодування збитків.

Виклад основного матеріалу дослідження. Загалом більшість резолюцій Організації Об'єднаних Націй щодо українського питання, за період 2014-2025 років можна умовно розділити на 4 основні групи за змістом. Перша група − це резолюції, які безпосередньо стосуються суверенітету та територіальної цілісності України. До них варто віднести: A/RES/68/262, S/RES/2202, ES-11/1, ES-11/4, ES-11/6, ES-11/7, та ES-11/8(Кресін,2024:73). У всіх них Організація висловила підтримку суверенітету України, наголошуючи на неприпустимості здобуття земель шляхом застосування сили. Референдум, проведений у Криму 16 березня 2014 року, був визнаний нелегітимним. У лютому 2015 року, Рада Безпеки у Резолюції 2202 висловила стурбованість подіями на Сході, описуючи їх як «кризу», яку можна вирішити виключно мирними методами згідно з комплексом заходів Мінських угод. Однак, з початком повномасштабного наступу, риторика змінилась. Резолюція ES-11/1 рішуче засудила дії РФ, вимагаючи негайного відведення усіх військових формувань у межах українських кордонів закріплених міжнародним правом. (Віднянський, 2023: 20). Наступна Резолюція ES-11/4 (Кресін,2024:75) закріпила статус областей Донецької, Луганської, Херсонської та Запорізької як тимчасово окупованих, засудивши неправомірні референдуми та вимагаючи скасування рішень щодо їхнього статусу. Резолюції ES-11/6, ES-11/7 та ES-11/8 (Кресін, 2024: 78) закріпили цю позицію, додавши вимоги щодо повного обміну військовополоненими, визволення депортованих цивільних осіб та припинення атак на критичну інфраструктуру.

До другої змістової групи віднесемо резолюції стосовно гуманітарних питань Резолюція ES-11/2 (Багінський, 2023: 157) акцентувала увагу на наслідках агресії, та обстрілах густонаселених районів. ООН висловила занепокоєння станом цивільного населення, та внутрішньо переміщених осіб. У Резолюції ES-11/5 (Багінський, 2023: 159) було визнано потребу у притягненні РФ до відповідальності та створенні міжнародного механізму для відшкодування завданих збитків. Важливим кроком стала рекомендація щодо заснування Міжнародного реєстру збитків. Окрему увагу варто приділити резолюції A/RES/78/316, що стосується безпеки атомних об'єктів. ООН рішуче засудила силове захоплення Запорізької АЕС, та висунула вимогу негайного виведення

російських військ зі станції і відновлення контролю компетентними українськими органами, гарантуючи при цьому доступ для місії МАГАТЕ (Кресін, 2024: 105-110).

Правозахисна діяльність ООН, починаючи з 2016 року, була зініційована Україною. Насамперед йшлося про стан дотримання прав людини в АР Крим та місті Севастополь. Росія контексті цього постійно відзначається як сторона-агресор, а її намагання встановити власну правову систему на окупованих територіях засуджувалися як незаконні. ООН фіксує факти застосування насильства, примусової депортації та обмеження базових свобод. З 2022 року ці резолюції поширили свою дію на увесь тимчасово окупований простір України. Резолюція ES-11/3 привела до тимчасового призупинення членства РФ у Раді з прав людини, а Резолюція ES-11/9 детально показала проблему неправомірної депортації українських дітей та надання їм російського громадянства (МЗС України, 2024:1-2).

Проблема мілітаризації АР Крим, міста Севастополя, а також Чорного та Азовського морів. піднімалася у період з 2018 по 2021 роки. ООН зафіксувала, що силове приєднання півострова порушує положення Будапештського меморандуму, висловила занепокоєння щодо переміщення озброєнь на півострів, проведення військових навчань та спорудження Керченського мосту. Засуджується використання Криму як плацдарму для наступальних дій на інші українські регіони. ООН вимагає від РФ негайного виведення військ, повернення майна та зброї, а також висловлює підтримку зусиллям України щодо мирної деокупації, зокрема через механізм Міжнародної Кримської платформи (Віднянський, 2023:18-21).

Висновки. Проаналізувавши зміст резолюцій, прийнятих за період з 2014 по 2025 роки у чотирьох основних галузях, можна зробити наступі висновки. По-перше, заслугою ООН є постійна підтримка діяльності України з урегулювання збройного конфлікту, декларація незалежності, суверенітету та територіальної цілісності держави у кордонах 1991 року та відповідно засудження анексії й окупації. Це відповідає запиту української держави на міжнародній арені. Варто зазначити, що ООН протягом 11 років значно еволюціонувала у своїй риториці. У питанні територіальної цілісності вона перейшла від виключно мирного врегулювання конфлікту до прямих вимог негайного виведення збройних сил РФ з території України, повернення окупованих територій та всього незаконно вивезеного населення. Щодо гуманітарних питань, особливу увагу приділено захисту цивільного населення та інфраструктури, зокрема об’єктів атомної енергетики. Окрему увагу варто приділити правозахисній діяльності ООН. У період з 2016 по 2024/25 роки відбувся перехід від декларування порушення прав людини в загальному контексті до чіткого та детального фіксування всіх воєнних злочинів та злочинів проти людяності, вчинених РФ. Тобто спостерігаємо в повній мірі формування доказової бази для міжнародного правосуддя, а також для уже створеного реєстру збитків, що повністю відповідає сьогоднішнім інтересам України з отримання відшкодувань та репарацій.

Список використаних джерел та літератури

1. Багінський А., 2023. Діяльність ООН під час російсько-української війни: виклики та перешкоди. Актуальні проблеми філософії та соціології. Київ, 2023,156–160.

2. Віднянський С., 2023. ООН та українська дипломатія в боротьбі за незалежність і територіальну цілісність України в умовах російсько-української війни. Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Київ, 2023,10–44.

3. Кресін О. В., 2024. Резолюції Генеральної Асамблеї ООН: характер і значення у контексті війни РФ проти України. Київ: НОРМА ПРАВА, 211.

4. Резолюції Генеральної Асамблеї ООН стосовно питань захисту (порушень) прав людини, гарантованих Міжнародним пактом про громадянські і політичні права, Міжнародним пактом про економічні, соціальні та культурні права в зв’язку з окупацією Російською Федерацією частин території України.

Розділ 5

МЕТОДИКА НАВЧАННЯ ІСТОРІЇ ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ДИСЦИПЛІН

УДК 37.016:94

Діана КУНДЕНКО
(м. Суми)

Педагогічні підходи до викладання чутливих історичних тем у загальноосвітній школі

Анотація. Дослідження присвячене аналізу специфіки викладання чутливих і суперечливих тем на уроках історії в школі. Розглянуто природу таких тем (Голодомор, Голокост, геноциди, питання національної ідентичності), педагогічні виклики для вчителя та ефективні методичні підходи. У центрі уваги перебувають ефективні дидактичні стратегії, серед яких створення безпечного емоційного середовища, застосування інтерактивних методів, використання порівняльного аналізу, емоційно-особистісний підхід, а також розвиток критичного мислення й емпатії учнів. Наголошується, що належне опрацювання «важкого минулого» є важливим інструментом громадянського виховання та зміцнення демократичних цінностей.

Ключові слова: чутливі теми, суперечливі теми, викладання історії, Голодомор, Голокост, педагогічна стратегія, емоційний інтелект вчителя, історична пам’ять, критичне мислення, громадянська освіта.

Науковий керівник: *Крупеня І. М.*, доцентка Навчально-наукового інституту історії, права та міжнародних відносин Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка, кандидат політичних наук, доцент.

Diana Kundenko (Sumy). Pedagogical Approaches to Teaching Sensitive Historical Topics in General Secondary School

Abstract. The article is devoted to analyzing the specific features of teaching sensitive and controversial topics in school history education. The author analyzes the nature of such topics (the Holodomor, the Holocaust, genocides, and issues of national identity), the pedagogical challenges faced by teachers, and effective teaching approaches. The focus is on effective didactic strategies, including the creation of a safe emotional environment, the use of interactive methods, comparative analysis, an emotionally oriented pedagogical approach, as well as the development of students’ critical thinking and empathy. The article emphasizes that the appropriate engagement with “difficult pasts” constitutes an important instrument of civic education and the strengthening of democratic values.

Keywords: sensitive topics, controversial topics, history teaching, Holodomor, Holocaust, pedagogical strategy, teacher’s emotional intelligence, historical memory, critical thinking, civic education.

Історія як шкільний предмет володіє унікальною характеристикою: її зміст часто включає аспекти, які можна класифікувати як чутливі або суперечливі. Розуміння природи цих категорій є фундаментальним для розробки ефективних педагогічних стратегій. Чутливі теми зазвичай стосуються подій, що зачіпають глибокі емоції, ідентичність та колективну пам'ять, часто включаючи найгірші приклади нелюдськості, такі як геноциди, работоргівля або масові репресії. Суперечливість виникає там, де існують значні конфлікти цінностей та інтересів, поєднані з оспорюваними твердженнями про факти, що призводить до відсутності єдиної загальноприйнятої інтерпретації в суспільстві.

Важливо розрізняти «минуле» як сукупність усього, що відбулося, та «історію» як інтелектуальну конструкцію, засновану на інтерпретації джерел. Чутливість теми посилюється, коли історичні події мають резонанс із сучасними суспільними проблемами – расизмом, тероризмом, ксенофобією або питаннями національної безпеки. У такому контексті історія перестає бути лише описом минулого і стає інструментом формування громадянської позиції та демократичних цінностей. Навчання таких тем не повинно перетворюватися на «каталог звірств»; натомість воно має допомагати молодим людям долати страхи та розвивати глибше розуміння через аналіз різних точок зору.

Історія – це предмет, який дозволяє розглядати складні питання, що стосуються як окремої людини, так і суспільства в цілому. Історія – це предмет, який не повинен уникати суперечливих тем. Деякі теми, такі як Голокост або работоргівля, зачіпають емоції та стосунки. Якщо історію викладати правильно, вона може допомогти молоді подолати страхи та сформувати більш обізнане й глибоке розуміння. Важливо також, що історія може допомогти молоді бачити речі з різних точок зору. Сучасне суспільство дуже змінилося, і сьогодні як ніколи важливо, щоб молодь мала реальне уявлення про різноманітне суспільство, в якому ми зараз живемо (Aktekin, 2009: 118).

Методологія досліджень, вочевидь, не потрібна тому, хто в майбутньому фахово не займатиметься науково-дослідною діяльністю, так і методика викладання історії зайва для того, хто ніколи не працюватиме вчителем чи викладачем. Однак для тих студентів, хто все ж таки обере для себе непростий шлях педагога, володіння знаннями з методики її викладання, як і вміння застосовувати ці знання у практичній педагогічній діяльності мають бути настільки ж природною необхідністю, як і знання з методології для науковця-дослідника (Мінаєва, 2019: 19).

У рекомендаціях ЮНЕСКО підкреслюється, що ретельне порівняння геноцидів допомагає учням виявити спільні тенденції та закономірності процесу, який веде до організації та здійснення геноциду. При цьому важливо не порівнювати рівень страждань різних народів. Кожен геноцид потрібно вивчати в його власних історичних категоріях, не применшуючи й не профануючи трагедію. Порівняльний аналіз можна проводити у формі дослідницьких проектів, індивідуальних учнівських робіт, заповнення порівняльних таблиць тощо. Основними ознаками для порівняння мають бути не лише причини й наслідки, а й

організаційна модель злочину, методи підготовки суспільства до ідеї масового знищення, а також поведінка еліт, «звичайних людей» і спостерігачів (Десятов, 2015: 25).

Викладання суперечливих тем докорінно змінює роль вчителя. Педагог перестає бути єдиним джерелом істини і стає фасилітатором, який керує процесом дослідження та дискусії. Це вимагає від вчителя не лише глибоких предметних знань, а й високого рівня емоційного інтелекту, здатності створювати безпечне середовище, де учні можуть висловлювати свої думки без страху перед осудом.

Виклики викладання суперечливих тем охоплюють п’ять основних аспектів: стиль викладання, захист почуттів учнів, клімат у класі та його контроль, брак експертних знань і роботу зі спонтанними запитаннями. Насамперед, стиль викладання у таких темах відрізняється тим, що вчитель не може залишатися повністю нейтральним або дистанційованим, адже як його власні погляди, так і позиції учнів неминуче впливають на освітній процес. Це породжує ризик упередженості або навіть страх бути звинуваченим у ній, що посилюється сучасною культурою підзвітності в освіті. Дослідження та практичні приклади свідчать, що інколи ці побоювання мають реальні підстави: від дисциплінарних санкцій щодо вчителів до негативних оцінок діяльності шкіл у разі недостатнього контролю за чутливими темами. Таким чином, викладання суперечливих питань вимагає від педагога особливої обережності, рефлексії та балансу між відкритістю до різних точок зору і дотриманням професійної відповідальності (Teaching controversial issues, 2015: 15–16).

Для ефективного опрацювання чутливих тем недостатньо класичної лекції. Необхідні інтерактивні методи, які залучають учнів до безпосередньої роботи з історією, розвивають емпатію та навички аргументації. Важливо, щоб учні відчували себе активними учасниками процесу пізнання, а не просто отримувачами готової інформації.

На думку психологині О. Вінницької, у шкільному викладанні теми Голодомору вирішальне значення має не стільки сама інформація, скільки спосіб її подання вчителем з урахуванням вікових особливостей учнів. Педагог має говорити про цю трагедію поступово, без надмірної деталізації та емоційного тиску, у формі довірливого й обережного діалогу. Важливо не уникати цієї теми як складової історії України, але водночас не зосереджувати увагу лише на стражданні, а формувати в учнів емпатію, людяність і розуміння цінності життя. Ефективним підходом може бути залучення школярів до творчих або доброчинних завдань, які допомагають переосмислити почуте, сприяють розвитку співпереживання та формують позитивні життєві орієнтири (Слободянюк, 2022: 39).

Що стосується зіткнень між національними ідентичностями, дослідження показують, що суперечки в історичних класах виникають у постконфліктних суспільствах. Наприклад, Ахонен демонструє, як балканський конфлікт 1990-х років продовжує провокувати гострі дебати в багатьох навчальних аудиторіях. К. С. Бартон і Маккаллі повідомляють про розбіжності в тому, як студенти протестанти та католики сприймають історію Північної Ірландії, і як це може

призвести до серйозних конфліктів у класі. Карретеро обговорює, як регіональні ідентичності можуть зіштовхуватися в Іспанії. Більше того, Верч описує, як естонські студенти в Радянському Союзі оперували двома різними головними наративами: один про те, як Естонія стала частиною Радянського Союзу, та інший про те, як Естонія була окупована Радянським Союзом. Естонські студенти засвоїли офіційну радянську версію та «продемонстрували багато навичок, які ми зазвичай пов'язуємо з історичним мисленням вищого порядку», хоча вони й не вірили в цей наратив. Натомість вони вірили наративу, який розповідали вдома, в колі сім'ї, – про вільну Естонію та про те, як вона була окупована Радянським Союзом (Alvén, 2024: 540).

Для вчителів розроблено спеціальні методичні рекомендації, які наголошують на важливості висвітлення Голодомору в широкому контексті української та світової історії. Основний акцент робиться на долях конкретних людей, особливо дітей, що дозволяє учням краще зрозуміти масштаб трагедії через особисте співпереживання.

Вивчення Голокосту на теренах України має свою специфіку, пов'язану з тим, що винищення єврейського населення тут відбувалося переважно не в газових камерах таборах смерті, а шляхом масових розстрілів безпосередньо в місцях проживання – так званий «Голокост від куль». Це робить історію Голокосту частиною локальної історії багатьох українських громад.

Під час викладання складних історичних тем, зокрема Голодомору, важливо дотримуватися чітких методичних принципів, які забезпечують науковість, етичність і вікову відповідність навчального матеріалу. Зокрема, необхідно розглядати цю трагедію як невід'ємну частину національної та світової історії, правильно визначати її сутність і використовувати коректні терміни, пояснювати історичні передумови та причини її виникнення. Важливим є також висвітлення ідеологічного контексту тоталітарного режиму, що спричинив масові злочини, а також точне подання основних фактів і подій, пов'язаних із трагедією. Значну роль у навчальному процесі відіграє емоційно-особистісний підхід, коли через долі конкретних людей, свідчення очевидців і документальні матеріали учні можуть краще усвідомити масштаб подій та сформувати співчуття до постраждалих. Окрему увагу слід приділяти прикладам опору та людської гідності, а також реакції міжнародної спільноти і допомозі тим, хто рятував інших у складних умовах. Завершальним етапом має стати підведення учнів до самостійних, аргументованих висновків, що ґрунтуються на наукових знаннях і гуманістичних цінностях, а також осмислення сучасного значення вивчених подій. Ефективним інструментом у викладанні подібних тем є використання художніх і документальних фільмів, таких як «Список Шиндлера», «Піаніст», «Життя прекрасне», «Крадійка книг» або «Назви своє ім'я», які допомагають емоційно глибше зануритися в історичний контекст і сприяють кращому розумінню матеріалу (Севастьянова, 2017: 34).

Для того щоб уроки були безпечними та психологічно екологічними, важливо дотримуватися кількох ключових принципів. По-перше, вчитель не повинен ставити учнів у ситуації складного морального вибору або змушувати їх

«проживати» роль жертви, агресора чи спостерігача, а також використовувати психологічно травматичні вправи. По-друге, слід підтримувати позитивну самооцінку учнів, навіть якщо вони стикаються з новими або складними знаннями, надаючи їм необхідні інструменти для розуміння матеріалу. По-третє, важливо поважати ідентичність дитини: її не можна заперечувати чи оцінювати як «неправильну», допустима лише критика думок, але не особистості. Також урок не повинен формувати негативну ідентичність або викликати внутрішній дискомфорт щодо себе. Окрім цього, конфліктні теми, пов'язані з несумісністю ідентичностей, потребують особливо обережного підходу або корекції навчального матеріалу. У будь-якому разі неприпустимими є будь-які форми дискримінації, її виправдання чи заохочення (Варламова, 2022: 22).

Висновки. Отже, викладання чутливих і суперечливих історичних тем у шкільній освіті становить складне, проте принципово важливе завдання. Такий процес передбачає від педагога високий рівень професійної компетентності, етичної відповідальності та постійного фахового вдосконалення. Опрацювання «важкого минулого» розглядається як інструмент суспільного примирення та зміцнення демократичних засад. Оволодіння учнями навичками конструктивного обговорення суперечливих історичних питань сприяє формуванню відповідального громадянства в умовах сучасного світу, де здатність до розуміння іншого та критичного мислення є ключовими передумовами миру й стабільності. Педагогічна спільнота має сприймати ці виклики не як бар'єр, а як можливість для якісної трансформації історичної освіти в Україні та Європі.

Список використаних джерел та літератури

1. Aktekin S. et al. (eds.), 2009. Teaching history and social studies for multicultural Europe. Ankara: Dumat Ofset, 184 p.

2. Мінаєва Т., Мінаєв А. (уклад.), 2019. Вступ до методики викладання історії в школі: Конспект лекції. Чернівці: Чернів. нац. ун-т ім. Юрія Федьковича, 20 с.

3. Десятов Д., 2015. Методична готовність вчителя до порівняльного викладання теми геноцидів у шкільному курсі історії. Проблеми підготовки сучасного вчителя, № 12, с. 20–26.

4. Teaching controversial issues: Training Pack for Teachers, 2016. Council of Europe, 69 p.

5. Слободянюк Д. Я., 2022. Навчально-виховні можливості вивчення Голодомору 1932–1933 років в Україні: магістерська робота. Вінниця, 106 с.

6. Alvén F., 2024. Controversial issues in history teaching. Journal of Curriculum Studies, vol. 56, no. 5, p. 537–553.

7. Севастьянова Д. О., Кришмарел В. Ю., 2017. Методичні рекомендації до вивчення питань Голокосту на уроках історії у ЗНЗ. Історія і суспільствознавство в школах України: теорія та методика навчання, № 9–10 (69), с. 32–37.

8. Варламова Ю. та ін., 2022. Приховані спогади: навч.-метод. посіб. Київ: ТОВ «ДЄОНІС ПЛЮС», 208 с.

УДК 37.016:94(477):821.161.2

Іван БОГУШЕВ
(м. Київ)

Використання художньої літератури на уроках історії України у 8 класі при вивченні теми «Гетьманування Івана Виговського»

Анотація. У тезах здійснено спробу розкриття методики роботи з художньою літературою під час вивчення теми «Гетьманування Івана Виговського» у 8-му класі, зокрема використання роману Івана Нечуя-Левицького «Гетьман Іван Виговський», у якому детально відтворено козацьку добу та образ гетьмана. У дослідженні висвітлено шість методичних прийомів інтеграції художньої літератури в урок історії та наведено конкретні методичні прийоми їх застосування.

Ключові слова: методичні прийоми, Іван Виговський, гетьман, художній твір, історичні образи, література, літературно-художнє ілюстрування, репродуктивна бесіда, розповідь, уривок, наратив, інтерпретація.

Науковий керівник: *Загребельна Н. І.,* доцентка кафедри методології та методики навчання суспільних дисциплін історичного факультету УДУ імені Михайла Драгоманова, кандидат історичних наук, доцентка.

Ivan Bohushev (Kyiv). The Use of Fiction in Ukrainian History Lessons in Grade 8 when Studying the Topic “The Hetmancy of Ivan Vyhovskyi”

Abstract. The paper attempts to present a methodology for working with fiction when studying the topic “The Hetmancy of Ivan Vyhovskyi” in Grade 8, with particular attention to the use of Ivan Nechui-Levytskyi’s novel *Hetman Ivan Vyhovskyi*, which provides a detailed portrayal of the Cossack era and the figure of the Hetman. The study outlines six methodological techniques for integrating fiction into history lessons and provides specific examples of their practical application.

Keywords: methodological techniques, Ivan Vyhovskyi, hetman, work of fiction, historical images, literature, literary and artistic illustration, reproductive discussion, narration, excerpt, narrative, interpretation.

Постановка проблеми. Художня література є одним із найефективніших засобів при формуванні уявлень у здобувачів освіти про історичне минуле України. Використання на уроках історії художньої літератури – один з основних методичних прийомів у роботі вчителів історії. Тому дослідження цієї проблеми є актуальним для сучасної методики викладання історії.

Метою дослідження є комплексне висвітлення методичних прийомів використання художньої літератури при вивченні теми «Гетьманування Івана Виговського» на уроках історії України у 8 класі.

Історіографія проблеми. Над цією проблемою працювали такі вчені-методисти: Г. Цвікальська. «Література і мистецтво в школі» [9], В. Курилів.

«Методика викладання історії» [6], Б. Андрусишин, В. Борисенко. «Історія України в художньо-літературних образах» [1], І. Коляда, Н. Загребельна, Н. Порало. «Історія України (1914-1939) в художньо-літературних образах» [5], І. Коляда, Н. Загребельна, І. Ільницький. «Звитягою і пером уславлені. Гетьмани України. Художньо-літературний образ» [4], В. Северинюк. «Україна Козацька» [7], Н. Загребельна, В. Ухаль. «Теоретичні і методичні засади використання художньої літератури на уроках історії України у 9-му класі (на прикладі вивчення теми «Російсько-французька війна 1812 року і Україна» [3], Г. Яковенко. «Методика навчання історії: навчально-методичний посібник» [10].

Виклад основного матеріалу дослідження. При вивчені теми «Гетьманування Івана Виговського» на уроках історії України у 8 класі доцільно використати такі художні твори: Мушкетик Ю. На брата брат (м. Харків, Видавництво Фоліо, 2006 р.), Пахучий О. Юрась Хмельниченко. Руїна (м. Київ, 1995 р.), Нечуй-Левицький І. Гетьман Іван Виговський (м. Київ, 1991 р.), у яких описано життя Виговського. [4, с. 124, 126, 131]

Методичний прийом літературно-художнього ілюстрування передбачає емоційний та образний виклад певного уривка. [3, с. 293] Описуючи період гетьманування Івана Виговського, учитель може будувати розповідь так: «За життя Богдана Хмельницького у квітні 1657 року старшинська рада ухвалила рішення, за яким після смерті гетьмана влада мала перейти до його шістнадцятирічного сина Юрія. Якби це рішення було реалізоване, в Україні утвердилася б спадковість гетьманської влади, що означало б перехід до монархічної форми правління. Однак 15 вересня 1657 року в Чигирині відбулася рада, де, поки Юрій Хмельницький не досягне повноліття, гетьманом призначили генерального писаря І. Виговського». Ось як це описує у своєму романі «Гетьман Іван Виговський» український прозаїк І. Нечуй-Левицький: «…Він оповістив знову раду у Корсуні на 25 сентября. З'їхались усі полковники і сотники, прибув і польський посланець Казимир Беньовський та Юрій Немирич, овруцький староста, шляхтич православної віри. На цій раді вибрали й затвердили Виговського на гетьманстві.» [4, с. 138]

Методичний прийом аналізу літературних уривків може реалізуватися у формі коментування або після прочитання уривка вчителем можуть бути поставлені запитання у вигляді, наприклад, репродуктивної бесіди. [4, с. 250] Для першого випадку розповідь, спираючись на роман «Гетьман Іван Виговський» І. Нечуя-Левицького, може мати такий вигляд: «Виговський вернувся в Чигирин щасливий, веселий, вдоволений… Високо піднявши голову, він гордо походжав по просторних світлицях, устелених перськими килимами, обвішаних дорогою збруєю, дорогими рушницями, шаблями, прикрашених полицями, на котрих лисніли срібні та золоті миски, жбани, тарілки, кубки, пугарі та чарки.». Учитель коментує терміни: жбан, світлиці, пугарі. У разі поставлення запитань можна застосувати репродуктивну бесіду, ставлячи запитання: 1. Хто прибув до Чигирина? 2. Який настрій був у того, хто

прибув до Чигирина? 3. Куди саме переселився Виговський після повернення? 4. Які матеріали підкреслювали коштовність посуду й оздоб? [4, с.139]

Прийом побудови розповіді вчителя на основі щойно зачитаного уривка передбачає, що після читання або викладу вчитель може переказати зміст своїми словами.[4, с.251] Наприклад: « У своєму романі від українського прозаїка Івана Нечуя-Левицького в романі «Гетьман Іван Виговський», описуючи укладення гадяцького трактату, зазначав: «16 вересня1658 року гетьман скликав козацьку раду в Гадячі. Пан Беньовський приїхав на раду, сказав пишну промову і вговорив прихильників Польщі прилучити Україну до Польщі… Переяславський полковник Павло Тетеря виложив зміст і тямку тієї промови в народних простих примовках та в приказках.». Отож: 16 вересня відбулася козацька рада, на якій були присутні І. Виговський та старшина з польськими послами, яких очолював Беньовський, було запропоновано текст Гадяцького трактату. [4, с.144]

Методичний прийом посилання на твір передбачає точне вказування епізоду та образу, його доцільно застосовувати, якщо здобувачі освіти вже знайомі з твором. [4, с.253] Ось як у романі І. Нечуй-Левицького «Гетьман Іван Виговський» описано прибуття посланців: «Вернувшись до Чигирина, гетьман вирядив в Варшаву посланців. В квітні 1659 року польські сеймові посланці з'їхались до Варшави на сейм. На цьому сеймі повинно було статись велике діло для Польщі. Король був готовий прийняти в підданство козацьке військо і всю Україну, і сейм був повинен роздивитись і розібрати пункти Гадяцької умови…». Тож ситуація навколо Варшавського сейму 1659 року була напруженою та сповненою очікувань. [4, с. 145]

Використання матеріалу певного художнього твору (образів, картин). Цей методичний прийом передбачає застосування уривка твору як «матеріалу» розповіді. [2, с.294] Наприклад, сцену здачі клейнода вчитель може описати, цитуючи рядки з роману «Гетьман Іван Виговський» І. Нечуй-Левицького: «Юрій поклав гетьманські клейноди на стіл, поклонився і пішов у дім. Після Юрія вийшов Виговський, подякував козакам за честь, зрікся писарського уряду, поставив на стіл чорнильницю і одійшов у дім…». [4, с. 136]

Комбінований прийом передбачає синтез уривка художнього твору, оцінку істориків, зображення, поєднуючись з іншими методами роботи, у такому випадку розповідь учителя матиме такий вигляд: вчитель показує здобувачам освіти документ гадяцьких статей та будує розповідь [3, с. 293]. «Підступна та непослідовна політика Москви змусила Івана Виговського знову замислитися над пошуком більш надійного союзника для України. Після вагань він звернувся до Речі Посполитої з пропозицією політичного порозуміння. 16 вересня 1658 року поблизу міста Гадяча відбулася козацька рада, на якій було схвалено узгоджений із польськими представниками договір, що увійшов в історію під назвою Гадяцькі пункти.» Ось як у своєму романі «Гетьман Іван Виговський» цю подію описує Іван Нечуй-Левицький: «16 сентября 1658 року гетьман скликав козацьку раду в Гадячі. Пан Беньовський приїхав на раду, сказав пишну промову і вговорив прихильників Польщі прилучити Україну до

Польщі…». [4, с.144] Учитель може продемонструвати оцінку істориків: В. М. Горобець зазначає, що Гадяцька угода Виговського, як і Переяславська угода Хмельницького, стала міфічним наративом, що піддається численним інтерпретаціям істориками під впливом власних політичних переконань. Як наслідок навіть наукові праці містять певну упередженість: від радянського засудження Виговського як «зрадника» до прославляння в діаспорі Гадяцької угоди як символа політичної зрілості. Ця протилежність підходів зберігається в сучасній історіографії. [2] С. Плохій зазначає, що Польща насправді не була готова прийняти Козацьку Русь як рівноправного партнера, а в Україні Гадяцька угода зустріла опір з боку рядового козацтва та радикалізованого духовенства, яке не бажало ні повернення польських панів, ні посилення старшини. У цьому контексті успіх Переяслава та тривале існування Гетьманщини у складі Московської держави продемонстрували, що промосковський вибір старшини був більш реалістичним, ніж польська альтернатива [8].

Висновки. Художня література сприяє ознайомленню здобувачів освіти з історичним минулим. Завдяки застосуванню художніх творів на уроках історії виклад історичного матеріалу стає більш насиченим та ефективним. Художня література служить конкретизації історичних подій та фактів, допомагає у формуванні уявлень про минуле, підвищує доказову схему викладу матеріалу, оскільки до доказів логічного порядку (факти, роздуми, доводи) приєднується сила і переконливість художнього образу. Він підсилює емоційний вплив розповіді вчителя і виховує ставлення до історичних явищ та подій, формує у свідомості здобувачів освіти людські чесноти та патріотизм.

Список використаних джерел та літератури

1. Андрусишин Б. І., Борисенко В. Й. Історія України в художньо-літературних образах. Посібник для 6-8 кл. загальноосв. шк. Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова. Київ, 2014. 319 с.

2. Горобець В. Гадяцький договір 1658.; Інститут історії України НАН України. Київ: Наукова думка, 2004. Т. 2. Режим доступу: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Gadjackij_dogovir

3. Загребельна Н., Ухаль В. Теоретичні і методичні засади використання художньої літератури на уроках історії України у 9-му класі (на прикладі вивчення теми «Російсько-французька війна 1812 року і Україна». Київ, 2013. 290-300 с.

4. Коляда І. А., Загребельна Н. І., Ільницький І. В. Звитягою і пером уславлені. Гетьмани України. Художньо-літературний образ. Навчально-методичне видання. Частина перша. Київ: ПП «Фоліант», 2020. 416 с.

5. Коляда І. А., Загребельна Н. І., Порало Н. Д. Історія України (1914-1939) в художньо-літературних образах. Київ, 2004.

6. Курилів В. І. Методика викладання історії: Навч. посібник. Харків: Торонто: ТОВ Вид-во «Ранок» 2008. 256 с.

7. Северинюк В. Україна Козацька. Іст. поема; Худож. оформ. Лідія Чир / Валентин Северинюк. Львів: Каменяр, 2014. 478 с. : іл.

8. Сохань П., Брехуненко В. та ін. Гадяцька унія 1658 року Збірник статей. Київ, 2008. 342 с.

9. Цвікальська Г. О. Література і мистецтво в школі. Київ, 1978.

10. Яковенко Г. Методика навчання історії: навчально-методичний посібник. Харків: Видавництво ХНАДУ, 2017. 324 с.

УДК 37.016:94(477):004.9

Яна ДЕРЕШ
(м. Івано-Франківськ)

Цифрові інструменти візуалізації як чинник стимулювання пізнавального інтересу учнів 11 класу на уроках історії України

Анотація. У статті проаналізовано потенціал сучасних цифрових інструментів візуалізації у процесі викладання історії України в 11 класі. Розглянуто методичні можливості таких сервісів, як TimelineJS, ArcGIS StoryMaps, Google Arts & Culture, mozaWeb, Mentimeter та Canva. На конкретних прикладах (теми Перебудови, дисидентського руху, сталінських репресій) продемонстровано, як інтерактивні хронології, 3D-реконструкції та мультимедійні проєкти сприяють трансформації пасивного навчання у дослідницький пошук. Обґрунтовано, що цифрова візуалізація є дієвим засобом підвищення пізнавального інтересу «цифрового покоління» учнів, сприяє глибокому засвоєнню складного матеріалу новітнього періоду та формуванню історичної компетентності.

Ключові слова: методика, цифрові інструменти, візуалізація, пізнавальний інтерес, історія України, 11 клас.

Науковий керівник: *Дрогомирецька Л. Р.*, доцентка кафедри історії України і методики викладання історії, факультету історії, політології і міжнародних відносин Карпатського національного університету імені Василя Стефаника, кандидат історичних наук, доцентка.

Yana Deresh **(Ivano-Frankivsk).** **Digital Visualisation Tools as a Means of Stimulating Cognitive Interest among Grade 11 Students in Ukrainian History Lessons**

Abstract. The article analyzes the potential of modern digital visualization tools in the process of teaching the history of Ukraine in the 11th grade. The methodological capabilities of such services as TimelineJS, ArcGIS StoryMaps, Google Arts & Culture, mozaWeb, Mentimeter, and Canva are considered. Using specific examples (topics of Perestroika, the dissident movement, Stalinist repressions), it is demonstrated how interactive chronologies, 3D reconstructions, and multimedia projects contribute to the transformation of passive learning into an exploratory search. It is substantiated that digital visualization is an effective means of increasing the cognitive interest of the "digital generation" of students, contributes to a deep

mastery of the complex material of the modern period, and the formation of historical competence.

Keywords: methodology, digital tools, visualization, cognitive interest, history of Ukraine, 11th grade.

Постановка проблеми. У сучасних умовах розвиток освіти характеризується тотальною цифровізацією та інтеграцією ІКТ у навчальний процес. Особливої актуальності це набуває у викладанні історії України в 11 класі, де матеріал вирізняється значним обсягом, складністю причинно-наслідкових зв'язків та необхідністю глибокого осмислення подій новітньої епохи. Традиційні методи викладання часто не встигають за запитами «цифрового покоління» учнів, які звикли до швидкого споживання великих масивів візуального контенту. Відтак, виникає гостра потреба у впровадженні інструментів, що дозволять вчителю «розмовляти однією мовою» з учнями, конвертуючи їхню цифрову активність у стійкий пізнавальний інтерес до минулого.

Стан дослідження теми. Проблема візуалізації та використання цифрових технологій у навчанні історії дедалі частіше стає об'єктом прискіпливої уваги науковців. Л. Желєзнякова наголошує на важливості трансформації методів навчання з огляду на кліповий характер сприйняття інформації сучасною молоддю, що щоденно споживає мільярди одиниць медіаконтенту (Желєзнякова, 2022). Питання стимулювання пізнавальної активності через створення учнями власних цифрових проєктів, зокрема за допомогою сервісу TimelineJS, ґрунтовно розглядають С. Куценко та З. Возна, підкреслюючи, що така діяльність формує критичне мислення та робить знання персоналізованими (Куценко, Возна, 2024: 28). Роль імерсивних технологій та віртуальних екскурсій (платформи Google Arts & Culture, Canva) у формуванні візуальної грамотності та розпізнаванні історичних пам'яток аналізує І. Бурлачка (Бурлачка, 2022: 218-219). Використання високотехнологічних 3D-сцен та їхній вплив на емоційне занурення учнів у трагічні сторінки історії (на прикладі mozaWeb) висвітлено у працях Н. Давидюк та О. Данильчука (Давидюк, Данильчук, 2025: 30). Попри наявність окремих досліджень, методика комплексної інтеграції різних типів візуальних сервісів у курс історії України 11 класу потребує подальшого практичного узагальнення.

Аналіз використання цифрових інструментів візуалізації на уроках історії України в 11 класі виявляє **низку проблем, що потребують подальшого дослідження** та розробки ефективних методик. Зокрема, спостерігається відсутність чітких критеріїв відбору мультимедійного контенту, який би відповідав специфіці новітнього періоду історії. Крім того, нагальним є розв'язання проблеми «цифрового формалізму», коли надмірна наочність затьмарює змістову глибину матеріалу. Також необхідно враховувати етичні та психологічні аспекти використання імерсивних технологій (3D-реконструкцій, віртуальних турів), особливо при візуалізації трагічних сторінок минулого, як-от репресії чи техногенні катастрофи.

Постановка завдання. Метою нашої статті є теоретичне обґрунтування та практичне демонстрування ефективності використання комплексу цифрових інструментів візуалізації (інтерактивних ліній часу, сторітеллінгу на картах, 3D-реконструкцій та опитувальних платформ) як чинника активізації пізнавальної діяльності учнів 11 класу при вивченні історії України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Активна цифровізація сучасної освіти та інтеграція ІКТ у навчальний процес актуалізують проблему розвитку пізнавального інтересу учнів. Особливо гостро це питання постає під час вивчення історії України в 11 класі, де матеріал є складним, об'ємним і потребує глибокого аналізу подій новітнього часу. Ефективним інструментом розв’язання цієї проблеми є засоби цифрової візуалізації. Вони забезпечують наочність, інтерактивність та емоційне залучення старшокласників до освітнього процесу.

З огляду на те, що сучасні одинадцятикласники є частиною цифрового покоління, яке щоденно споживає колосальні обсяги візуальної інформації (понад 3,2 млрд фото та 720 тис. годин відео на добу), традиційні методи викладання історії України потребують переосмислення. Висока концентрація молоді у відеоцентрованих соцмережах свідчить про сформовану звичку до швидкого та наочного сприйняття даних. Використання цифрових інструментів візуалізації на уроках дозволяє «розмовляти однією мовою» з учнями, конвертуючи їхню залученість у соціальні мережі в глибокий інтерес до історичних подій. (Желєзнякова, 2022).

Ефективним чинником стимулювання пізнавальної активності є залучення одинадцятикласників до створення власних цифрових проєктів за допомогою TimelineJS. Простота використання сервісу (заповнення шаблону в Google Sheets) дозволяє змістити акцент з технічних складностей на змістовне наповнення. Працюючи з інструментом, учні стають співтворцями навчального контенту: вони самостійно підбирають візуальні джерела, відеохроніку та картографічний супровід до історичних подій. Такий підхід робить процес вивчення історії України персоналізованим, де кожна подія на хронологічній лінії підкріплена мультимедійним доказом, що сприяє глибшому засвоєнню матеріалу та розвитку критичного мислення. (Куценко, Возна, 2024: 28, 29).

Практичне впровадження методики продемонстровано на прикладі проєкту для 11 класу «Шлях до Незалежності: хроніка трансформацій (1985–1991 рр.)». Завдання передбачає створення інтерактивної реконструкції в TimelineJS, де учні поєднують хронологію з верифікованими мультимедійними артефактами: розсекреченими документами щодо Чорнобильської катастрофи та фотосвідченнями «Революції на граніті». Такий формат трансформує навчання у дослідницький пошук, дозволяючи старшокласникам через візуалізацію самостійно встановлювати причинно-наслідкові зв’язки між системною кризою радянського ладу та розгортанням національно-визвольного руху.

Перспективним інструментом для реалізації дослідницького потенціалу одинадцятикласників є сервіс ArcGIS StoryMaps. Його ключова відмінність від традиційних засобів презентації полягає у глибокій інтеграції текстового наративу з географічними та історичними картами. Використання цього ресурсу дозволяє

трансформувати вивчення історії України в процес створення мультимедійних лонгрідів, де просторова прив'язка подій стає фундаментом для розуміння історичного контексту (4). Ефективність ArcGIS StoryMaps простежується у проєкті «Географія українського духу: осередки дисидентського руху». Використовуючи інструмент «Тур картою», учні локалізують діяльність правозахисників (В. Стуса, Л. Лук'яненка) та місця їхнього ув'язнення. Інтеграція оцифрованого «самвидаву» та архівних світлин у просторовий наратив дозволяє старшокласникам наочно реконструювати масштабність опору тоталітарній системі. Такий формат трансформує вивчення біографій у динамічне дослідження, що суттєво підвищує пізнавальний інтерес до теми.

Ефективним інструментом імерсивного навчання є платформа Google Arts & Culture, що інтегрує світові культурні артефакти в єдиний цифровий простір. Завдяки мобільному доступу та функціям хронологічного й тематичного ранжування, сервіс дозволяє старшокласникам систематизувати знання про історичні постаті, події та мистецькі пам'ятки. Практичний потенціал ресурсу реалізується через віртуальні екскурсії: наприклад, при вивченні культури України середини XX ст. учні за допомогою 3D-панорам та технології Art Zoom досліджують музейні експозиції, аналізуючи твори соцреалізму та опозиційного мистецтва. Такий формат візуалізації забезпечує ефект «присутності», активізує пізнавальний інтерес та сприяє якісному розпізнаванню пам'яток архітектури й живопису, необхідному для підготовки до іспитів (Бурлачка, 2022: 219).

Значний потенціал для візуалізації складних історичних тем має освітня платформа mozaWeb, яка надає доступ до високотехнологічних 3D-сцен. На відміну від статичних зображень, ці моделі дозволяють учням інтерактивно взаємодіяти з об'єктом: змінювати кут огляду, масштабувати деталі та здійснювати віртуальні прогулянки всередині історичних реконструкцій. Такий підхід трансформує процес навчання на активне візуальне дослідження, що є критично важливим для стимулювання пізнавального інтересу старшокласників. (Давидюк, Данильчук, 2025: 30) Практична ефективність сервісу простежується при вивченні теми сталінських репресій в Україні через використання 3D-сцени «Виправно-трудовий табір (ГУЛАГ)». Працюючи з моделлю, одинадцятикласники мають змогу детально дослідити типову структуру табору: систему охорони, побутові умови в бараках та зони примусової праці в умовах Сибіру. Використання інтерактивної навігації дозволяє учням «зайти» всередину житлових приміщень, що створює потужний ефект занурення та допомагає глибше усвідомити трагізм повсякденного життя українських політв'язнів. Поєднання візуальної деталізації з аналізом архівних статистичних даних перетворює теоретичний матеріал на персоналізований досвід пізнання, що забезпечує високий рівень залученості учнів та формування стійких історичних знань.

Для оперативного зворотного зв'язку та активізації пізнавальної діяльності доцільно використовувати інтерактивну платформу Mentimeter. Сервіс дозволяє вчителю створювати миттєві опитування, доступ до яких учні отримують через QR-код або цифровий пароль. Ключовою перевагою інструменту є анонімність

відповідей, що знімає психологічний бар'єр «страху помилки» та стимулює одинадцятикласників до активної участі в обговоренні. Хоча Mentimeter не призначений для персоніфікованого оцінювання, він є незамінним для діагностики рівня засвоєння матеріалу в режимі реального часу (6). Практичний приклад: на етапі закріплення знань з теми «Україна в умовах десталінізації» учням пропонується завдання у форматі «Хмари слів» (Word Cloud). Вчитель ставить проблемне запитання: «Яке поняття найвлучніше характеризує період "відлиги" в Україні?». Учні зі смартфонів вводять власні варіанти (наприклад: лібералізація, шістдесятники, реабілітація, децентралізація). Візуалізація відповідей на екрані у вигляді динамічної хмари, де найпопулярніші терміни стають більшими за розміром, дозволяє класу миттєво проаналізувати ключові тенденції епохи. Це не лише структурує знання, а й перетворює суху перевірку термінології на креативний процес співтворення навчального контенту.

Мультимедійна платформа Canva виступає ефективним інструментом візуалізації, що завдяки підтримці колективної роботи сприяє розвитку творчого мислення та командної взаємодії. Практичний потенціал сервісу реалізується через створення одинадцятикласниками персоналізованих профілів історичних постатей у соціальних мережах. Наприклад, моделювання сторінки В'ячеслава Чорновола чи Алли Горської з підбором «друзів», архівних світлин та публікацією тез від імені героя вимагає глибокого аналізу біографічних джерел та емпатійного занурення в епоху шістдесятництва. Не менш дієвим є формат віртуальних квест-кімнат, де учні «маскують» в цифровому інтер'єрі артефакти, що стосуються діяльності дисидентського руху або особливостей життя в умовах «застою». Пошук прихованих об'єктів (наприклад, примірника «самвидаву» чи радіоприймача) та розгадування їхньої символіки активізує пізнавальний інтерес, перетворюючи вивчення історії на динамічний процес конструкторського пошуку, що підвищує якість засвоєння соціокультурного контексту (Бурлачка, 2022: 218).

Висновки. Цифрові інструменти візуалізації є ключовим чинником модернізації навчання історії України в 11 класі. Використання сервісів TimelineJS, ArcGIS StoryMaps, Google Arts & Culture, mozaWeb, Mentimeter та Canva дозволяє конвертувати медійні звички учнів у стійкий пізнавальний інтерес, трансформуючи пасивне слухання на активне дослідження. Завдяки інтерактивності та ефекту занурення, ці ресурси допомагають старшокласникам глибше засвоїти складний матеріал новітнього періоду, наочно реконструювати історичні зв'язки та якісно підготуватися до підсумкової атестації. У підсумку, цифрова візуалізація забезпечує формування критичного мислення та історичної компетентності одинадцятикласників у сучасному цифровому середовищі.

Список використаних джерел та літератури

1. Бурлачка М. Діджиталізація освіти під час викладання історії України в умовах воєнного стану. Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. редактори-упорядники М. Пантюк, А. Душний,

В. Ільницький, І. Зиморя. Дрогобич: Видавничий дім «Гельветика». 2022. Вип.55. Том 1. С. 216-220.

2. Давидюк, Р., Данильчук В. Використання цифрових технологій у процесі навчання предметів громадянської та історичної освітньої галузі. Освіта. Інноватика. Практика: науковий журнал. МОН України, Сумський державний педагогічний ун-т ім. А. С. Макаренка ; [редкол.: М. Друшляк (гол. ред), О. Семеніхіна, Francis Kwadwo Awuah, N. Demeshkant та ін.]. Суми : [СумДПУ ім. А. С. Макаренка], 2025. Т. 13, № 8. С. 26–32.

3. Желєзнякова Л. Цифрові інструменти візуалізації текстової інформації. URL:https://naurok.com.ua/cifrovi-instrumenti-vizualizaci-tekstovo-informaci-440187.html (дата звернення: 04.04.2026).

4. Інтерактивні карти для створення історій Esri (сервіс ArcGIS StoryMaps). URL: https://buki.com.ua/blogs/interaktyvni-karty-dlya-stvorennya-istoriy-esri-servis-arcgis-storymaps/ (дата звернення: 05.04.2026).

5. Куценко С., Возна З. Особливості використання сервісу Timeline JS для створення інтерактивних хронологічних ліній на уроках історії. Актуальні питання гуманітарних наук. 2024. Вип. 81, т. 1. С. 26-32.

6. Освіторія. Знайди мене онлайн: 5 сервісів для опитування учнів. URL: https://osvitoria.media/experience/5-onlajn-servisiv-shho-dopomozhut-vchytelyu-myttyevo-opytaty-uves-klas/ (дата звернення: 05.04.2026).

УДК 373.5.016:94:37.091.33

Діана ЗОБКІВ
(м. Івано-Франківськ)

Теоретико-методологічні засади сторітелінгу в сучасній шкільній історичній освіті

Анотація. У статті проаналізовано сторітелінг як ефективну педагогічну технологію в контексті цифровізації історичної освіти. Обґрунтовано роль наративів у забезпеченні емоційної залученості учнів, інтенсифікації засвоєння матеріалу, розвитку критичного мислення, історичної емпатії та громадянської свідомості. Визначено психологічні засади, ключові функції та методичні можливості застосування сторітелінгу, зокрема при висвітленні подій сучасної російсько-української війни. Особливу увагу приділено потенціалу цифрового сторітелінгу та інструментів штучного інтелекту, а також необхідності критичної верифікації генерованого ними контенту.

Ключові слова: сторітелінг, історична освіта, методика навчання історії, цифровий сторітелінг, критичне мислення, штучний інтелект.

Науковий керівник: *Дрогомирецька Л. Р.*, доцентка кафедри історії України і методики викладання історії, факультету історії, політології і міжнародних відносин Карпатського національного університету імені Василя Стефаника, кандидат історичних наук, доцентка.

Diana Zobkiv (Ivano-Frankivsk). Theoretical and Methodological Foundations of Storytelling in Contemporary School History Education

Abstract. The article analyses storytelling as an effective pedagogical technology in the context of the digitalisation of history education. It substantiates the role of narratives in fostering students' emotional engagement, enhancing the assimilation of learning material, and developing critical thinking, historical empathy, and civic awareness. The psychological foundations, key functions, and methodological possibilities of using storytelling are identified, including its application to teaching the events of the contemporary Russo-Ukrainian War. Particular attention is paid to the potential of digital storytelling and artificial intelligence tools, as well as to the need for critical verification of AI-generated content.

Keywords: storytelling, history education, history teaching methodology, digital storytelling, critical thinking, artificial intelligence.

Постановка проблеми. Сучасна шкільна історична освіта потребує оновлення методичного інструментарію в умовах стрімкої цифровізації та зміни когнітивних запитів учнів. Традиційні підходи часто виявляються малоефективними, оскільки не забезпечують належної мотивації школярів, які прагнуть емоційної залученості, візуалізації контенту та зв'язку навчального матеріалу з реальним життям. У цьому контексті сторітелінг постає дієвим засобом ревіталізації минулого. Через розкриття людських доль, аналіз життєвих ситуацій та морального вибору він дозволяє наблизити історичну епоху до особистого досвіду учня, сприяючи розвитку історичної емпатії, критичного мислення та громадянської свідомості.

Історіографія проблеми. Питання впровадження сторітелінгу в освітній процес перебуває в центрі уваги багатьох вітчизняних дослідників. Л. Кайдалова розглядає педагогічний сторітелінг як ефективний спосіб трансляції знань через наративи про реальних або вигаданих персонажів (Кайдалова, 2020: 137). Г. Маринченко визначає сторітелінг як мистецтво розповідати історії з навчальною метою (Маринченко, 2019: 10). Н. Скакун зосереджується на розвивальному потенціалі цієї технології, виокремлюючи її роль у стимулюванні креативності учнів (Скакун, 2018: 185). З. Удич трактує його як окрему педагогічну технологію, що потребує від учителя ораторської майстерності, імпровізації, педагогічного такту та вміння використовувати наочні матеріали (Удич, 2018: 305).

Мета дослідження полягає у з'ясуванні можливостей використання сторітелінгу на уроках історії як засобу підвищення пізнавальної активності учнів, розвитку критичного мислення, історичної емпатії та громадянської свідомості.

Виклад основного матеріалу дослідження. Що таке сторітелінг? У перекладі з англійської мови storytelling означає розповідь історій або написання оповідань. Основу методичного прийому становить побудова сюжетних розповідей, спрямованих на ефективне сприйняття навчального матеріалу школярами (Біла, Мазурчак, 2024: 6).

З погляду психології ефективність сторітелінгу пояснюється існуванням двох автономних режимів функціонування свідомості: наративного та логіко-наукового. Згідно з працями Дж. Брунера та Т. Сарбіна, саме наративний режим дозволяє перетворювати сухі історичні факти на цілісні смислові образи, близькі до життєвого досвіду дитини. Як зазначає Дж. Брунер: «І хороша історія, і добре сформульовані логічні вислови є природними типами міркування, обидва можуть бути використані для переконання. Однак те, у чому вони переконують, має фундаментальні відмінності: логічні аргументи переконують в істинності, а історії – у їхній життєвій правдоподібності» (Саєнко, 2020: 210). Саме завдяки цьому сторітелінг можна розглядати як природно обумовлену дидактичну технологію, що посідає важливе місце у методиці викладання у школі. Насправді, сторітелінг супроводжує людство від найдавніших часів, адже досвід і знання передавалися через міфи, легенди та казки. Поєднання реальних подій із символами й уявою робило такі розповіді яскравими, цікавими та легкими для запам’ятовування (Сабада, 2020).

Становлення методу сторітелінгу пов’язують із діяльністю Девіда Армстронга, очільника компанії «Armstrong International», який впровадив його як інструмент оптимізації корпоративного управління та професійного навчання. На його переконання, історія — це оптимальний спосіб передачі знань, оскільки вона апелює до особистого досвіду, легше засвоюється та дієвіше спонукає до змін у поведінці, ніж сухі інструкції чи теоретичні виклади (Мойсюк, 2022: 16). Аналіз генези сторітелінгу засвідчує його всеохопність — від первісних форм збереження колективної пам'яті до складних управлінських технологій сьогодення. Це дозволяє інтерпретувати використання наративів у навчанні як логічне продовження суспільної традиції передачі знань, підкріплене вагомим соціальним досвідом.

Слушною є теза С. Микитюк про те, що теоретико-методологічні засади сторітелінгу були закладені педагогами, громадськими діячами ще у XIX столітті. Їхні ідеї ґрунтуються на перевірених практикою наукових засадах.. Зокрема, О. Духнович, К. Ушинський, С. Миропольський виступали проти механічного заучування, акцентуючи на важливості свідомого осмислення матеріалу. Х. Алчевська підкреслювала значення простоти, щирості й теплоти викладу, що впливають на почуття та уяву учнів. Також педагоги, зокрема А. Макаренко та В. Сухомлинський, наголошували на ролі особистості вчителя, його мовлення, жестів, міміки та педагогічної майстерності (Микитюк, 2019: 136-137). Отже, сучасний сторітелінг є лише новою формою реалізації багатовікового педагогічного досвіду.

Н. Бондаренко виокремлює такі ключові функції сторітелінгу: мотиваційну, що спонукає до нових ідей та ініціатив; об’єднувальну, яка сприяє формуванню спільної ідентичності; комунікаційну, що покращує спілкування; функцію впливу, яка допомагає формувати переконання; та практичну, що полегшує донесення завдань і змісту проєкту (Бондаренко, 2019: 133). Такий багатофункціональний характер сторітелінгу дозволяє інтерпретувати його не лише як спосіб передачі

знань, а й як потужний інструмент соціалізації, формування колективної ідентичності та розвитку професійної мотивації суб'єктів освітнього процесу.

У навчанні сторітелінг може застосовуватись у двох формах – пасивній та активній. Пасивна форма передбачає готову розповідь учителя й доречна під час ознайомлення з новою темою. Активна форма залучає учнів до створення історій, підвищує їхню пізнавальну активність і є ефективною під час закріплення знань. У цьому процесі вчитель має спрямовувати роботу учнів і коригувати побудову історії (Панченко, 2024: 372).

Композиційний каркас історії у сторітелінгу структурує матеріал навколо трьох обов'язкових етапів: зав'язки, розвитку подій та розв'язки. У зав'язці окреслюється місце подій, час і дійові особи героїв. Основна частина присвячена розгортанню сюжету, де через перипетії та випробування розкривається характер героя. Розв'язка фокусується на кульмінації та підбитті підсумків. Експозиція, характерна для художньої літератури, у сторітелінгу є недоцільною, оскільки необхідні відомості мають природно проступати із загального тла оповіді (Побідаш, 2019: 147-148).

Кожна історія в межах сторітелінгу має забезпечувати глибокий емоційний відгук, активізувати пізнавальний інтерес та стимулювати учнів до самостійного формулювання висновків. Його призначення виходить за межі простої ретрансляції інформації: метод спрямований на розвиток критичного мислення, здатності до співпереживання та вміння порівнювати історичні явища. Ефективність такого підходу простежується під час вивчення теми «Повсякдення в умовах війни: індивідуальний досвід, стратегії виживання та боротьби» в 11 класі (Скакальська, 2023: 169). Побудова уроку навколо мікроісторії конкретної особи чи родини дозволяє наочно продемонструвати трансформацію побуту, емоційного стану та стратегій адаптації людини до екстремальних умов. Наприклад, урок можна розпочати з історії одинадцятикласниці з прифронтового міста, яка поєднує онлайн-навчання з підтримкою родини, стає для учнів підґрунтям для аналізу таких категорій, як внутрішня стійкість, відповідальність та взаємодопомога. Для глибшого занурення в тему пропонується така послідовність обговорення: (а) що було для героїні найважчим, які риси допомогли їй вистояти; (б) як війна змінює звичне поняття повсякденності; (в) що можна вважати боротьбою – лише участь у бойових діях чи також навчання, праця, волонтерство, взаємопідтримка.

Отже, сторітелінг дає змогу показати війну через людські долі, формуючи історичну емпатію та глибше розуміння сучасного суспільного досвіду.

Побудова якісного наративу базується на п'яти засадничих складниках: сюжеті, героях, емоціях, деталях та висновках. Сюжетна лінія має бути логічною, цілісною, містити конфлікт, причинно-наслідкові зв'язки та завершений фінал. Герой повинен бути живим: мати мету, долати труднощі та змінюватися, щоб аудиторія могла йому співпереживати. Емоції посилюють вплив історії, сприяють зацікавленню й запам'ятовуванню матеріалу, однак розповідь не варто перевантажувати негативними переживаннями. Деталізація робить історію образнішою, а висновки допомагають чітко передати її головну ідею. У

сторітелінгу висновок дає відчуття завершеності, без нього розповідь залишається просто набором подій. Не варто повністю покладатися на інтерпретацію аудиторії. Як зазначають фахівці, роботу над історією слід починати з ключових запитань: «Навіщо цю історію розповідають? Що хочуть сказати нею? Чому її варто слухати?» (Побідаш, 2019: 148-149). Навіть ідеально продумана та структурована історія не працюватиме належним чином без глибокого залучення почуттів аудиторії. Отже, можемо підсумувати, що ключовим каталізатором успішного сторітелінгу стає його емоційно-психологічний вимір, який в умовах сьогодення набуває ще й потужного терапевтичного значення.

Еволюція традиційного сторітелінгу в умовах цифрової трансформації призвела до появи нових форматів трансляції досвіду. Сучасний цифровий сторітелінг не просто доповнює слово, а підсилює його мультимедійними засобами, перетворюючи лінійну розповідь на інтерактивний візуальний досвід

Цифровий сторітелінг є сучасною практикою створення й представлення історій за допомогою цифрових пристроїв, програмних засобів та інтернет-сервісів. Він поєднує традиційну оповідь із мультимедійними засобами: графікою, аудіо, відео, анімацією та вебпублікаціями. Завдяки цьому цифровий сторітелінг не лише передає зміст, а й посилює емоційний вплив на аудиторію. Завдяки цифровим інструментам сторітелінг набуває нових форм візуалізації — від динамічного скрайбінгу до іронічних історичних мемів. Сучасне освітнє середовище дозволяє учням перейти від пасивного споживання інформації до її креативного переосмислення. Самостійне створення цифрових історій на основі автентичного візуального матеріалу сприяє глибшому зануренню в історичний контекст та розвитку медіакомпетентності (Башкір, 2022: 162).

Наступним етапом розвитку цифрового сторітелінгу стає інтеграція генеративного штучного інтелекту, що дозволяє автоматизувати створення візуальних образів для історичних наративів. Доцільно наголосити, що штучний інтелект може виступати дієвим інструментом сторітелінгу в навчанні історії. Водночас ефективність роботи з ШІ залежить від якості запиту, що потребує знання історичної доби, умов життя людей, суспільного контексту та характерних рис персонажів. Разом із тим застосування штучного інтелекту потребує критичного аналізу, адже згенеровані тексти можуть містити помилки, вигадані факти або спрощені інтерпретації. Тому учні мають перевіряти інформацію, уточнювати запити, аналізувати створені історії та порівнювати їх з історичними джерелами. Це сприяє розвитку критичного мислення, медійної грамотності та пізнавальної активності. Отже, цифровий сторітелінг із використанням ШІ має значний творчий і навчально-критичний потенціал у сучасній історичній освіті (Біла, Лозинська, 2025: 76).

Висновки. Історії в освітньому процесі постають не лише як спосіб передавання фактів, а і як засіб осмислення людського досвіду, емоцій, цінностей і моральних виборів. Саме тому впровадження сторітелінгу в педагогічну практику дає змогу не просто навчати, а й виховувати свідомих, активних і відповідальних громадян. У підсумку, навіть за активного використання новітніх цифрових технологій і штучного інтелекту, у центрі освітнього процесу незмінно

залишається людина, її переживання, досвід і здатність осмислювати світ через історію.

Список використаних джерел та літератури

1. Башкір О. І. Онлайнові застосунки сторітелінгу як методу навчання. Психолого-педагогічні проблеми вищої і середньої освіти в умовах сучасних викликів: теорія і практика : матеріали VI Міжнар. наук.-практ. конф. Харків. 2022. С. 160-163. URL: https://dspace.hnpu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/c389ba8e-30d8-4e91-81a6-7e81deeba749/content (дата звернення 14.04.2026)

2. Біла С. Я., Мазурчак Л. Сторітелінг при вивченні історії у закладах загальної та фахової передвищої освіти: навчально-методичний посібник. Дрогобич: Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, 2024. 26 с. URL: http://www.ir.dspu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/4784/1/Біла%20С.%20Сторітелінг%20при%20вивченні%20історії.pdf (дата звернення 09.04.2026)

3. Бондаренко Н. В. Storytelling як комунікаційний тренд і всепредметний метод навчання. Молодь і ринок. 2019. № 7 (174) С. 130-135. URL: https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/716893/1/BNV_MiR_19-07.pdf (дата звернення 09.04.2026)

4. Кайдалова Л. Г. Педагогічний сторітелінг у підготовці майбутніх фахівців охорони здоров'я. Інноваційна педагогіка. 2020. № 29 (1). С. 136-139. URL: https://dspace.nuph.edu.ua/bitstream/123456789/26334/1/29.pdf (дата звернення 10.04.2026)

5. Маринченко Г. М. Сторітеллінг як інноваційний метод в українській педагогіці та його використання на уроках історії. Теорія та методика навчання суспільних дисциплін: науково-педагогічний журнал. 2019. № 7. Суми: СумДПУ ім. А. С. Макаренка. С. 10-13. URL: https://www.academia.edu/39012301/Сторітеллінг_як_інноваційний_метод_в_українській_педагогіці_та_його_використання_на_уроках_історії (дата звернення 08.04.2026)

6. Микитюк С. О. Елементи сторітелінгу як навчального методу у поглядах педагогів, громадських діячів минулого. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 5 : Педагогічні науки: реалії та перспективи. 2019. Вип. 66 С. 134-137. URL: https://dspace.hnpu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/86b26e59-0606-4e5e-a90a-fdd0e7e40863/content (дата звернення 09.04.2026)

7. Мойсюк В. А. Сторітеллінг як метод навчання іноземної мови у вищій школі. KELM (Knowledge, Education, Law, Management). Lublin: Instytut Spraw Administracji Publicznej. 2022. № 4 (48). С. 15-22. URL: https://kelmczasopisma.com/viewpdf/8875 (дата звернення 09.04.2026)

8. Панченко В. І. Використання технологій сторітелінгу на уроках географії. Grail of Science. 2024. № 35. С. 371-375. URL: https://archive.journal-grail.science/index.php/2710-3056/article/view/1977/1998 (дата звернення 10.04.2026)

9. Побідаш І. Л. Сторітелінг: ознаки «гарної» історії. Обрії друкарства. 2019. № 1 (7). С. 144-150. URL: https://horizons.vpi.kpi.ua/article/view/169575/193372 (дата звернення 09.04.2026)

10. Сабада І. В. Сторітелінг – ефективний метод навчання та виховання. Genezum. 2020. 5 травня. URL: https://genezum.org/library/storiteling--efektyvnyy-metod-navchannya-ta-vyhovannya (дата звернення 09.04.2026)

11. Саєнко Н. В. Використання методу сторітелінгу на заняттях з іноземної мови в технічному ЗВО. Вісник Харківського національного автомобільно-дорожнього

університету: збірник наукових праць. 2020. № 91. С. 210-215. URL: https://dspace.khadi.kharkov.ua/server/api/core/bitstreams/d2ba7bbd-4c87-42fc-a625-1436111fee59/content (дата звернення 12.04.2026)

12. Скакальська І. Б. Сторітелінг під час вивчення історії в 10-11 класах. Актуальні проблеми теорії та методики навчання історії: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. Запоріжжя. 2023. С. 166-172. URL: https://sites.znu.edu.ua/interactiv.edu.lab/Conference/aktual__n___problemi_tmn__.pdf#page=166 (дата звернення 12.04.2026)

13. Скакун Н. С. Використання вчителем природничих наук сторітеллінгу як інструменту розвитку креативності. Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах : збірник наукових праць. 2018. № 61. Т. 1. С. 184-188. URL: https://pedagogy-journal.kpu.zp.ua/archive/2018/61/part_1/40.pdf (дата звернення 10.04.2026)

14. Удич З.І. Сторітеллінг (storytelling) у підготовці майбутніх учителів інклюзивних класів. Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія : Педагогічні науки. 2018. № 151 (1). С. 301-306. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=VchdpuP_2018_151(1)__69 (дата звернення 12.04.2026)

УДК 94(436+439)"1867/1918":37.016:94

Владислав КАРНАУШЕНКО
(м. Суми)

Історія Австро-Угорської імперії в дзеркалі інтегрованих курсів: зміст, сюжети та методичні акценти

Анотація. У роботі проаналізовано особливості висвітлення історії Австро-Угорської імперії в сучасних українських підручниках з інтегрованих курсів. Досліджено ключові навчальні сюжети, зокрема утворення дуалістичної монархії, модернізаційні процеси та національні рухи, крізь призму синхронізації глобального та локального контекстів. Автор порівнює інтегрований та традиційний підходи до викладання, виокремлюючи переваги мультиперспективного погляду та ризики певної поверховості узагальнень. Акцентовано увагу на людиноцентричному вимірі новітньої навчальної літератури та її ролі у формуванні цілісного уявлення про минуле.

Ключові слова: Австро-Угорська імперія, інтегровані курси, підручники історії.

Науковий керівник: *Бессонова М. М.*, доцентка кафедри всесвітньої історії, міжнародних відносин та методики навчання історичних дисциплін Навчально-наукового інституту історії, права та міжнародних відносин Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка, кандидат історичних наук, доцент.

Vladyslav Karnaushenko **(Sumy).** **The History of the Austro-Hungarian Empire through the Lens of Integrated Courses: Content, Topics and Methodological Emphases**

Abstract. The article analyses the specific features of presenting the history of the Austro-Hungarian Empire in contemporary Ukrainian textbooks for integrated history courses. It examines key educational topics, including the establishment of the Dual Monarchy, modernisation processes, and national movements, through the prism of synchronising global and local contexts. The author compares integrated and traditional approaches to teaching history, highlighting the advantages of a multiperspectival perspective as well as the risks associated with a certain degree of superficiality in generalisations. Particular attention is paid to the human-centred dimension of recent educational literature and its role in developing a coherent understanding of the past.

Keywords: Austro-Hungarian Empire, integrated courses, history textbooks**.**

Постановка проблеми. Сучасна історична освіта в Україні переживає етап трансформації, пов'язаний із впровадженням інтегрованих курсів, що дозволяють розглядати минуле через взаємозв'язок глобальних і локальних процесів. Одним із найбільш репрезентативних об'єктів для такого підходу є історія Австро-Угорської імперії.

Огляд останніх досліджень і публікацій. Дослідження Австро-Угорської імперії в українській історіографії зосереджені на її політичній системі, національній політиці та ролі у розвитку народів Центрально-Східної Європи (Грицак, 2000: 67). Водночас у частині праць зберігаються традиційні оцінки імперії як репресивного утворення. У національних історіях вона часто постає як «тюрма народів», що стримувала національний розвиток. Такий підхід частково закріпився і в науковій літературі.

Втім, підходи змінилися. Сучасні дослідження демонструють більш збалансоване бачення. Зокрема, підкреслюється, що імперія мала складну систему управління, яка включала елементи компромісу між різними етнічними групами (Грицак, 2000: 89). Окремі дослідники відзначають, що в її межах існували можливості для культурного розвитку та політичної участі (Грицак, 2000: 91). У новітніх підручниках з історії Австро-Угорщина постає не як ізольована структура, а як спільний соціокультурний простір для багатьох народів, зокрема українців.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналіз чинних підручників дозволяє виокремити низку наскрізних сюжетів, які демонструють механізми інтеграції українського минулого в загальноєвропейську канву. У цій публікації пропонується розглянути сучасну презентацію історії Австро-Угорщини в українських шкільних підручниках з інтегрованих курсів. Інтегроване навчання є одним із засобів формування системного типу мислення в учнів. Його виникнення зумовлене досягненням вищого рівня реалізації міждисциплінарної інтеграції та передбачає встановлення зв’язків між окремими освітніми галузями й навчальними дисциплінами. Інтегроване навчання спирається на наукові

концепції та теоретичні засади, що забезпечують формування цілісного уявлення про історичний розвиток, людину, світ і культуру.

Для початку відзначимо те, що історія Австро-Угорської імперії в підручниках інтегрованих курсів репрезентується крізь призму взаємозв'язку глобальних і локальних процесів. Такий підхід зумовлює не лише тематичну селекцію матеріалу, а й специфіку його інтерпретації: імперія постає не як ізольований об'єкт вивчення, а як політичний і соціокультурний простір, у межах якого розгорталася історія українських земель (Гісем, Мартинюк, 2018: 6-8; Пометун, Гупан, Мороз, 2018: 5-7).

У вищезгаданих підручниках першим ключовим сюжетом є утворення дуалістичної монархії 1867 року. У межах інтегрованих курсів цей процес подається не лише як результат політичного компромісу між австрійською та угорською елітами, а й як фактор, що безпосередньо вплинув на адміністративний, правовий і соціальний статус українських територій, зокрема Галичини та Буковини. Наголошується, що дуалізм сприяв певній лібералізації політичного життя в австрійській частині імперії, що, своєю чергою, створило передумови для розвитку українського національного руху (Гісем, Мартинюк, 2018: 14).

Другий важливий сюжет – становище українців у складі Австро-Угорщини. Інтегровані курси приділяють цьому аспекту особливу увагу, розглядаючи його як центральний елемент теми. Учні ознайомлюються з особливостями соціальної структури українського населення, діяльністю культурно-освітніх інституцій, а також із процесами політичної мобілізації. Підкреслюється роль парламентських інституцій та місцевого самоврядування, які, попри обмеження, відкривали можливості для представництва українських інтересів (Пометун, Гупан, Мороз, 2018: 56).

Третім наскрізним сюжетом є національні рухи та міжетнічні відносини в імперії. У підручниках інтегрованого типу цей матеріал подається через зіставлення різних національних проектів, а саме польського, угорського, чеського, українського та інших. Особливий акцент робиться на конкуренції за політичний вплив у Галичині, що дозволяє розкрити складність міжнаціональних взаємин і показати український рух як частину ширших європейських тенденцій (Гісем, Мартинюк, 2018: 15; Пометун, Гупан, Мороз, 2018: 56).

Четвертий сюжет – модернізаційні процеси та соціально-економічний розвиток. Інтегровані курси розглядають індустріалізацію, урбанізацію та розвиток освіти не лише як загальноімперські явища, а й як чинники трансформації українського суспільства. Зокрема, акцентується увага на формуванні нових соціальних груп, зростанні ролі інтелігенції та посиленні національної свідомості (Пометун, Гупан, Мороз, 2018: 10).

Окреме місце посідає сюжет участі Австро-Угорщини у Першій світовій війні. У межах інтегрованого підходу цей матеріал тісно пов'язується з українським виміром війни: створенням військових формувань, політизацією українського руху та змінами у ставленні імперської влади до національних

питань. Війна розглядається як каталізатор глибоких політичних трансформацій (Гісем, Мартинюк, 2018: 108).

Завершальним сюжетом є розпад Австро-Угорської імперії та його наслідки для українських земель. У підручниках інтегрованих курсів цей процес інтерпретується як важливий етап українського державотворення. Особлива увага приділяється подіям у Східній Галичині, формуванню українських політичних структур і проголошенню власної державності. Таким чином, розпад імперії постає не лише як фінал існування багатонаціональної держави, а й як початок нового етапу національної історії (Пометун, Гупан, Мороз, 2018: 134).

Реалізація цих сюжетів у навчальній літературі виявляє фундаментальну відмінність між різними моделями подання матеріалу. На нашу думку, важливо відзначити, що інтегровані курси історії, запроваджені в українській шкільній освіті, формують нову модель подання матеріалу, в якій історія Австро-Угорської імперії розглядається як складова ширших європейських процесів і водночас як контекст розвитку українських земель. На відміну від цього, у традиційних (неінтегрованих) підручниках всесвітньої історії та історії України відповідні сюжети подаються роздільно, що, на думку автора, часто призводить до фрагментарності знань. Інтегрований підхід дозволяє синхронізувати події та явища, проте водночас створює ризик певної поверховості викладу через обмежений навчальний час і необхідність охоплення широкого спектра тем.

Одним із ключових сюжетів є характеристика Австро-Угорської імперії як багатонаціональної держави. В інтегрованих підручниках цей аспект розглядається комплексно, однак така узагальненість інколи призводить до спрощення складних етнополітичних процесів. У неінтегрованих підручниках, навпаки, існує можливість глибшого аналізу окремих аспектів, хоча це часто відбувається за рахунок втрати цілісного бачення. Автор вважає, що інтеграція не повинна підміняти аналітичну глибину узагальненнями, оскільки це може формувати у здобувачів освіти поверхове уявлення про природу імперських систем (Секиринський, Власова, 2023: 110; Гісем, Мартинюк, 2021: 125).

Суттєві відмінності простежуються у висвітленні українських земель у складі імперії. В інтегрованих курсах цей сюжет подається у широкому європейському контексті, однак, на думку автора, іноді недостатньо уваги приділяється регіональним особливостям і локальній специфіці. У неінтегрованих підручниках історії України ці аспекти розкриваються значно детальніше, що сприяє глибшому розумінню внутрішніх процесів, але водночас обмежує можливість їх порівняння із загальноєвропейськими тенденціями. Таким чином, інтегровані курси потребують більш збалансованого поєднання макро- і мікроісторичного рівнів (Гісем, Мартинюк, 2022: 165; Власов, 2021: 122).

Проблемним аспектом інтегрованих підручників є також висвітлення національного руху. Хоча інтеграція дозволяє показати його в загальноєвропейському контексті, це іноді супроводжується зменшенням уваги до внутрішньої логіки розвитку українського руху. Автор зауважує, що надмірна універсалізація може нівелювати специфіку національного досвіду, що є критично важливим для формування історичної ідентичності. У неінтегрованих курсах цей

недолік відсутній, однак вони, своєю чергою, схильні до ізоляціонізму (Пометун, Гупан, 2021: 43; Гісем, Мартинюк, 2021: 127).

Висновки. Підсумовуючи, можна стверджувати, що висвітлення історії Австро-Угорської імперії в інтегрованих курсах базується на нових дидактичних принципах. У таких підручниках впроваджено синхронізацію історичних процесів: «Австрія» та «Галичини» вивчаються не окремо, а одночасно. Наявним є і людиноцентричний та, зокрема, соціальний вимір. Так, нові підручники зміщують акцент з «королів та битв» на життя людей. Крім того, інтегровані курси створюють можливість мультиперспективного погляду: можна побачити конкуренцію національних проектів (українського, польського, чеського) в межах однієї теми

Список використаних джерел та літератури

1. Власов В. С. Історія України. 9 клас : підручник. Київ : Генеза, 2021.
2. Гісем О. В., Мартинюк О. О. «Історія: Україна і світ. 10 клас». Київ: Ранок, 2018;
3. Гісем О. В., Мартинюк О. О. Всесвітня історія. 9 клас : підручник. Харків: Ранок, 2021
4. Гісем О. В., Мартинюк О. О. Історія України (інтегрований курс) : підручник. Харків : Ранок, 2022.
5. Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. Київ: Генеза, 2000. 360 с.
6. Пометун О. І., Гупан Н. М. Інтегрований курс історії: навч. посібник. Київ: Освіта, 2021.
7. Пометун О. І., Гупан Н. М., Мороз П. В. «Історія: Україна і світ. Інтегрований курс. 10 клас». – Київ: Освіта, 2018
8. Секиринський Д. О., Власова В. С. Всесвітня історія. Історія України (інтегрований курс) : підручник. Київ: Генеза, 2023.

УДК 37.016:930.85(477):004

Катерина СТАСЮК
(м. Суми)

Виклики цифровізації та глобалізації: як осучаснити викладання історії культури в Україні?

Анотація. У статті обґрунтовується необхідність фундаментальної модернізації викладання історії культури в умовах цифрової епохи та глобалізації. Розглядаються компетентнісний підхід, цифровізація освітнього процесу, інструменти цифрової гуманітаристики та гейміфікація як ефективні засоби підвищення мотивації та формування критичного мислення учнів. Особлива увага приділяється балансу між технологічними інноваціями та гуманістичним змістом навчання, збереженню національної культурної ідентичності в глобальному просторі, а також підготовці

викладачів нового типу. Автор аналізує як можливості, так і ризики цифрової трансформації історичної освіти в Україні..

Ключові слова: історія культури, цифровізація освіти, компетентнісний підхід, гейміфікація, цифрова гуманітаристика, глобалізація, національна ідентичність, інтерактивні технології, мотивація навчання, педагогіка 21 століття.

Науковий керівник: *Бессонова М. М.*, доцентка кафедри всесвітньої історії, міжнародних відносин та методики навчання історичних дисциплін Навчально-наукового інституту історії, права та міжнародних відносин Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка, кандидат історичних наук, доцент/

Kateryna Stasyuk (Sumy). Challenges of Digitalisation and Globalisation: How Can the Teaching of Cultural History in Ukraine Be Modernised?

Abstract. The article substantiates the need for a fundamental modernization of teaching cultural history in the context of the digital age and globalization. It explores the competency-based approach, digitalization of the educational process, tools of digital humanities, and gamification as effective means of increasing motivation and developing critical thinking among students. Particular attention is paid to maintaining a balance between technological innovations and the humanistic content of education, preserving national cultural identity in the global space, and training a new type of educators. The author analyzes both the opportunities and risks of the digital transformation of history education in Ukraine.

Keywords: cultural history, digitalization of education, competency-based approach, gamification, digital humanities, globalization, national identity, interactive technologies, learning motivation, 21st-century pedagogy.

Виклад основного матеріалу дослідження. Філософ Георг Гегель писав: «Досвід і історія вчать, що народи і уряди ніколи нічому не навчались із історії і не діяли згідно знанням, які можна було б з неї отримати» (Українська суб'єктність vs диктатура РФ, 2022:12). З цим твердженням можна погодитися, адже в XXI столітті, ми продовжуємо повторюємо помилки із минулого. Яскравим прикладом є повномасштабне вторгнення Росії на території України. Тому, що історія нас чомусь навчила, і здобувачі освіти із задоволенням вивчали її, в допомогу приходять ігрові технології.

Однією із ігрових технологій є «квест», в якому можна поєднати креативність, інтелектуальну активність, логічне мислення та елементи пригод. Учасники квесту мають можливість не лише демонструвати свої знання та вміння, але й розвивати навички командної роботи та стратегічного мислення. А також вивчати історію із зацікавленістю.

Термін «квест» спочатку використовували в назві комп'ютерних ігор, розроблених компанією Sierra On-Line. Але, з часом квестом починають називати активні екстремальні та інтелектуальні ігри (К. Журба, І. Шкільна, 2017:44).

В Україні перші організовані квести відбулися в Києві 2002 року. Кандидати педагогічних наук К. Журба та І. Шкільна зазначають, що сутність гри було пов'язано з популярними світовими творами Агати Крісті. З роками такий жанр

полюбили в усьому світі, а нині ці ігри стали ще й комп'ютерними (К. Журба, І. Шкільна, 2017:44).

В науково-педагогічній джерелах, немає єдиного визначення терміну квест, кожний дослідник по-різному його подає. Українські дослідниці К. Журба та І. Шкільна звертають увагу на те, що ключем до розуміння поняття «quest» в англійській мові є «шукати щось, виконувати завдання». На їхню думку «квест - це пошук відповідей, пригод». Вони надають таке визначення: «Квест – це аматорське інтелектуально-спортивне змагання, основою якого є послідовне виконання заздалегідь підготовлених завдань командами або окремими гравцями, виконуючи їх вони можуть продемонструвати особисту кмітливість, уміння вибудовувати логічні ланцюжки, репрезентувати свої здібності та винахідливість» (К. Журба, І. Шкільна, 2017:44-45).

Сучасна українська вчена-дидакт І. Сокол трактує поняття квест, як рольову гру (проблемного завдання), для розвитку пізнавальної та дослідницької діяльності, критичного та логічного мислення, аналітичного та творчого мислення здобувачів освіти (І. Сокол, 2013:2).

Український дослідник П. М. Щербань наголошує: «що будь яка гра є засобом розвитку уваги, спостережливості, кмітливості молоді. Гра, підвищує інтерес до матеріалу, що вивчається, стимулює пізнавальну активність» (І. Сокол, 2014:370).

Зарубіжні дидактики Берні Додж та Том Марч визначають квест як «орієнтовна діяльність, де практично вся інформація береться з мережі Інтернет». Також наголошують, що квести призначені для розвитку в здобувачів освіти та вчителя вміння аналізувати, синтезувати та оцінювати інформацію (І. Сокол, 2014:370).

Дослідник В. Шмідт тлумачить квести як міні-проекти, засновані на пошуку інформації в Інтернеті. Завдяки такому конструктивному підходу до навчання здобувачі освіти не тільки добирають і упорядковують інформацію, отриману з Інтернету, а й скеровують свою діяльність на поставлене перед ними завдання, пов'язане з їх майбутньому професію (І. Сокол, 2014:370).

Українська дослідниця А. Яковенко розкриває поняття квесту як проблемне завдання з елементами рольової гри, для виконання якого використовуються інформаційні ресурси Інтернет (І. Сокол, 2014:370).

Українські науковці І. Коляда, Я. Камбалова, С. Моцак пояснюють квест, як рольову командну гру, яка спрямована на розвиток пізнавальної та дослідницької діяльності здобувачів освіти, розвиток у них аналітичного, логічного, критичного та творчого мислення (І. Коляда, Я. Камбалова, С. Моцак, 2024:128).

У педагогічній науці, Р. Мельниченко пояснює «квест», як технологію, метод чи форму організації дослідницької діяльності, для виконання якої здобувачі освіти здійснюють пошук інформації, аналізують, синтезують її та виконують певні завдання (Р. Мельниченко, 2018:148).

Таким чином, як бачимо немає єдиного поняття, кожний дослідник трактує його по своєму, можна прослідкувати такий момент, якщо виокремити ключові

слова з кожного визначення, що квест – це сайт, міні-проекти, рольова гра, проблемне завдання, метод, технологія тощо.

Слід розглянути приклади методичних розробок ігрової технології «квест» з історії. Один із таких прикладів є розробка квесту згадуваних дослідниць К. Журби та І. Шкільної, на тему «У пошуках козацьких скарбів». Мета квесту сформувати у дітей національно-культурної ідентичності та інтересу до української культури; поглиблення знань про козацькі звичаї та традиції, народний побут; виховання любові до України, рідної мови, фольклору, а також моральних якостей взаємодопомоги, партнерства, дружби, поваги гідності (К. Журба, І. Шкільна, 2017:47).

На думку дослідниць: «Проходження усіх етапів квесту дає змогу спільно пережити позитивні емоції, відчути себе частиною українського народу, спільноти команди, краще зрозуміти а уявити конкретну історичну епоху, певні обставини. Це психологічно зближує здобувачів освіти, налаштовує на позитив і дружбу між дітьми, сприяє розвитку комунікабельності, вихованню любові до української культури, історії, мови та традицій. Крім цього, розвивається ерудиція, логічне мислення, пам’ять, увага, спостереження, відбувається актуалізація інформації, також виявляються приховані якості і здібності здобувачів освіти, тобто потенційні лідери, інтелектуали, логісти, котрі вміють прораховувати на декілька кроків вперед (К. Журба, І. Шкільна, 2017: 47).

Сутність гри полягає в тому, що здобувачі освіти діляться на групи, точніше на «рої» та виконують завдання різноманітних пакетів, які закладені у різних місцях (К. Журба, І. Шкільна, 2017: 47).

Про наступний пакет завдань вони дізнаються із ключових слів ребусів, або помічники оголошуватимуть їх після правильної відповіді. Кожний пакет завдань оцінюють відповідною кількістю балів, перемагає той, хто набере більшу кількість балів та доставить відгадані пакети із завданнями перший (К. Журба, І. Шкільна, 2017: 47).

У квесті пропонуються різноманітні завдання як: розгадування загадок, вікторина («Чи знаєш ти Україну?»; «Видатні українські персоналії»; «Багата скриня»), вгадати українську пісню за мелодією, ребуси та інші завдання (К. Журба, І. Шкільна, 2017: 47-51).

Отже, К. Журба та І. Шкільна подають нам розробку квесту, котрий проходить на відкритій або закритій території, то наступний буде відповідати сучасним подіям, котрі відбуваються в нашій країні, тобто повномасштабне вторгнення Росії на території України. По відповідним причинам, не всі здобувачі освіти можуть відвідувати школу, тому онлайн-квест є доступною альтернативою.

Як зазначають сучасні науковці І. Коляда, Я. Камбалова та С. Моцак: «Проводити цей вид квесту можливо навіть тоді, коли всі учасники знаходяться у різних місцях. Для онлайн-квесту не потрібно шукати спеціалізованого приміщення, не потрібно організовувати логістику і кудись вивозити дітей. Для участі у онлайн-квесті достатньо мати ноутбук, планшет або просто смартфон з доступом до мережі Інтернет» (І. Коляда, Я. Камбалова, С. Моцак, 2024: 132).

Згадувані вище дослідники пропонують онлайн-квест на тему: «О. Довженко – поет українського кіно». Квест проводиться на спеціальній ігровій системі, котра складається з платформ. Мета здобувачів освіти, відвідати кожну платформу та розв'язати історичні задачі. Кожна правильна відповідь дозволяє здобувачеві освіти отримати цифру, яка допоможе скласти ребус наприкінці гри. Виконання завдань на платформах дозволяє зібрати цифри, сума яких складає код, котрий є ключем до вирішення ребусу (І. Коляда, Я. Камбалова, С. Моцак, 2024: 132).

У онлайн-квесті пропонуються такі історичні завдання як: розшифрувати або зашифрувати ребус, розв'язати анаграму, підготувати мем, підготувати логлайм, скласти історико-біографічний портрет (І. Коляда, Я. Камбалова, С. Моцак, 2024: 133-137).

Таким чином, як бачимо, науковці використовували різні види історичних завдань, які допомагають здобувачу освіти краще зануритися в певну історичну події, а також розвинути особистісні якості: логічне, креативне, аналітичне мислення та інше.

Отже, квест є ефективним засобом популяризації історії, оскільки завдяки ігровій технології, можна подавати урок у нетрадиційній формі до якої всі звикли, а в більш креативнішій формі, котра урізноманітнить дні здобувачів освіти та підвищить їх зацікавленість у предметі історії.

Квест сприяє глибшому розумінню навчального матеріалу, відбувається актуалізація вже вивченого, а також розвитку аналітичного, логічного, критичного та творчого мислення. Крім того, вони покращують вміння працювати в командах і сприяють формуванню позитивних взаємовідносин між здобувачами освіти.

Список використаних джерел та літератури

1. Коляда, Я. Камбалова, С. Моцак 2024. Історичний онлайн-квест як інноваційна технологія позанавчальної діяльності зі здобувачами освіти покоління зумерів. Київ: Педагогічна освіта: теорія і практика, 128-144

2. І. Сокол 2013. Квест як сучасна інноваційна технологія навчання. Рівне: Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти: Збірник наукових праць. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету, 168-171

3. І. Сокол 2014. Класифікація квестів. Запоріжжя: Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах, 370-375

4. К. Журба, І. Шкільна 2017. Квест як засіб формування національно-культурної ідентичності підлітків. Київ: Рідна школа, 44-52

5. Р. Мельниченко 2018. Квест як технологія розвитку креативності майбутніх вчителів біології. Київ: Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова, 148-152

Українська суб'єктність vs диктатура РФ. 2022. Київ: освіта і суспільство, 12

УДК 373.5.016:94(477):322

Валентин ПАСЄВІН
(м. Суми)

Вивчення теми «Становище церкви в роки «Відлиги»» на уроках історії України в 11 класі загальноосвітньої школи

Анотація. Розглянуто особливості вивчення теми «Становище церкви в роки Відлиги» на уроках історії України в 11 класі. Проаналізовано специфіку державно-церковних відносин у період хрущовської «відлиги», основні прояви антирелігійної політики радянської влади та її вплив на духовне життя українського суспільства. Визначено місце теми у шкільному курсі історії України, охарактеризовано сучасні методичні підходи до її викладання, зокрема використання історичних джерел, проблемного навчання та інтерактивних методів роботи. Обґрунтовано значення теми для формування історичної компетентності, критичного мислення та громадянської свідомості учнів.

Ключові слова: церква, хрущовська «відлига», державно-церковні відносини, антирелігійна політика, історія України, методика навчання історії.

Науковий керівник: *Оліцький В. О.*, доцент кафедри історії України Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка, кандидат історичних наук, доцент.

Valentyn Pasievin **(Sumy). Teaching the Topic ‘The Position of the Church during the Khrushchev Thaw’ in Grade 11 Ukrainian History Lessons at General Secondary School**

Abstract. The article examines the specific features of teaching the topic ‘The Position of the Church during the Khrushchev Thaw’ in Grade 11 Ukrainian history lessons. It analyses the nature of state–church relations during the Khrushchev Thaw, the principal manifestations of the Soviet authorities’ anti-religious policy, and its impact on the spiritual life of Ukrainian society. The place of this topic within the school course of Ukrainian history is defined, and contemporary methodological approaches to its teaching are characterised, including the use of historical sources, problem-based learning, and interactive teaching methods. The importance of the topic for developing students’ historical competence, critical thinking, and civic awareness is substantiated.

Keywords: Church, Khrushchev Thaw, state–church relations, anti-religious policy, history of Ukraine, history teaching methods.

Постановка проблеми. Період «хрущовської відлиги» посідає важливе місце в історії України другої половини ХХ ст., оскільки саме в цей час відбувалися суперечливі процеси часткової лібералізації радянського суспільства та одночасного посилення ідеологічного контролю з боку держави. Особливе місце в політиці радянської влади займало релігійне питання, адже комуністичний

режим розглядав церкву як ідеологічного конкурента у формуванні світогляду населення.

Вивчення становища церкви в роки «відлиги» у шкільному курсі історії України є важливим складником формування історичної компетентності учнів 11 класу. Аналіз державно-церковних відносин дозволяє учням краще зрозуміти особливості функціонування тоталітарної системи, механізми ідеологічного впливу радянської влади та наслідки обмеження свободи совісті.

Актуальність теми зумовлена необхідністю вдосконалення методики викладання історії України в старших класах. Сучасна школа орієнтується не лише на засвоєння фактів, а й на розвиток уміння аналізувати історичні процеси, працювати з документами та формувати власні судження щодо подій минулого.

Метою роботи є аналіз особливостей вивчення теми «Становище церкви в роки Відлиги» на уроках історії України в 11 класі та визначення ефективних методів її викладання.

Виклад основного матеріалу дослідження. Період «хрущовської відлиги» розпочався після смерті Й. Сталіна у 1953 р. та був пов’язаний із процесами десталінізації радянського суспільства. Важливим етапом став XX з’їзд КПРС 1956 р., на якому М. Хрущов засудив культ особи Сталіна та окремі прояви масових репресій. У суспільстві виникли очікування демократизації та певного послаблення державного контролю, однак зміни у державно-церковних відносинах виявилися суперечливими.

На початку періоду «відлиги» радянська влада дещо пом’якшила політику щодо релігійних організацій. Частина церков отримала можливість офіційно функціонувати, однак уже наприкінці 1950-х рр. М. Хрущов розпочав масштабну антирелігійну кампанію, спрямовану на обмеження впливу церкви та утвердження атеїстичної ідеології.

У роки антирелігійної кампанії значно посилився адміністративний тиск на релігійні організації. Влада масово закривала церкви, монастирі та духовні навчальні заклади. Священнослужителі перебували під постійним контролем державних органів, а релігійна діяльність суворо обмежувалася законодавством. Особливо активною була атеїстична пропаганда через систему освіти, засоби масової інформації та культурні установи.

Складним залишалося становище Української православної церкви, яка діяла під контролем держави. Значного тиску зазнавали протестантські громади, а Українська греко-католицька церква після ліквідації у 1946 р. продовжувала існувати підпільно. Незважаючи на державний тиск, релігія продовжувала відігравати важливу роль у житті значної частини населення.

Тема становища церкви в роки «хрущовської відлиги» вивчається у курсі історії України 11 класу в межах тем, присвячених десталінізації та суспільно-політичному життю другої половини 1950-х — початку 1960-х рр. У шкільних підручниках основна увага приділяється політиці М. Хрущова, антирелігійній кампанії та її наслідкам.

Вивчення цієї теми має важливе освітнє та виховне значення. Аналіз державно-церковних відносин дозволяє учням зрозуміти особливості

функціонування радянської тоталітарної системи, а також усвідомити значення свободи совісті та прав людини у демократичному суспільстві.

Особливого значення набуває робота з історичними джерелами. Учні можуть аналізувати уривки з партійних постанов, статистичні дані щодо закриття церков, спогади очевидців, фотографії та архівні документи. Така діяльність сприяє розвитку критичного мислення та навичок аналізу інформації.

Ефективне вивчення теми потребує використання сучасних методичних підходів. Одним із найбільш результативних методів є проблемне навчання. Учитель може пропонувати учням дискусійні питання, наприклад: «Чому радянська влада вважала церкву загрозою?» або «Чи можна вважати період "відлиги" часом реальної свободи совісті?». Подібні завдання сприяють розвитку аналітичного мислення та вміння аргументувати власну позицію.

Доцільним є також використання інтерактивних методів навчання: роботи в групах, історичних дебатів, тематичних презентацій та практичних занять. Важливу роль відіграють візуальні матеріали — фотографії, антирелігійні плакати, документальні кадри та історичні карти.

Під час викладання теми важливо дотримуватися принципів об'єктивності та історизму. Учитель повинен створювати умови для самостійного аналізу учнями історичних фактів і документів, не нав'язуючи власних світоглядних позицій.

Вивчення теми «Становище церкви в роки відлиги» сприяє формуванню історичної компетентності учнів. Школярі навчаються аналізувати історичні процеси, визначати причини та наслідки антирелігійної політики радянської влади, а також оцінювати її вплив на духовне життя суспільства.

Тема має також значний виховний потенціал. Її вивчення сприяє формуванню поваги до прав людини, свободи совісті та толерантного ставлення до різних світоглядних позицій. Аналіз подій цього періоду допомагає учням усвідомити цінність демократичних свобод і значення духовної спадщини українського народу.

Висновки. Отже, дослідження теми «Становище церкви в роки Відлиги» у шкільному курсі історії України є важливим елементом сучасної історичної освіти, оскільки поєднує пізнавальний, виховний та громадянський аспекти навчання.

Список використаних джерел та літератури

1. Бондаренко В. Д., 1999. Історія релігії в Україні. Київ: Либідь, 480.

2. Киридон А. М., 2016. Державно-церковні відносини в радянській Україні (1940–1980-ті роки). Київ: Інститут історії України НАН України, 320.

3. Кисельов О. С., 2005. Православна церква в Україні в умовах радянської дійсності (1940–1960-ті рр.). Київ: Наукова думка, 280.

4. Пометун О. І., Фрейман Г. О., 2006. Методика навчання історії в школі. Київ: Генеза, 328.

5. Смолій В. А., 2013. Історія України: навчальний посібник. Київ: Академвидав, 656.

6. Шліхта Н., 2011. Церква тих, хто вижив. Радянська Україна, середина 1940-х – початок 1970-х років. Харків: Акта, 400.
7. Щупак І. Я., 2019. Історія України. 11 клас. Київ: Оріон, 256.

УДК 37.013.8:004.056

Вікторія НИГОДА
(м. Київ)

Медіаосвіта в умовах цифрових інформаційних загроз

Анотація. У тезах досліджується значення медіаосвіти в умовах поширення цифрових інформаційних загроз у сучасному суспільстві. Проаналізовано вплив дезінформації, фейкових новин, інформаційних маніпуляцій та цифрової пропаганди на формування громадської думки. Визначено роль медіаграмотності та критичного мислення як необхідних складових підготовки особистості до безпечної взаємодії з медіапростором. Особливу увагу приділено підготовці майбутніх педагогів до роботи в умовах цифрового інформаційного середовища та необхідності інтеграції медіаосвіти в освітній процес.
Ключові слова: медіаосвіта, медіаграмотність, цифрові загрози, критичне мислення, інформаційна безпека, медіакомпетентність.

Науковий керівник: *Богомаз О. Ю.,* старший викладач кафедри методології та методики суспільних дисциплін історичного факультету УДУ імені Михайла Драгоманова, доктор філософії у галузі освіта/педагогіка.

Nyhoda Viktoriia **(Kyiv).** **Media Education in the Context of Digital Information Threats**

Annotation. The theses examine the importance of media education in the context of the spread of digital information threats in modern society. The influence of disinformation, fake news, information manipulation, and digital propaganda on public opinion formation is analyzed. The role of media literacy and critical thinking as necessary components of preparing individuals for safe interaction with the media space is determined. Particular attention is paid to the training of future teachers for work in the digital information environment and the need to integrate media education into the educational process.
Keywords: media education, media literacy, digital threats, critical thinking, information security, media competence.

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку інформаційного суспільства характеризується стрімким поширенням цифрових технологій та активним використанням медіаресурсів у повсякденному житті. Разом із позитивними можливостями цифровізації зростає і кількість інформаційних загроз, серед яких особливе місце займають дезінформація, фейкові повідомлення, маніпулятивний

контент та інформаційно-психологічний вплив через соціальні мережі й онлайн-платформи. В умовах глобалізації інформаційного простору суспільство потребує ефективних механізмів захисту від деструктивного впливу медіа.

У зв'язку з цим особливого значення набуває медіаосвіта як складова сучасної освіти, спрямована на формування медіаграмотності, розвитку критичного мислення та навичок аналізу інформації. Саме медіаосвіта дозволяє людині усвідомлено сприймати інформаційні потоки, оцінювати достовірність джерел та протидіяти маніпулятивним технологіям. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю підготовки молоді та майбутніх педагогів до ефективної діяльності в умовах цифрових інформаційних загроз.

Історіографія питання. Теоретичні основи медіаосвіти та медіаграмотності досліджували зарубіжні й українські науковці. Значний внесок у розвиток медіапедагогіки зробив Л. Мастерман, який розглядав медіаосвіту як засіб розвитку критичної автономії особистості та здатності самостійно аналізувати медіаконтент. Важливими є також праці К. Базелгет, яка обґрунтовувала необхідність формування вміння розуміти природу медіа та принципи створення інформаційного продукту.

Проблеми медіаграмотності, інформаційної безпеки та цифрових комунікацій в українському науковому просторі досліджують О. Волошенюк, В. Іванов, Г. Почепцов, Л. Найдьонова, С. Терепищий та інші науковці. У їхніх працях медіаосвіта розглядається як один із ключових механізмів формування інформаційної стійкості суспільства в умовах цифрових викликів та гібридних інформаційних операцій. У їхніх працях акцентується увага на небезпеці інформаційних маніпуляцій та ролі освіти у формуванні стійкості суспільства до деструктивного медіавпливу. Окремі аспекти професійної підготовки педагогів у сфері медіаосвіти розглядає О. Богомаз, яка наголошує на необхідності розвитку медіаграмотності сучасного вчителя.

Постановка завдання. Метою дослідження є визначення ролі медіаосвіти у формуванні стійкості особистості до цифрових інформаційних загроз.

Для реалізації поставленої мети визначено такі завдання: проаналізувати сутність поняття «медіаосвіта» в умовах цифровізації суспільства; визначити основні цифрові інформаційні загрози сучасного медіапростору; з'ясувати роль медіаграмотності у формуванні критичного мислення; охарактеризувати значення підготовки майбутніх педагогів у сфері медіаосвіти.

Виклад основного матеріалу. У сучасному науковому дискурсі медіаосвіта розглядається як важливий напрям освітньої діяльності, спрямований на формування навичок свідомої та безпечної взаємодії з інформаційним простором. На думку Л. Мастермана, медіаосвіта повинна навчати не лише сприймати інформацію, а й критично аналізувати її зміст, виявляти приховані смисли та розуміти механізми впливу медіа на аудиторію (Мастерман, 1998).

К. Базелгет визначає медіаосвіту через систему базових понять, пов'язаних із джерелами інформації, мовою медіа, технологіями створення контенту та особливостями взаємодії аудиторії з медіапродукцією (Базелгет, 1992). Такий

підхід дозволяє сформувати в людини здатність не лише отримувати інформацію, а й оцінювати її достовірність та соціальний вплив.

Сьогодні цифровий медіапростір став одним із головних інструментів впливу на суспільну свідомість. Соціальні мережі, месенджери та онлайн-платформи забезпечують надзвичайно швидке поширення інформації, однак водночас створюють сприятливі умови для поширення фейкових новин, дезінформації та маніпулятивного контенту. Значна частина користувачів сприймає інформацію без перевірки джерел, що підсилює ризики інформаційного впливу на масову свідомість. Соціальні мережі, відеохостинги, месенджери та онлайн-медіа забезпечують швидке поширення інформації, однак одночасно створюють умови для маніпуляцій і дезінформації. Значна кількість користувачів сприймає інформацію без належної перевірки джерел, що сприяє поширенню фейкових новин та інформаційних провокацій.

Г. Почепцов зазначає, що сучасні інформаційні війни базуються не лише на передачі певних повідомлень, а й на формуванні необхідних емоційних реакцій та моделей поведінки аудиторії. Саме тому медіа стають ефективним інструментом психологічного впливу та маніпуляції масовою свідомістю (Почепцов, 2015).

У таких умовах медіаграмотність виступає необхідною складовою інформаційної безпеки особистості. Вона передбачає здатність критично оцінювати медіаконтент, перевіряти інформацію, аналізувати джерела та усвідомлювати можливі маніпулятивні впливи. На думку О. Волошенюк і В. Іванова, медіаграмотність допомагає формувати активну громадянську позицію та сприяє відповідальному ставленню до споживання інформації (Іванов, Волошенюк, 2012).

Особливого значення медіаосвіта набуває у процесі професійної підготовки майбутніх педагогів. Учитель у сучасному інформаційному суспільстві повинен не лише володіти фаховими знаннями, а й уміти працювати з цифровими ресурсами, аналізувати інформацію та навчати цього здобувачів освіти. Педагог стає посередником між учнем і сучасним медіасередовищем, допомагаючи формувати навички безпечного використання інформації.

О. Богомаз підкреслює, що медіаграмотність учителя є важливим чинником формування свідомого ставлення молоді до інформації та розвитку критичного мислення в освітньому процесі (Богомаз, 2022: 265). Дослідниця наголошує, що сучасний педагог повинен виступати не лише джерелом знань, а й медіапосередником, який допомагає здобувачам освіти орієнтуватися в цифровому інформаційному просторі та безпечно взаємодіяти з медіасередовищем. У зв’язку з цим підготовка педагогів повинна передбачати використання сучасних методик аналізу медіатекстів, практичну роботу з цифровими платформами та формування навичок розпізнавання інформаційних маніпуляцій.

Важливою умовою ефективної медіаосвіти є інтеграція її елементів у викладання суспільствознавчих дисциплін. Саме ці предмети створюють можливість для розвитку критичного мислення, аналізу суспільних процесів та формування інформаційної культури молоді. Практична робота з

медіаматеріалами, аналіз інформаційних повідомлень і дискусії щодо достовірності джерел сприяють підвищенню рівня медіакомпетентності здобувачів освіти.

Висновки. Отже, медіаосвіта в умовах цифрових інформаційних загроз є важливою складовою сучасного освітнього процесу та одним із засобів забезпечення інформаційної безпеки суспільства. Формування медіаграмотності, розвитку критичного мислення та навичок аналізу інформації дозволяє особистості ефективно орієнтуватися в сучасному медіапросторі та протидіяти дезінформації.

Особливу роль у цьому процесі відіграють педагоги, які повинні володіти високим рівнем медіакомпетентності та впроваджувати медіаосвітні практики в освітню діяльність. Ефективна підготовка майбутніх учителів до роботи в цифровому середовищі сприятиме формуванню медіакультури суспільства, розвитку відповідального ставлення до інформації та підвищенню стійкості до сучасних інформаційних загроз.

Список використаних джерел та літератури

1. Базелгет К., Беворт Е., Савіно Ж. Л., 1992. L'Education aux médias dans le monde: Nouvelles orientations. Paris–London: BFI, CLEMI, UNESCO, 120.

2. Богомаз О. Ю., 2022. Чому вчитель має бути медіаграмотним? Актуальні питання гуманітарних наук, 47(1), 263–267.

3. Волошенюк О. В., Іванов В. Ф. (ред.), 2012. Медіаосвіта та медіаграмотність. Київ: Центр вільної преси, 352.

4. Концепція впровадження медіаосвіти в Україні, 2016. Київ: Інститут соціальної та політичної психології НАПН України.

5. Мастерман Л., 1998. Teaching the Media. London: Comedia Press.

6. Почепцов Г. Г., 2015. Інформаційні війни. Київ: Києво-Могилянська академія, 497.

7. Терепищий С., Костенко А., Богомаз О., 2021. Наукові підходи до медіаграмотності освітян. Вища освіта України, 2(81), 53–59.

8. Recommendation. Media Education. Council of Europe, 2000. Available at: Council of Europe

УДК 373.5.016:94(477):37.091.33-028.22

Аліна САНЖАРОВСЬКА
(м. Київ)

Технологія «скрайбінг» як засіб навчання: формування уявлень про воєнну історію у здобувачів освіти покоління зумерів на уроках історії України у 8 класі

Анотація. У доповіді розглянуто технологію «скрайбінг», як засіб навчання історії України у 8 класі загальноосвітньої школи, зокрема при формуванні уявлень здобувачів освіти про воєнну історію та історію воєн.

Ключові слова: зумери, скрайбінг, освіта, історія, знання, події, інформація.

Науковий керівник: *Коляда І. А.*, професор кафедри методології та методики навчання суспільних дисциплін історичного факультету УДУ імені Михайла Драгоманова, доктор історичних наук, професор.

Alina Sanzharovska **(Kyiv). Scribing Technology as a Teaching Tool: Developing Generation Z Students' Understanding of Military History in Grade 8 Ukrainian History Lessons**

Abstract. The paper examines the use of scribing as a tool for teaching the history of Ukraine in Grade 8 of general secondary school, particularly for developing students' understanding of military history and the history of warfare.

Keywords: Generation Z, scribing, education, history, knowledge, events, information.

Численні дослідження ефективності сприйняття інформації здобувачами освіти показують, що більшість учнів найкраще сприймають інформацію через візуальне сприйняття. Яскраві ілюстрації та відео допомагають краще запам'ятати інформацію, а також якісно її зрозуміти. Розвиток сучасних інноваційних технологій дозволяє використовувати різні методики для ідентифікації образу, виокремлення потрібної інформації, побудови та розвитку гіпотези [2, с. 49].

Метою впровадження методу скрайбінг є передача інформації через візуальну подачу. Графічні зображення доступно пояснюють матеріал. Особливо актуальним цей метод є для вивчення історії України. Покоління зумерів постійно перебуває у великому інформаційному потоці. Використання методу скрайбінг допоможе здобувачам освіти визначити ключову мету поданої інформації, якісно її опрацювати, запам'ятати і в подальшому дасть змогу якісно інтерпретувати подані факти [6].

Праці Андрощук І. В. та Андрощук І. П. на прикладах доводять ефективність скрайбінгу на уроках історії України. Робота зосереджується на конкретних прикладах та визначенні значущості їх використання. Своєю чергою Безуглий Д. зосереджується на технології скрайбінгу як засобу якісної підготовки вчителя. Денисенко С. визначає сучасні форми візуальної передачі інформації через сучасні інноваційні технології. Житньова Н. звертає увагу на сучасні вимоги до подачі інформації через метод скрайбінгу.

Скрайбінг – це специфічний метод подачі інформації, який передбачає візуальний супровід озвученої інформації; візуалізація повинна відповідати почутій інформації та виступає допоміжним стимулом для запам'ятовування та осмислення історичних фактів і подій [1, с. 68].

Скрайбінг має на меті допомогти опановувати системність подій в українській історії. Особливо актуальним такий метод сприйняття інформації є для здобувачів освіти покоління зумерів, адже важливість та доцільність використання різноманітних гаджетів на уроках історії для них не є новизною [3, с. 49]. Вони постійно перебувають в інформаційному потоці, а візуалізація потоку історичної інформації тільки покращить сприйняття та осмислення всієї глибини проблематики курсу історії України, що вивчається протягом 8 класу.

Адже варто пам’ятати про особливі історичні події, які насичені битвами, адміністративними, релігійними та військовими перетвореннями. Особливу увагу варто приділити культурній складовій, адже зумерам важливо наочно бачити всі культурні особливості цього періоду. Візуалізація бойових дій, політичних діячів, соціального життя та культурних моментів створить простір для умовного «дотику» до важливого історичного періоду [5, с. 175].

Розрізняють декілька видів скрайбінгу, які використовуються на всіх етапах уроків історії у школі:

1. Малюнки – використовують як готові малюнки або схеми, так і в процесі розповіді вчитель малює на екрані або дошці потрібні зображення;

2. Аплікаційний – використовуються готові аплікації різного виду, а також готові малюнки, які накладаються одне на одного в процесі навчання;

3. Магнітний – зображення або ілюстрації прикріплюються за допомогою магнітів до поверхні дошки;

4. Фланелеграфічний – відрізняється тим, що зображення прикріплюються не магнітом, а за допомогою липучок до спеціальної ворсистої поверхні;

5. Відеоскрайбінг – яскраві відео, які супроводжують певні частини уроку та якісно візуалізують питання, такі методи варто використовувати на уроках історії для здобувачів освіти покоління зумерів [3, с. 49].

Тож метод скрайбінгу якнайкраще проявляється на уроках історії України. Запровадження такого методу на уроках дасть можливість здобувачам освіти покоління «зумерів» якісно вивчити воєнну історію країни. У восьмому класі програма насичена воєнними подіями та численними бойовими баталіями, лише на словах важко пояснити всі тонкощі тогочасних подій. Метод скрайбінгу стане в пригоді викладачам, які мають на меті створювати якісні та цікаві уроки для здобувачів освіти та хочуть вибудовувати якісне уявлення про історичні події в учнів.

Список використаних джерел та літератури

1. Андрощук І. В. Андрощук І. П. Скрайбінг-презентація як засіб підвищення ефективності освітнього процесу в закладах загальної середньої освіти. Київ, 2019. Том 72. № 4. 67–80.

2. Безуглий Д. Технології візуалізації навчального матеріалу у фаховій підготовці сучасного вчителя. Вісник Черкаського університету. Черкаси: 2016. № 11. 48–52.

3. Денисенко С. Сучасні форми візуального представлення інформації і можливості їх використання в інформаційно-освітньому просторі. Матеріали наук.-практ. семінару кафедри репрографії КПІ ім. Сікорського, 24 жовтня 2018 р. Київ: «Політехніка», 2018. 47–50.

4. Дев’ять прийомів візуалізації на уроці. URL: http://naurok.com.ua.post/9–priyomiv –vizualizaci–dlua–vikoristannya– na–uroci

5. Житньова Н. Технології візуалізації в сучасних освітніх трендах. Відкрите освітнє середовище сучасного університету. Київ: 2016. № 2. 170–178.

6. Метод «скрайбінг» яскраве подання навчального матеріалу Журнал «На урок». 2018. URL: http: //naurok. com. ua /post/ metod – scribing – yaskrave podannua – navchalnogo – materialu.

7. Огляд сервісів для розробки скрайбінг-презентацій Електронний ресурс для вчителів з основ технологій скрайбінгу. URL: http://sites.gogle.com/site/ckrajbing

УДК 37.013.8:316.77:355.01

Ангеліна БОНДАР
(м. Київ)

Роль медіаосвіти у формуванні стійкості до інформаційних загроз в умовах гібридної війни

Анотація. У тезах розглядається роль медіаосвіти у формуванні стійкості особистості та суспільства до інформаційних загроз в умовах гібридної війни. Акцентовано увагу на значенні медіаграмотності, критичного мислення та навичок аналізу інформації у процесі протидії дезінформації, пропаганді та маніпулятивним впливам. Визначено, що система освіти відіграє важливу роль у підготовці громадян до безпечного сприйняття медіаконтенту та формування відповідального ставлення до інформаційного простору. Обґрунтовано необхідність інтеграції медіаосвітніх практик у викладання суспільних дисциплін як одного з ефективних механізмів зміцнення інформаційної безпеки держави.

Ключові слова: медіаосвіта, медіаграмотність, критичне мислення, медіакомпетентність, інформаційне суспільство, учитель.

Науковий керівник: *Богомаз О. Ю.,* старий викладач кафедри методології та методики суспільних дисциплін історичного факультету УДУ імені Михайла Драгоманова, доктор філософії у галузі освіта/педагогіка.

Bondar Angelina **(Kyiv). The Role of Media Education in Building Resilience to Information Threats in the Context of Hybrid Warfare**

Annotation. The theses examine the role of media education in developing the resilience of individuals and society to information threats in the conditions of hybrid warfare. Particular attention is paid to the importance of media literacy, critical thinking, and information analysis skills in counteracting disinformation, propaganda, and manipulative influences. It is determined that the education system plays an important role in preparing citizens for the safe perception of media content and in fostering a responsible attitude toward the information space. The necessity of integrating media education practices into the teaching of social disciplines as one of the effective mechanisms for strengthening the information security of the state is substantiated.

Keywords. media education, media literacy, critical thinking, media competence, information society, teacher.

Постановка проблеми. В умовах розвитку цифрового інформаційного простору та поширення гібридних форм війни проблема захисту суспільства від інформаційних загроз набуває особливої актуальності. Сучасні медіа стали не лише засобом передачі інформації, а й інструментом впливу на суспільну свідомість, формування громадської думки та маніпулювання нею. Поширення дезінформації, фейкових новин, пропаганди та інформаційно-психологічних впливів створює загрозу для інформаційної безпеки держави та суспільної стабільності.

У зв'язку з цим особливого значення набуває медіаосвіта як важливий засіб формування медіаграмотності, критичного мислення та здатності до аналізу інформації. Освітнє середовище, зокрема викладання суспільних дисциплін, має значний потенціал у підготовці молоді до свідомого сприйняття медіаконтенту та протидії маніпулятивним впливам. Практичне значення дослідження полягає у визначенні ролі медіаосвіти у зміцненні стійкості особистості та суспільства до інформаційних загроз в умовах гібридної війни.

Історіографія проблеми. Проблема ролі медіаосвіти у формуванні стійкості до інформаційних загроз в умовах гібридної війни знайшла відображення у працях як зарубіжних, так і українських дослідників. Теоретичні засади медіаосвіти розробляли К. Базелгет і Л. Мастерман, які наголошували на важливості критичного сприйняття медіа та розвитку «критичної автономії» особистості.

В українському науковому просторі питання медіаграмотності та інформаційної безпеки досліджують О. Волошенюк, В. Іванов, Г. Почепцов та інші. У їхніх працях медіаосвіта розглядається як важливий засіб протидії дезінформації, маніпуляціям і пропаганді в умовах гібридної війни. Особлива увага приділяється розвитку критичного мислення та підготовці педагогів до роботи в сучасному інформаційному середовищі.

Постановка завдання. Визначили такі завдання: проаналізувати сутність поняття «медіаосвіта» та її основні складові; визначити роль медіаграмотності у формуванні критичного мислення особистості; розкрити значення підготовки майбутніх учителів суспільствознавчих дисциплін у сфері медіаосвіти.

Виклад основного матеріалу. Для розкриття завдань даного наукового дослідження важливо уточнити зміст поняття «медіаосвіта». На думку британської медіапедагогині К. Базелгет, її сутність розкривається через систему шести базових понять: медіаагенція як джерело створення інформації (media agency), класифікація медіа (media category), технологічні особливості медіа (media technology), мова медіа (media language), аудиторія медіа (media audience), а також процеси репрезентації та інтерпретації медіаконтенту (media representation) (Базелгет, 1992).

Важливий внесок у розвиток західної термінології, теоретичних засад і методики медіаосвіти зробив відомий британський дослідник Л. Мастерман. На його думку, основне завдання медіаосвіти полягає не лише у формуванні

критичного мислення, а й у досягненні стану «критичної автономії» особистості (Мастерман, 1998).

У документах Ради Європи поняття медіаосвіти (media education) трактується як освітній процес, спрямований на формування медіакомпетентності. Йдеться про розвиток уміння критично сприймати та осмислювати медіаконтент, що є важливою передумовою виховання свідомих і відповідальних громадян, здатних формувати та аргументовано висловлювати власну позицію на основі отриманої інформації. Такий підхід допомагає людині знаходити необхідні відомості, аналізувати їх, розпізнавати політичні, економічні, соціальні й культурні інтереси, які можуть стояти за інформаційними повідомленнями.

Крім того, медіаосвіта сприяє розвитку навичок інтерпретації та створення медіаповідомлень, а також усвідомленого вибору засобів комунікації. Вона забезпечує реалізацію права людини на свободу слова та доступ до інформації, що позитивно впливає не лише на особистісний розвиток, а й активізує участь у суспільному житті та взаємодію з іншими. Саме тому розвиток медіаосвіти розглядається як важлива складова концепції безперервного навчання впродовж усього життя (Council of Europe, 2000).

Медіаосвіта покликана формувати знання та навички, необхідні для: 1) аналізу, критичного сприйняття й створення медіатекстів; 2) розпізнавання джерел інформації, а також політичних, соціальних, економічних і культурних інтересів та контекстів, пов'язаних із медіаповідомленнями; 3) тлумачення змісту медіатекстів і цінностей, які вони транслюють; 4) свідомого вибору медіазасобів для підготовки й поширення власного контенту та налагодження взаємодії з цільовою аудиторією; 5) забезпечення відкритого доступу до медіаресурсів як для отримання інформації, так і для створення власної медіапродукції (Іванов, Волошенюк, 2012).

У «Концепції впровадження медіаосвіти в Україні» медіаосвіта трактується як складова освітнього процесу, метою якої є розвиток медіакультури суспільства та підготовка людини до безпечної, свідомої й результативної взаємодії із сучасним медіапростором. Це охоплює роботу як із традиційними засобами масової інформації — пресою, радіо, кіно і телебаченням, так і з новітніми медіа, зокрема інтернетом, мобільним зв'язком та комп'ютерно опосередкованою комунікацією, з урахуванням постійного розвитку інформаційно-комунікаційних технологій (Концепція впровадження медіа-освіти в Україні, 2010).

У сучасних умовах медіаграмотність стала невід'ємною складовою освітнього процесу, а в деяких закладах освіти її вже впроваджують як самостійну навчальну дисципліну. У зв'язку з цим особливо актуальним є питання підготовки педагогів, які зможуть якісно викладати цей напрям. Важливе місце у такій підготовці належить учителям суспільствознавчих предметів, адже саме вони повинні володіти високим рівнем медіаграмотності, необхідним для діяльності в умовах сучасного інформаційного суспільства.

Належний рівень професійної підготовки дає змогу майбутнім педагогам критично оцінювати медіаконтент, виявляти неправдиву інформацію та маніпулятивні технології, а також формувати ці навички в учнів. Сьогодні

вчитель виконує не лише функцію передавання знань, а й допомагає здобувачам освіти орієнтуватися в інформаційному просторі та свідомо працювати з медіа. Саме тому розвиток медіаграмотності педагогів є важливим чинником становлення суспільства з розвиненим критичним мисленням (Богомаз, 2022: 265).

Професійна підготовка майбутніх учителів суспільствознавчих дисциплін має ґрунтуватися на поєднанні теоретичних знань із практичною діяльністю. Це передбачає роботу з аналізом медіаматеріалів, створенням власних проєктів, розвитком навичок критичного мислення та залученням фахівців медіасфери для глибшого розуміння сучасного інформаційного середовища. Комплексний підхід до такої підготовки сприяє формуванню медіаграмотного суспільства (Богомаз, 2022: 265).

Висновки. Медіаосвіта та медіаграмотність сьогодні набувають особливого значення в умовах стрімкого розвитку інформаційного простору й посилення впливу медіа на суспільство. Формування навичок критичного сприйняття інформації, уміння аналізувати медіаконтент, розпізнавати маніпуляції та свідомо працювати з різними джерелами інформації є важливою передумовою становлення активного й відповідального громадянина. У цьому процесі ключова роль належить учителям суспільствознавчих дисциплін, адже саме вони мають не лише володіти високим рівнем медіаграмотності, а й передавати ці знання учням.

Ефективна підготовка майбутніх педагогів повинна поєднувати теоретичні засади медіаосвіти з практичними формами роботи, спрямованими на розвиток критичного мислення та навичок взаємодії з сучасним медіасередовищем. Лише комплексний підхід до професійної підготовки вчителів сприятиме формуванню медіакультури суспільства, підвищенню стійкості до інформаційних загроз і розвитку свідомого ставлення до інформації в умовах сучасного інформаційного суспільства.

Список використаних джерел та літератури

1. Базелгет К., Беворт Е., Савіно Ж. Л., 1992. L’Education aux médias dans le monde: Nouvelles orientations. Paris–London: BFI, CLEMI, UNESCO, 120.

2. Богомаз О., 2022. Чому вчитель має бути медіаграмотним? Актуальні питання гуманітарних наук, 47(1), 263–267.

3. Волошенюк О. В., Іванов В. Ф. (ред.), 2012. Медіаосвіта та медіаграмотність. Київ: Центр вільної преси, 352.

4. Концепція впровадження медіа-освіти в Україні. Інститут соціальної та політичної психології НАПН України. Available at: Інститут соціальної та політичної психології НАПН України (accessed: 13 May 2026).

5. Мастерман Л., 1998. Teaching the Media. London: Comedia Press.

6. Recommendation. Media Education. Council of Europe. Available at: Council of Europe (accessed: 13 May 2026).

УДК 37.016:94:32.019.5

Дмитро ТВЕРЕЗОВСЬКИЙ
(м. Суми)

Історична освіта як чинник опору російським ідеологічним маніпуляціям

Анотація. Розглянуто механізми використання історії в офіційному російському дискурсі для обґрунтування територіальних претензій та заперечення української суб'єктності. На прикладі аналізу інтерв'ю В. Путіна Т. Карлсону висвітлено методи підміни історичних фактів ідеологічними наративами та створення маніпулятивного «історичного каркаса» для виправдання війни. Висвітлено трансформацію українських шкільних програм, спрямовану на переосмислення минулого через україноцентричний підхід та відкриття замовчуваних раніше тем. Доведено, що розвиток критичного мислення та аналіз механізмів конструювання історичних міфів є фундаментальною умовою збереження державного суверенітету та забезпечення інформаційної гігієни в сучасному медіапросторі.

Ключові слова: історична освіта, історична пам'ять, національна безпека, україноцентризм, ідеологічні наративи, пропаганда, критичне мислення, національна ідентичність, гібридна агресія.

Науковий керівник: *Крупеня І. М.*, доцентка Навчально-наукового інституту історії, права та міжнародних відносин Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка, кандидат політичних наук, доцент.

Dmytro Tveresovskyi **(Sumy). Historical Education as a Factor in Resisting Russian Ideological Manipulation**

Abstract. This study examines the mechanisms by which history is used in official Russian discourse to justify territorial claims and deny Ukrainian sovereignty. Using an analysis of V. Putin's interview with T. Carlson as an example, it highlights methods of substituting historical facts with ideological narratives and creating a manipulative "historical framework" to justify war. The article highlights the transformation of Ukrainian school curricula aimed at rethinking the past through a Ukraine-centric approach and addressing previously silenced topics. It demonstrates that the development of critical thinking and the analysis of mechanisms for constructing historical myths are fundamental prerequisites for preserving state sovereignty and ensuring information hygiene in the contemporary media landscape.

Keywords: Historical education, historical memory, national security, Ukrainocentrism, ideological narratives, propaganda, critical thinking, national identity, hybrid aggression.

Постановка проблеми. У сучасних умовах гібридної агресії історична пам'ять перетворилася на один із ключових інструментів ведення війни. Російська ідеологічна машина активно використовує фальсифікацію минулого для обґрунтування територіальних претензій та заперечення суб'єктності української

держави. У цьому контексті історична освіта перестає бути лише сферою накопичення знань, а стає критичним елементом національної безпеки.

Михайло Грушевський у праці «Історія і її соціально-виховуюче значення» наголошував, що історична наука повинна сприяти утвердженню гуманізму й демократичних цінностей, а не ставати інструментом шовінізму чи агресивного патріотизму. На його думку, важливе місце в історичному вихованні мають посідати повага до рідної традиції, моральних цінностей та пам'яті про предків (Кравченко, 2017: 34).

Виклад основного матеріалу дослідження. Проте в сучасному геополітичному протистоянні спостерігається кардинально протилежний підхід до використання історії. На відміну від гуманістичної парадигми, російська ідеологія базується на інструменталізації минулого задля обґрунтування неоімперських амбіцій.

У доповіді Human Rights Watch «Навчання в окупації» зазначено, що російська влада на окупованих територіях України здійснює примусову русифікацію системи освіти. Йдеться про нав'язування російських навчальних програм, антиукраїнської пропаганди та обмеження використання української мови в школах. Російські підручники з історії виправдовують агресію проти України та поширюють пропагандистські наративи про «неонацистську державу» (Україна: Примусова русифікація освіти на окупованих територіях, 2024).

Освіта перетворюється на інструмент деформації пам'яті, де реальні факти замінюються ідеологічними наративами, що мають на меті легітимізувати окупацію в очах підростаючого покоління. Внаслідок цього навчальний процес на захоплених територіях втрачає свою педагогічну сутність, стаючи формою інтелектуального насильства.

У лютому 2024 р. було оприлюднене інтерв'ю В. Путіна журналісту Т. Карлсону, яке доцільно розглядати як системний виклад ідеологічних наративів. Інтерв'ю базується на послідовному заміщенні об'єктивної історії політично заангажованим трактуванням минулого. Зокрема, простежується спроба привласнення спадщини Русі через концепцію безперервної російської державності, що автоматично веде до заперечення української самобутності. Період Великого князівства Литовського трактує як «відрив» від «єдиної Русі». Переяславську раду 1654 р. подає не як тимчасовий союз, а як добровільне «возз'єднання». Важливе місце в аргументації посідає дискредитація українського державотворення через теорії зовнішнього впливу. У результаті такого підходу Україна описується як штучне утворення, створене «австрійським генштабом» або більшовицьким керівництвом. Внаслідок поєднання цих наративів вибудовується ідеологічний каркас, де сучасна військова агресія інтерпретується як спроба відновлення «історичної справедливості» (Крупеня & Тверезовський, 2026: 175–176).

Аналіз змісту цього інтерв'ю дозволяє стверджувати, що історія в офіційному російському дискурсі остаточно втрачає наукову функцію, перетворюючись на інструмент обґрунтування територіальної експансії. У цьому контексті особливо актуалізується потреба посилення критичного компоненту

історичної освіти, здатного формувати стійкість до подібних маніпулятивних практик.

Після здобуття незалежності Україна пройшла тривалий процес оновлення шкільних програм з історії. Зміни були пов'язані з переосмисленням історичного минулого та посиленням уваги до історії України в європейському й світовому контексті. Важливу роль у цьому відіграли відкриття раніше замовчуваних тем, зокрема Голодомору, діяльності ОУН та репресій радянського періоду. Після початку російської агресії особливого значення набуло формування україноцентричного підходу до історичної освіти. У програмі для 10 – 11 класів, затвердженій 2016 р., акцент було зроблено на розвитку національної ідентичності, переосмисленні окремих історичних термінів та посиленні уваги до процесів українського державотворення та національного відродження (Денисюк, 2020: 131).

Реалізація оновлених навчальних планів дозволила змінити вектор викладання з пасивного засвоєння дат на системний аналіз державотворчих процесів. Впровадження україноцентричної парадигми забезпечило деконструкцію імперських міфів та стали основою для формування громадянської позиції. Як наслідок, трансформація змісту освіти знайшла відображення у ціннісних орієнтаціях сучасного суспільства.

За даними соціологічної групи «Рейтинг» (2023), 94% українців та 96% молоді вважають себе патріотами, що свідчить про посилення національної самоідентифікації. Пов'язано це зі зростанням уваги до історичної освіти, проєктів публічної історії та вивчення локального минулого. Історичне знання також сприяє утвердженню демократичного світогляду. За даними Київського міжнародного інституту соціології (2025), 63% українців та понад 70% молоді підтримують демократичну систему управління. Інтерактивні освітні практики, дискусії, дебати, меморіальні заходи та волонтерські ініціативи, допомагають перетворювати історичні знання на досвід громадянської та моральної відповідальності (Мороз & Каюн, 2025: 14).

Формування стійкого імунітету до маніпуляцій потребує розвитку критичного мислення та здатності аналізувати джерела інформації. Важливим елементом історичної освіти має бути розуміння того, як формуються історичні міфи, яким чином політичні режими використовують минуле для виправдання власної політики та як пропаганда впливає на суспільну свідомість. Саме тому вивчення історії повинно навчати не тільки запам'ятовувати події, а й порівнювати різні інтерпретації, виявляти маніпуляції та критично оцінювати історичні наративи.

Висновки. Отже, результати проведеного аналізу засвідчують, що в умовах сучасної гібридної агресії історична освіта перестає бути виключно академічною сферою й набула функцій ключового інструмента протидії російським ідеологічним маніпуляціям. Систематичні спроби фальсифікації минулого та поширення деструктивних пропагандистських наративів, характерні для офіційного дискурсу РФ, актуалізують необхідність формування критичного

мислення й об’єктивного осмислення історичних процесів як засобу зміцнення інформаційної стійкості суспільства.

Список використаних джерел та літератури

1. Денисюк, В. (2020). Шкільна історична освіта в історичній пам'яті нації. Integración de las ciencias fundamentales y aplicadas en el paradigma de la sociedad post-industrial, 130–133.

2. Кравченко, П. А. (2017). Ідентичність та національна історична освіта. Філософські обрії, (38), 30–40.

3. Крупеня, І., & Тверезовський, Д. (2026). Історія як зброя: розбір інтерв’ю В. Путіна Такеру Карлсону. Консенсус, (1), 173–186.

4. Мороз, І. М., & Каюн, В. О. (2025). Роль історичної освіти у формуванні громадянської ідентичності молоді. Вісник гуманітарних наук, (12), 1–21.

5. Україна: Примусова русифікація освіти на окупованих територіях. (2024). Human Rights Watch. URL: https://www.hrw.org/uk/news/2024/06/20/ukraine-forced-russified-education-under-occupation (дата звернення: 08.05.2026).

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК АВТОРІВ

Бабенко Роман Вікторович,
доцент кафедри всесвітньої історії та археології історичного факультету УДУ імені Михайла Драгоманова, кандидат історичних наук, доцент……..…71

***Богушев Іван Павлович*,**
здобувач вищої освіти першого (бакалаврського) рівня історичного факультету УДУ імені Михайла Драгоманова…….195

***Боровський Андрій Анатолійович*,**
здобувач вищої освіти третього (доктор філософії) рівня кафедри всесвітньої історії та археології історичного факультету УДУ імені Михайла Драгоманова……..127

***Бондар Ангеліна Сергіївна*,**
здобувачка вищої освіти другого (магістерського) рівня історичного факультету УДУ імені Михайла Драгоманова…….…228

***Вітрюк Володимир Іванович (ієромонах Павел)*,**
викладач, здобувач вищої освіти третього (доктор філософії) рівня Київської духовної академії та семінарії …….130

Гайдай Валентин Вікторович,
науковий співробітник Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, кандидат історичних наук…….……75

***Гирич Ігор Борисович*,**
завідувач відділом джерелознавства нової історії України Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського, доктор історичних наук, професор ……....50

Генсьорський Василь Ігоревич,
магістер теології, випускник Християнської Академії Теологічної у Варшаві…….……...95

Двірна Катерина Петрівна,
доцентка кафедри історії та етнології України історичного факультету УДУ імені Михайла Драгоманова, кандидат історичних наук, доцент…….172

***Дереш Яна Іванівна*,**
здобувачка вищої освіти першого (бакалаврського) рівня факультету історії, політології і міжнародних відносин Карпатського національного університету імені Василя Стефаника……..199

***Доценко Віктор Олегович*,**
професор кафедри всесвітньої історії та археології історичного факультету УДУ імені Михайла Драгоманова, доктор історичних наук, професор……..57

***Журба Михайло Анатолійович*,**
завідувач кафедри всесвітньої історії та археології історичного факультету УДУ імені Михайла Драгоманова, доктор історичних наук, професор……..…..8

***Жолоб Михайло Петрович*,**
доцент кафедри всесвітньої історії та археології історичного факультету УДУ імені Михайла Драгоманова, кандидат історичних наук, доцент……...63

***Забитчук Ірина*,**
здобувачка вищої освіти історичного факультету УДУ імені Михайла Драгоманова ……....183

Зобків Діана Романівна,
здобувачка вищої освіти першого (бакалаврського) рівня факультету історії, політології і міжнародних відносин Карпатського національного університету імені Василя Стефаника…….204

***Карнаушенко Владислав Миколайович*,**
здобувач вищої освіти другого (магістерського) рівня Навчально-наукового інституту історії, правата міжнародних відносин Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка…….210

***Кандауров Єгор Миколайович*,**
здобувач вищої освіти першого (бакалаврського) рівня історичного факультету УДУ імені Михайла Драгоманова……133

***Кердань Поліна Сергіївна*,**
здобувачка вищої освіти першого (бакалаврського) рівня історичного факультету УДУ імені Михайла Драгоманова…….……..78

***Кузьмінський Сергій Григорович*,**
здобувач вищої освіти третього (доктор філософії) рівня кафедри історії та етнології України історичного факультету УДУ імені Михайла Драгоманова……..……136

***Кунденко Діана Ігорівна*,**
здобувачка вищої освіти другого (магістерського) рівня Навчально-наукового інституту історії, права та міжнародних відносин Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка…….190

***Левченко Юрій Іванович*,**
головний бібліограф Відділу інформаційно-бібліографічної роботи Наукової бібліотеки УДУ імені Михайла Драгоманова, кандидат історичних наук ……...……...145

Левченко Аліна Віталіївна,
здобувачка вищої освіти другого (магістерського) рівня Навчально-наукового інституту історії, права та міжнародних відносин Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка……..…..140

Леонтенко Дмитро Анатолійович,
здобувач вищої освіти другого (магістерського) рівня Навчально-наукового інституту історії, права та міжнародних відносин Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка……148

Лисенко Олександр Євгенович,
завідувач відділом воєнно-історичних досліджень Інституту історії України НАН України, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України ……31

Лисенко Анастасія Віталіївна,
здобувачка вищої освіти першого (бакалаврського) рівня історичного факультету УДУ імені Михайла Драгоманова ……..……...152

Макуха Анна Андріївна,
здобувачка вищої освіти другого (магістерського) рівня Навчально-наукового інституту історії, права та міжнародних відносин Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка……180

Медвідь Софія Володимирівна,
здобувачка вищої освіти другого (магістерського) рівня історичного факультету УДУ імені Михайла Драгоманова……..…175

Мироненко Анастасія Павлівна,
здобувачка вищої освіти третього (доктор філософії) рівня Київського столичного університету імені Бориса Грінченка…….……..109

Михайлівська Оксана Юріївна,
здобувачка вищої освіти другого (магістерського) рівня історичного факультету УДУ імені Михайла Драгоманова…….112

Нигода Вікторія Олегівна,
здобувачка вищої освіти другого (магістерського) рівня історичного факультету УДУ імені Михайла Драгоманова……..…222

Пасічніченко Аліна Олександрівна,
здобувачка вищої освіти другого (магістерського) рівня історичного факультету УДУ імені Михайла Драгоманова……..……....67

Пасєвін Валентин Русланович,
здобувач вищої освіти другого (магістерського) рівня Навчально-наукового інституту історії, права та міжнародних відносин Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка…..219

Подольський Анатолій Юхимович,
керівник Українського центру вивчення історії Голокосту, провідний

науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України, кандидат історичних наук……....47

Подшибякіна Катерина Петрівна,
вищої освіти здобувачка першого (бакалаврського) рівня історичного факультету УДУ імені Михайла Драгоманова.....156

***Потильчак Олександр Валентинович*,**
професор кафедри всесвітньої історії та археології історичного факультету УДУ імені Михайла Драгоманова, доктор історичних наук, професор……..35

***Приходько Микола Миколайович*,**
докторант кафедри всесвітньої історії та археології історичного факультету УДУ імені Михайла Драгоманова, кандидат історичних наук……...…160

Сав'юк Біляна Сергіївна,
здобувачка вищої освіти першого (бакалаврського) рівня історичного факультету УДУ імені Михайла Драгоманова……...87

Санжаровська Аліна Олександрівна,
здобувачка вищої освіти першого (бакалаврського) рівня історичного факультету УДУ імені Михайла Драгоманова ……225

Сомінська Лілія Костянтинівна,
вищої освіти здобувачка другого (магістерського) рівня історичного факультету УДУ імені Михайла Драгоманова …….…….83

Смук Тетяна Степанівна,
здобувачка вищої освіти другого (магістерського) рівня історичного факультету УДУ імені Михайла Драгоманова……...…….……...……..172

Стасюк Катерина Олександрівна,
здобувачка вищої освіти другого (магістерського) рівня Навчально-наукового інституту історії, права та міжнародних відносин Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка……214

***Сташенко Владислава Олександрівна*,**
здобувачка вищої освіти першого (бакалаврського) рівня історичного факультету УДУ імені Михайла Драгоманова…….115

Стьопченко Елла Миколаївна,
наукова співробітниця Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, кандидат історичних наук……..……99

Тарковська Дарія Сергіївна,
здобувачка вищої освіти історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка...……....91

***Тверезовський Дмитро Олександрович*,**
здобувач вищої освіти другого (магістерського) рівня Навчально-

наукового інституту історії, права та міжнародних відносин
Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка…….232

***Фурсенко Юлія Юріївна*,**
здобувачка другого (магістерського) рівня історичного
факультету УДУ імені Михайла Драгоманова……..…119

Чмихова Анастасія Олександрівна,
здобувачка вищої освіти другого (магістерського) рівня історичного
факультету УДУ імені Михайла Драгоманова.....124

***Чекиш Назар Вікторович*,**
здобувач вищої освіти третього (доктор філософії) рівня кафедри історії та
етнології України УДУ імені Михайла Драгоманова……..165

Шаповал Юрій Іванович,
керівник Центру історичної політології Інституту політичних
та етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України,
доктор історичних наук, головний науковий співробітник професор…….23

Явецька Вікторія Володимирівна,
здобувачка вищої освіти першого (бакалаврського) рівня історичного
факультету УДУ імені Михайла Драгоманова……...185

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК НАУКОВИХ КЕРІВНИКІВ

Бессонова Марина Миколаївна,
доцентка кафедри всесвітньої історії, міжнародних відносин та методики навчання історичних дисциплін Навчально-наукового інституту історії, права та міжнародних відносин Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка, кандидат історичних наук, доцент……..……..210, 215

Богомаз Оксана Юріївна,
старший викладач кафедри методології та методики суспільних дисциплін історичного факультету УДУ імені Михайла Драгоманова, доктор філософії в галузі освіта/педагогіка…….222, 228

Божко Олексій Олексійович (архімандрит Митрофан),
доцент Київської духовної академії і семінарії, кандидат богослов'я (PhD), доцент……...130

Драч Оксана Олександрівна,
професорка кафедри всесвітньої історії факультету суспільно-гуманітарних наук Київського столичного університету імені Бориса Грінченка, доктор історичних наук, професор ……..…….109

Дрогомирецька Людмила Романівна,
доцентка кафедри історії України і методики викладання історії, факультету історії, політології і міжнародних відносин Карпатського національного університету імені Василя Стефаника, кандидат історичних наук, доцент…….199, 204

***Журба Михайло Анатолійович*,**
завідувач кафедри всесвітньої історії та археології історичного факультету УДУ імені Михайла Драгоманова, доктор історичних наук, професор……..…….83, 127, 160

***Журавльова Людмила Віталіївна*,**
доцентка кафедри всесвітньої історії та археології історичного факультету УДУ імені Михайла Драгоманова, кандидат історичних наук, доцент……...87

Загребельна Ніна Іванівна,
доцент кафедри методології та методики суспільних дисциплін історичного факультету УДУ імені Михайла Драгоманова, кандидат історичних наук, доцент…….195

Іванова Людмила Георгіївна,
професор кафедри історії та етнології України історичного факультету УДУ імені Михайла Драгоманова, кандидат історичних наук, професор…119, 165

Коляда Ігор Анатолійович,
професор кафедри методології та методики суспільних дисциплін історичного факультету УДУ імені Михайла Драгоманова, доктор історичних наук, професор……225

Крупеня Ірина Миколаївна,
доцентка Навчально-наукового інституту історії, права та міжнародних відносин Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка, кандидат політичних наук, доцент ……....140, 190, 232

Мальований Олександр Олексійович,
доцент кафедри всесвітньої історії та археології історичного факультету УДУ імені Михайла Драгоманова, кандидат історичних наук, доцент……..…78

Оліцький В'ячеслав Олександрович,
завідувач кафедри історії України, Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка, кандидат історичних наук, доцент…….…148, 180, 219

Перепелюк Ольга Максимівна,
доцент кафедри історії та етнології України, заступник декана історичного факультету УДУ імені Михайла Драгоманова, доктор філософії (історія та археологія)…….....152

Потильчак Олександр Валентинович,
професор кафедри всесвітньої історії та археології історичного факультету УДУ імені Михайла Драгоманова, доктор історичних наук, професор…..…115, 156

Сегеда Ростислав Антонович,
доцент кафедри історії та етнології України історичного факультету УДУ імені Михайла Драгоманова, кандидат історичних наук, доцент……136

Тицький Сергій Іванович,
професор кафедри історії та етнології України історичного факультету УДУ імені Михайла Драгоманова, кандидат історичних наук, доцент…….…124

***Томазов Валерій В'ячеславович*,**
доктор історичних наук, старший науковий співробітник……91

***Чернега Петро Макарович*,**
професор кафедри історії та етнології України історичного факультету УДУ імені Михайла Драгоманова, доктор історичних наук, професор…...…67, 133

Черевко Оксана Степанівна,
доцентка кафедри всесвітньої історії та археології історичного факультету УДУ імені Михайла Драгоманова, кандидат історичних наук, доцент…….…112, 175, 185

Наукове видання

Драгоманівські історичні студії

Збірник наукових статей молодих істориків
Випуск 11 (15)

Відповідальний редактор і упорядник:
О. В. Потильчак

Технічне редагування і комп'ютерний набір:
О. В. Потильчак

Статті подаються в авторській редакції

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей.

Електронне видання

Підписано до друку 30.09.2026 р. Формат 60х84.
Гарнітура Times.
Облік.видав.арк. 16,90
Зам. № 067

Видавництво Українського державного університету
імені Михайла Драгоманова.
01601, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9
Свідоцтво про реєстрацію ДК 7896 від 25.07.2023.
(044) 239-30-26.

ВИДАВНИЦТВО
УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
імені Михайла Драгоманова